

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ

ВИПУСК XV

ВІННИЦЯ
2009

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XV

ВІННИЦЯ
2009

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 15. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2009. – 328 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 грудня 2008 р. (протокол № 5).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.П. Реснт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.В. Легун – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор;
С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2009.

З М І С Т

Історія України

Криворучко О.І.

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗА КИЇВСЬКИЙ СТИЛ	9
--	---

Поп Ю.І., Кравчук О.М.

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – ХХ СТ.)	14
--	----

Титаренко Н.Л.

ШЛЯХТИЧІ КОЖУХОВСЬКІ – УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ.	20
--	----

Кривошея В.В.

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ	23
--	----

Степанчук Ю.С.

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ	28
---	----

Лашин С.А.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХVІІІ СТ.	35
--	----

Кашка М.Ю.

ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.	39
---	----

Богатчук С.С.

ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	42
--	----

Буравський О. А.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	46
--	----

Огієнко О.В.

ЗЕМСТВО ТА ЦЕРКВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН У СФЕРІ ОСВІТИ	51
---	----

Борщевич В.Т.

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.	56
---	----

Вороліс М.Г., Вороліс О.М.

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	59
--	----

Наукові записки

Кравчук О.М., Мельник Н.М. ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ЩОДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	61
Онiпко Т.В. СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ» 1924-1925 РР.	65
Тучинський В.А., Григорчук П.С. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УСРР В 1924 Р.	71
Заставецька Н.І. ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЛЬСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ТІ РР.)	74
Стоян Т.А. «ЗА ЧІТКЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ ХУДОЖНЄ МОВЛЕННЯ»: ДО ІСТОРІЇ РАДІОЦЕНзуРИ В УСРР 20–30-Х РР. XX СТ.	78
Мотуз В.К. ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20–30-Х РР. XX СТ.	85
Даниленко О.В. ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)	89
Трембіцький А.М. РОДИНА СІЦІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО- ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)	95
Борисенко Л.Б. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л.Л. СЕМПОЛОВСЬКОГО – ВИДАТНОГО СЕЛЕКЦІОНЕРА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УКРАЇНІ	98
Гальчак С.Д. ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ	102
Зінько Ю.А., Кононенко В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)	109
Салата О.О. РАДЯНСЬКЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	116
Прищепя О.П. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РОВЕНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1941 РР.)	121

Серія: ІСТОРІЯ

Гінда В.В.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ»
В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» 126

Романець Л.М.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
40-Х – 50-Х РР. ХХ СТ. 133

Махня О.М.

МІСЦЕ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ, МОРАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО
ЗАОХОЧЕННЯ В РОБОТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН ПО ОХОРОНІ
ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ 50-Х – 70-Х РР. ХХ СТ. 136

Романюк І.М.

СТАНОВИЩЕ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В СЕРЕДИНІ 50-Х РР. ХХ СТ. 140

Бондаренко Н.О.

ЦЕРКВА СВІДКІВ ІСГОВИ В УКРАЇНІ У 70-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР.
ХХ СТ. 142

Барцьось В.В.

ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
(28 ЛЮТОГО – 1 БЕРЕЗНЯ 1992 Р.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ 148

Шановська О.А.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ: ПРОБЛЕМА
ВЗАЄМОВІДНОСИН 154

Левчук К.І.

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕФОРМУВАННІ
АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1991-1996 РР.) 160

Буртяк Г.Я.

РЕФЕРЕНДУМ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ 165

Коляструк О.А.

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ
Й ОКРЕСЛЕНOSTІ В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ 170

Антонішина Т.П., Мельничук І.П.

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ В ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН 173

Історія Поділля

Довгань С.О.

ПОДІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО В СИСТЕМІ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ 178

Пилипак М.А.

ВЕСІЛЬНЕ ПЕЧИВО ПОДІЛЛЯ 183

Наукові записки

Косаківський В.А. РИБАЛЬСТВО ТА БДЖІЛЬНИЦТВО – ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)	188
Подолінний А.М. МИКОЛА ГОГОЛЬ І ПОДІЛЛЯ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)	193
Хіхляч Б.М. ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У ХVІІІ СТ.	195
Орловський Л.О. УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	199
Вітюк О.О. ЗАХОДИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА ПОДІЛЛІ ЗІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1918-1920 РР.)	205
Соломонова Т.Р. ДОЛЯ М.О. ХИТЬКА (ХИТЬКОВА) – ПРЕДСТАВНИКА ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.	209
Адамський В.Р. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ	211
Вдовцов М.Л. СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВІННИЧЧИНІ ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ ТА РИБАЛОК У 1920-Х РР.	217
Рекрут В. П. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НКВС ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 РР.	219
Стадник О.О. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	224
Мазило І.В. ЗАВЕРШЕННЯ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У 1945-1950-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ МАГІСТРАЛІ)	229

Всесвітня історія

Поп Ю.І. ЕРІХ ЛЯСОТА І ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ПРО ПЕРЕХІД КОЗАКІВ НА СЛУЖБУ ДО АВСТРІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА РУДОЛЬФА ІІ	233
Шатковська І.С., Верещагіна О.Є. ДУХОВНА СПАДЩИНА Д.С. БОРТНЯНСЬКОГО У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КЛАСИКИ	239

Піковська Т.В.

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(1918-1938 РР.) **243**

Поп О.Ю.

ПІВДЕННА АФРИКА: ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ ВІДНОСНО НЕБІЛИХ УЧНІВ **246**

Біньовська Л.С.

ТРИЛАТЕРАЛІЗМ – АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОГРАМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ США 1970-Х РР. **250**

Історіографія та джерелознавство

Головкіна Ю.Ю.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У СПОГАДАХ ЄВРОПЕЙЦІВ **255**

Кривошея О.В.

СУБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ТЕСТАМЕНТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ
КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.) **257**

Шологон Л.І.

ЛІТЕРАТУРНЕ ТА НАУКОВЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧНИНИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ
«ЖИТЄ І СЛОВО» (1894 – 1897 РР.) **265**

Григорук О.Б.

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
«ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ») **270**

Стопчак М.В.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ **274**

Гандзюк В.О.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ УНР В ОЦІНЦІ ПОДІЛЬСЬКИХ
ЧАСОПІСІВ 1920 Р. **282**

Мельничук О.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(20 – 30-ТІ РР. XX СТ.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ **287**

Ратніков Б. М.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО
МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.) .. **292**

Данілова І.Ю.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ
(1945-1955 РР.) **299**

Іскра С.І.

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛУЗІ
ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ **302**

Наукові записки

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	305
ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	309
РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)	314

Рецензії

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬІНІ. ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ – К.: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ», 2009. – 1006 С.	317
КОРНОВЕНКО С.В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919-1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919-2000-Х РР. С.В. КОРНОВЕКО. – ЧЕРКАСИ: АНТ, 2008. – 238 С.	318
В.АДАМОВСЬКИЙ. ЕШЕЛОНИ У ВІЧНІСТЬ: ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2007. – 208 С.	319
КУШНІР А.Г КРИВОХИЖИНЦІ – КОЛИСКА НАШИХ ДУШ. – ВІННИЦЯ: КОНТИНЕНТ-ПРИМ, 2007. – 128 С.	321
Відомості про авторів	323

**ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗА
КИЇВСЬКИЙ СТІЛ**

Пропонована стаття присвячена висвітленню окремих аспектів боротьби за київський стіл у першій третині XI ст. і ролі в ній Ярослава Володимировича. Ця проблема не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Однак існує чимало запитань, у відповідях на які історики або ще не визначилися, або самі запитання ще не стали предметами окремих досліджень. Серед новітніх вітчизняних праць, присвячених визначеній тематиці, насамперед варто відзначити дослідження Петра та Олексія Толочків, в яких з позиції історизму подано незаангажований погляд на ці суперечливі сторінки нашої історії [1, 2, 3]. Окремі дискусійні моменти щодо початків правління Ярослава Володимировича містить праця А.Б. Головка [4]. Для розуміння історичних процесів, що мали місце на руських землях в досліджуваний період цінною є праця сучасних британських істориків С.Франкліна і Д. Шепарда «Начало Руси: 750–1200» [5]. Важливу інформацію щодо аналізу досліджуваних процесів містять сучасні мистецтвознавчі та богословські праці [6, 7]. Завдання автора статті привернути увагу дослідників до окремих суперечливих аспектів боротьби за київський стіл в першій третині XI ст., висвітлення яких дасть змогу більш об'єктивно визначити позиції учасників і, насамперед, роль Ярослава Володимировича в її розгортанні.

Почнемо аналіз тодішніх подій із відмови новгородського князя сплачувати щорічну данину Києву. В історичній літературі є кілька версій щодо причин виступу Ярослава проти Володимира: намагання останнього передати київський стіл Борису [8, с. 195; 9, с. 10; 10, с. 3 та ін.]; підтримка Ярославом сепаративних планів новгородців [11, с. 482]*; поєднання обох названих думок [13, с. 250]. Найбільш поширеною є перша версія.

Однак, чи достатньо твердження літописця «бо любив його отець більше од усіх» [14, с. 77] для обґрунтування висновку про плани Володимира щодо передачі влади Борису? Чи є підтвердження у письмових джерелах хвороби Володимира напередодні конфлікту з Ярославом? З літописного тексту виходить, що він не лише готував похід проти бунтівного сина, але й планував його очолити – отже почував себе добре [14, с. 74]. Розхворівся він несподівано під час воєнних приготувань і незабаром помер. Який «щасливий» випадок для Ярослава...**

*До речі, Б. Греков пояснював і причину виступу Ярослава проти Святополка тим, що «Святополк, очевидно, став проводити політичну лінію свого батька [зміцнення центральної влади київського князя та протидія сепаратизму удільних князів]...» [11, с. 483]. Цієї ж думки притримувався і Д. Дорошенко [12, с. 46].

** Ярослав у житті часто таланило, особливо у період боротьби за спадщину Володимира: «вчасно» помер батько; хтось напоумив Святополка посваритися з Болеславом I, що дозволило Ярославу після поразки на Волині продовжити боротьбу за Київ (літописне свідчення про порубані човни у Новгороді видається малоімовірним); після боротьби на Альті Святополк тікає з поляків, однак хворіє і помирає (до речі, в літописному описі його хвороби можна легко розпізнати симптоми отруєння [14, с. 84.]); Мстислав, перемігши Ярослава під Лиственном, замість того, щоб посісти київський стіл, робить «царський дарунок» - пропонує Ярославу поділити Русь по Дніпру (в історичній літературі є кілька версій причини поступливості Мстислава: перша, найпоширеніша, в основу якої покладене літописне твердження, що « не прийняли його кияни» [14, с. 85]; друга, базується на прихильності Мстислава до ідеї «нового порядку [феодальної роздробленості]» [11, с. 485]; третя, пов'язує замирення братів із зовнішніми чинниками: помер Болеслав I, в Польщі розпочалася смута, що сприяло спільному походу братів проти поляків [15, с. 95 – 97] та ін.); у 1033р. помирає син Мстислава, а невдовзі (у 1034 р./1036 р.) і він сам після полювання хворіє і помирає, що переводить Ярослава у статус «єдиновладника Руської землі» [14, с. 87]. Проте, для остаточного «єдиновладдя», він у 1036р із незрозумілих причин (літописець твердить, що за наклеп) кинув до в'язниці свого останнього брата Судислава, якого лише після смерті Ярослава визволять з темниці, щоби насильно постригти в ченці (сучасний російський історик Р. Скрипніков припускає, що Судислав міг мати «особливі права» на київський стіл – теж бути сином Володимирової Анни [16, с. 75]. Хоча, на нашу думку, для його ув'язнення було достатньо і того, що він на тоді залишався, окрім Ярослава, єдиним сином Володимира у статусі князя. Дещо іронічним виглядає твердження С.Франкліна і Д. Шепарда, що «...внаслідок обережності, везіння і щасливого

На що він міг розраховувати піднімаючи бунт проти батька: на найманців варягів, новгородців, князем яких він став незадовго? Підстав сподіватися на підтримку інших союзників у Русі чи поза її межами на тоді у Ярослава не було, хіба що існувала таємна домовленість із Святополком, а через нього вихід на печенігів і поляків – але це лише припущення, яке не має письмового підтвердження.* То можливо Ярослав був простаком, чи відчайдухом, який під впливом емоцій безоглядно кидає себе на терези випадку? Хоча в окремих епізодах літописних переказів Ярослав і постає далеко не у сприятливому світлі: підступний, нерішучий (інколи прямо боягуз), невдалий тактик; водночас, більшість його біографів описують Ярослава як політика передбачливого, розважливого, який надає перевагу дипломатичним комбінаціям перед військовими діями.

Чому за умов ніби то неминучої війни з Володимиром Ярослав, за кривду варягам, винищує «знатних мужів» новгородських? Що це – намагання навести дисципліну у війську, чи свідчення того, що прихильність варягів він цінував більше, ніж новгородців? Після звістки Предслави про події у Києві Ярослав поспішає замиритися із новгородцями. Згідно літопису, Предслава одночасно повідомила Ярослава про смерть Володимира, вбивство Бориса і зазіхання Святополка на життя Гліба, хоча між першою і другою подією була різниця в десять днів (Володимир помер 15 липня, а Бориса було вбито 24 липня). Варто погодитися з твердження М. Грушевського, що в цій частині літопису «оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталі в сім не можна брати дуже серйозно» [10, с. 9]. Однак слова, які літописець вкладає в уста Ярослава: «Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися» [14, с. 81], мають спонукати читачів не до дискусії про достовірність окремих деталей літописного оповідання, а до пошуку логіки у діях Ярослава. Чому за умов підготовки до війни з батьком новгородці йому не так важливі, а після смерті Володимира в них виникла нагальна потреба?***

Чому змінилися плани Ярослава? Можливо тому, що у Києві сів Святополк? Сів раніше, аніж Ярослав зайняв «стольний град». Чи не для того йому потрібно було наймати варягів? Для війни з Володимиром їх було явно замало, а захопити Київ за умов відсутності в ньому дружини батька напевно вистачило б...***

Маючи такі наміри, чи встиг би Ярослав зі своїми варягами захопити Київ раніше, ніж до нього повернулися, послані проти печенігів, війська? Цілком ймовірно, що встиг би. Під 1021 роком літописець оповідає, що коли племінник Ярославів Брячислав напав на Новгород, то дядько наспів з Києва надзвичайно швидко (за сім днів!), нагнав Брячислава і відібрав забране [14, с. 84-85].

Однак, прихід до влади у Києві Святополка мав змусити Ярослава серйозно корегувати свої плани, адже за Святополком стояли поляки і печеніги, до війни з якими варто було ретельно підготуватися. За нових обставин і вбивство Бориса могло стати для Ярослава сприятливим чинником: проголошення Святополка братовбивцем не лише надавало

випадку, дякуючи яким він залишився живий, і у всякому випадку не завдяки законному переходу влади від батька до сина, Ярослав «бисть самовластець Руської Землі» [5, с. 274].

*Якщо з причинами «пропольської орієнтації» Святополка все зрозуміло, то де криються витoki його тісних зв'язків із печенігами, що певною мірою превалювали у його «зовнішньополітичній концепції» (заславши чергових поразок від Ярослава, Святополк спочатку шукав підтримки в Степу, а лише потім у Польщі)? На нашу думку, цілком слушним є припущення П. Толочка, що саме Святополк був тим сином Володимира, якого після умовин єпископа Бруно київський князь відпустив заручником до печенігів на підтвердження мирних намірів Русі. Саме тоді, на думку вченого, Святополк «зумів встановити добрі стосунки з ханською верхівкою» [1, с. 142].

** Не переконливою виглядає спроба С.М.Соловйова пояснити суперечливий характер дій Ярослава тим, що «Ярослав знав про повільні збори Володимира, про його хворобу, яка заважала йому поспішати походом, міг сподіватися на боротьбу Святополка з Борисом, яка надовго залишила б його в спокої» [8, с. 200].

*** Н. Полонська-Василенко прямо стверджувала, що, відмовившись сплачувати Києву данину, Ярослав «почав стягувати війська для походу» [17, с. 123]. На жаль, дослідниця не назвала підстав для такого сміливого закиду на адресу Ярослава: можливо, вона використовувала непрофесійний переклад О. Барвінського праці М. Костомарова [18, с. 10], чи інші, невідомі нам, джерела. Враховуючи слабку (на даний час) аргументацію висловленої думки, вважаємо, що вона має право на існування лише як припущення.

новгородському князю ореола месника, але мало слугувати підставою іншим руським князям для втручання у війну на боці Ярослава, або хоча би зайняти нейтралітет.

До речі, хто поширив чутки про напад печенігів, кому було вигідно залишити Київ без війська? Це міг зробити Болеслав I, який після невдалого походу 1013 року не полишав ворожих намірів щодо Русі*, або підбурюваний ним Святополк, а можливо хтось із оточення Ярослава... Про те, що напад печенігів був дезінформацією (при чому поданою так, чи таким джерелом, що далеко нелегковірний Володимир напередодні походу на Новгород і за умов напружених відносин із поляками відправив у степ майже всі наявні військові сили) є свідчення літопису, що «Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів» [14, с. 77]. Та й на березі Альти, дізнавшись про смерть Володимира і отримавши відмову Бориса виступити проти Святополка, «вої розійшлися», що мало ймовірно при можливій загрозі нападу печенігів.

І чому у такій дивній формі літописець подає звернення Ярослава до війська напередодні походу на Київ – «Не я почав побивати братів, а він [Святополк]» [14, с. 81]. Якщо в думці не мав «побивати», навіщо ж так висловлюватись? Можливо літописець приховав якийсь натяк?

Повернімося до смерті Володимира, звичайно він міг захворіти і померти природно. А якщо ні, якщо його «слабкість» була кимось організована? Кому з його тодішніх супротивників чи ймовірних наступників вона була вигідна? Болеславу: цікава версія, навіть можна припустити, хто міг бути виконавцем – той же, згодом обласканий Болеславом, близький до Володимира, Анастас [14, с. 83]? Печенігам (але ж військо проти них вже направлене, хоча очолює його не Володимир)? Святополку, який не мав реального впливу в Києві (незадовго звільнений із в'язниці, сидів у Вишгороді, батькова дружина на боці Бориса, та й сам факт смерті Володимира від нього намагалися приховати, що теж може свідчити про його непричетність до ймовірного вбивства київського князя)?** Борис, для якого батько був надійною опорою і чи не єдиним гарантом реалізації майбутніх планів?

Отримавши звістку про смерть Володимира його дружина [певно її верхівка] на Альті пропонує Борису зайняти київський стіл. Традиційне пояснення: їм був не любий Святополк (припустити це можна, взявши до уваги його змову з поляками і печенігами проти батька, за що він і був покараний Володимиром, та побоювання Володимирових сподвижників, що їх місця займуть нові висуванці). Але у дружинників, як і у киян навряд чи існували причини бути прихильними і до Ярослава (саме проти нього готувалася війна, його новгородці були традиційними суперниками полян, а щодо варягів, то певно ще були свіжими спогади про їх намагання покривдити киян, коли Володимир сів у столиці, та його вдалу спробу спровадити варягів до греків). Тому пропозиція київських ратників та дружинників Володимира Борису посісти стіл у Києві була спрямована як проти Святополка, так і проти Ярослава.

Зрозуміла нерішучість Бориса, адже всупереч порядку старшинства (хоча на початку XI ст. цей порядок лише формується)*** посісти стіл у Києві, означало поставити себе не лише проти Святополка (до речі, з його боку загроза була меншою – опальний князь, недавно звільнений із в'язниці, без війська і з далекими союзниками), але й проти інших нащадків

* М.С.Грушевський, заперечуючи твердження німецького хроніста Тітмара Мерзебургського, слушно зауважує, що похід Болеслава на Русь в 1013 році мав на меті не стільки захист його зятя Святополка, як спустошення руських земель [19, с. 494]. До речі, і наступне суперництво Святополка та поляків проти Ярослава чимало дослідників прямо трактують через призму зіткнення інтересів Польщі й Русі, а в релігійному аспекті як протистояння між двома вітками християнства, розкол між якими на той час вже намітився. Зокрема, відомий російський зарубіжний історик Г. Вернадський прямо стверджував: «перемога Святополка повинна була призвести до підкорення Русі Польщі і встановленню католицького впливу» [20, с. 43].

** До речі, і в цій ситуації теж не все зрозуміло: якщо Святополку Володимир не довіряє і тому тримає його під рукою у Вишгороді, чому Турів нікому іншому не надається, а залишається формально вотчиною Святополка? Можливо Володимир не хотів дратувати Болеслава Хороброго новим призначенням до Турова (іншого сина, чи намісника), або вирішив запровадити там [сучасною термінологією] «пряме президентське (великокняже) правління» на зразок Чернігова, Переяслава та інших міст. Не виключено, що між Володимиром і Святополком існувала певна домовленість, скажімо, на призначення останнього в Новгород, що теж могло спровокувати Ярослава до виступу у 1014 році...

*** Автор поділяє думку В. Ключевського, який вважав, що в досліджуваний період «...між братами не існувало, очевидно, ніякого установленого, визнаного права, чим і можна пояснити усобиці між синами Святослава і Володимира» [21, с. 180].

Володимира. За умов протистояння він міг би розраховувати окрім батькової дружини хіба що на свого молодшого брата Гліба, користь з якого була невелика. Що за таких обставин було робити Борису: йти до Києва проти Святополка і одночасно протиставити себе іншим Володимировичам; повертатися до Ростова назустріч брату, який виступив проти батька, улюбленцем якого Борис був (дискусійним, на нашу думку є твердження П. Толочка, що Борис «...міг спокійно піти в свій Ростов» [2, с. 42]. До речі, Святослав древлянський теж шукав порятунку не у Новгороді, а в далеких родичів за Карпатами...); чи шукати захисту в іншому місці? М. Грушевський так змальовував наслідки нерішучості Бориса: «...маючи військо в руках, не хотів миритися із князівством Святополка, як з довершеним фактом, але й не відважився йти на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившись в здібностях свого проводиря, чи заігнороване Святополком, полишило Бориса, і коли він зістався з самим своїм двором, Святополк надіслав убивць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним» [10, с. 6]*.

У вбивстві Бориса теж є чимало незрозумілого: якщо воно готувалося Святополком таємно, разом із його вишгородськими прихильниками, то чому пораненого Бориса замість того, щоби добити на місці і позбутися тіла, везли до Святополка (до речі, після вбивства Гліба, його тіло залишили між колод на місці злочину)? Свідчення про підісланих до пораненого Бориса варягів майже дублює попередню літописну звістку про вбивство Ярополка за наказом Володимира, що дає підстави запідозрити літописця у літературній реконструкції давнішої події. Приймаючи літописне свідчення про вбивство Бориса варягами за факт, ми зіштовхуємося із черговим запитанням: навіщо було Святополку підсилати нових убивць, якщо достатньо було передати наказ тим, хто його віз? Можливо варяги були послані не з Києва, а з Новгорода, як окремі дослідники трактують опис цієї події у «Сазі про Еймунда» [5, с. 276]? Чи не є поєднання смерті Володимира і вбивства Бориса у повідомленні Предслави про події у Києві намаганням літописця відвернути від Ярослава підозру щодо його причетності до смерті Бориса?

Спробуємо визначити, що було вигідніше Ярославу: смерть Бориса, захоплення ним Києва, чи його втеча від Святополка? Смерть Бориса позбавляла Ярослава одного з реальних претендентів на київський стіл (нагадуємо, що найбільш прийнятним поясненням виступу Ярослава проти батька були «ревності» щодо Бориса) та надавала відтінок «справедливості» (помсти за убитого брата) його виступу проти старшого брата [Святополка]. Проаналізуємо, що було б якби Борис сів у Києві? Чи передбачав такий варіант Ярослав? Про це можна лише здогадуватися, однак такий перебіг подій мав би його задовольнити. По-перше, Ярослав руками Бориса позбувся б реального суперника в особі Святополка. По-друге, його подальший похід на Київ теж мав би логічне пояснення - він відновлює законність: карає меншого брата, який порушив порядок старшинства. Окрім того, його суперниками були б тільки кияни та дружина Бориса (ослаблені сутичкою з прихильниками Святополка – важко припустити, що останній без опору поступився б Києвом), а за княжіння Святополка окрім згаданих вояків можна було зустрітися з польськими військами і печенігами (як згодом і сталося).

Згодом Борис і Гліб стали першими святими, канонізованими Руською церквою. Канонізація сталася передовсім завдяки зусиллям Ярослава і навіть можемо припустити за певного спротиву церковної верхівки (митрополит Іоанн був «престрашний і в сумніву»). Однак Іоанн переніс тіла князів до нової церкви, визначив день їх вшанування (24 липня) і сам склав їм службу. Г. Федотов, відомий російський письменник і богослов, так пояснював збентеження митрополита: «...сумніви греків були цілком природними. Борис і Гліб не були мучениками за Христа, а пали жертвою політичного злочину, в княжій усобиці, як багато хто до і після них. Майже всі святі грецького календаря належать до мучеників за віру: преподобних (аскетів-подвижників) і святителів (єпископів). Миряни у чині «праведних» зустрічаються вкрай рідко» [6, с. 50]. Автор мав рацію, наголошуючи, що хоча літописні свідчення про смерть Бориса і Гліба слугували князям зразком дотримання принципу «старшинства» при успадкуванні влади, однак «...влада старшого брата, навіть батька, ніколи

* С. Соловйов виділяє такі чинники, що підштовхнули Святополка покінчити з Борисом: ненависть Святополка до свого молодшого брата як суперника, якому батько хотів передати київський стіл; явну прихильність до Бориса батькової дружини і війська, якою той міг скористатися при першій ліпшій нагоді; приклад сусідніх держав (Богемії і Польщі), правителі яких прагнули ліквідувати потенційних супротивників [8, с. 196].

не простягалася в давньоруській свідомості за межі морально припустимого. Злочинний брат не міг вимагати покори собі. Супротив йому був завжди виправданим. Така праведна помста Ярослава в наших житіях»[6, с. 55]. Ця фраза, на нашу думку, містить пояснення причин виступу Ярослава проти Святополка та його ініціатива щодо канонізації Бориса і Гліба**.

Повернімося до подій після смерті Володимира. Згідно літопису, війна між Святополком і Ярославом розпочалася з ініціативи останнього: опис початку походу слідує одразу ж після звернення Ярослава до новгородців [14, с. 81]. Однак, на нашу думку, для дослідження цього аспекту проблеми варто врахувати і думку В.Мавродіна, що «нападаючою стороною виступав Святополк. Еймундова сага повідомляє, що він у своєму листі вимагав від Ярослава «поселень і міст» і, мабуть, поновлення данини з Новгорода» [13, с. 255]. Не виключено, що за нових обставин Ярослав і не збирався йти на Київ (принаймні зразу після смерті Володимира, плануючи, приміром, збільшити військо за рахунок тих же варязьких найманців тощо), а виступ на Новгород Святополка змусив Ярослава рушити йому назустріч. І ще одне запитання, яке, на нашу думку, потребує окремого дослідження: чому під час кількомісячного «стояння» під Любечем (що може мати одне пояснення – відносна рівність військових сил супротивників), жодна сторона не спробувала посилити свої позиції за рахунок нових союзників? А можливо спроби були?

Літописні записи, зроблені за кілька десятків років після згаданих подій, зображують Святополка бунтівником, зрадником, клятвопорушником і братовбивцею. Акцент на злочиннях Святополка не лише виправдовував війну з ним Ярослава, а й відволікав від роздумів про причини виступу новгородського князя проти Володимира. У своїй спільній праці Олексій і Петро Толочки слушно зауважують, що давньоруські джерела «...відбивають лише один погляд на події, а саме: погляд Ярослава Володимировича чи його нащадків, тобто партії, яка в підсумку виграла» [3, с. 127].

Згодом Ярослав навіть за бажання нічого не міг би змінити в негативному образі Святополка, створенню якого сам сприяв. Однак, чому на схилі віку Ярослав погодився з тим, що його син Ізяслав свого первістка назвав іменем Святополк? Що це: своєрідна форма спокути, чи можливо примха дружини Ізяслава, яка доводилася племінницею дружині Святополка Окаянного, і могла з якихось польських джерел (навіть із розмов при польському дворі) дізнатися щось таке про свого руського родича, що суперечило версії, яка створювалася. Чи не поділилася вона своїми знаннями із сином?

Дослідниця історії церковних служб святим Борису і Глібу Є. Антонова слушно припускає, що при житті Святополка Ізяславовича в «офіційному оточенні вживати ім'я Святополка в негативному контексті було небажано» [7, с. 115]. А відомий культуролог, дослідник руської середньовічної культури О. Ужанков акцентує увагу на тому, що «Із синів і внуків Ярослава Мудрого тільки він один [Святополк II], будучи великим князем київським, нічого не зробив для прославлення святих Бориса і Гліба». На підтвердження цієї тези вчений зазначає, що батько Святополка II Ізяслав був ініціатором будівництва нової церкви у Вишгороді і перенесення до неї мощів святих в 1072 році. Дядько Святополка II Святослав посівши київський стіл у 1073 році розпочав будівництво нового, вже кам'яного храму – мавзолею, яке після його смерті продовжив другий дядько – Всеволод. Після смерті останнього церкву, що завалилася, відбудував син Святослава – Олег. Другий двоюрідний брат Святополка II – Володимир Мономах прикрасив саркофаги святих (1102 р.), а в 1115 р. виступає разом із Олегом ініціатором нового перенесення святих мощів [7, с. 121]. Лише Святополка Ізяславовича завжди відрізняло «прохолодне» ставлення до підтримання культу страстотерпців Бориса і Гліба.

Висловлені міркування жодним чином не ставлять за мету виправдати дії Святополка Окаянного. Безперечно, Святополк значною мірою несе відповідальність за розгортання жорстокої боротьби між руськими князями в першій третині XI ст. Боротьба, що супроводжувалася залученням іноземних військ, призвела до численних людських жертв, розорення земель Русі, територіальних втрат. Однак, автор поділяє тезу, обґрунтовану ще у 1955 р. відомим дослідником руської історії М.Тихомировим, що «...не варто надмірно

** Вважаємо, що для дослідження даної проблеми не втратило актуальності твердження Б. Мавродіна щодо причин канонізації Бориса і Гліба: «...підкреслюючи незалежність руської церкви і, відповідно, Русі [від греків], Ярослав домагається канонізації перших руських святих – Бориса і Гліба» [13, с. 263].

звеличувати і діяльність Ярослава, який теж опирався на іноземну допомогу варягів... Обидва князі однаково жорстоко готові були розправитися зі своїми суперниками» [15, с. 87]. До речі, це твердження можна віднести і до Мстислава з його ясами і косягами...

Після перемоги військ Святополка у 1019 році на р. Альті Ярослав «сів у Києві, утерши поту з дружиною, показавши побіду і труд великий» [14, с. 84]. Однак недовгим був його перепочинок: у 1021 році полоцький Брячислав напав на Новгород, у 1023 році проти Ярослава виступив тмутараканський князь Мстислав. На думку Б. Грекова, причиною цих конфліктів було те, що «тепер він [Ярослав] став небезпечним для тих, хто прагнув відділитися від Києва» [11, с. 484], а можливо, були й інші мотиви в діях його супротивників...

Питання, порушені в статті, виходять за межі проблеми боротьби за спадщину Володимира Великого, яка розгорнулася між його нащадками. Дослідження історичних процесів, що мали місце в руських землях в першій третині XI ст., можливе лише за умов врахування різних внутрішніх і зовнішніх чинників політичного, економічного, морально-психологічного та культурно-релігійного характеру. Лише неупереджений підхід до висвітлення причин, перебігу і наслідків подій, який виключає необґрунтовані характеристики їх учасників, сприятиме об'єктивному дослідженню нашої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: 1996. – 216 с.
2. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: 2001. – 208 с.
3. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: 1998. – 352 с.
4. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XI вв. – К.: 1988. – 342 с.
5. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750 – 1200. – С.-Петербург, 2000. – 624 с.
6. Георгий Федотов. Первые русские страстотерпы Борис и Глеб // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д.: 2005. – С.48-65.
7. Ужанков А. Святые страстотерпы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания жития // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д., 2005. – С. 86-125.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1. – М.: 1988. – 797 с.
9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: 2004. – 1024 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.2. – К.: 1992. – 640 с.
11. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: 1953. – 568 с.
12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том І. – К.: 1992. – 238 с.
13. Мавродин В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование киевского государства). М.: 1946. – 310с.
14. Літопис Руський. – К.: 1989. – 591 с.
15. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Древняя Русь. – М., 1975. – С. 42-232.
16. Скрыпников Р.Г. История Российская. IX – XVII вв. – М.: 1997. – 496 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.І. – К.: 1995. – 672 с.
18. Микола Костомаров. Історія України в життєписах визначних її діячів: Репринтне відтворення видання 1918 року. – К.: 1991. – 494 с.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. – К.: 1991. – 736 с.
20. Вернадский Г.В. Русская история. Учебник. – М.: 2001. – 544 с.
21. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т.І. Курс русской истории. Ч.І. – М.: 1987. – 430 с.

Ю.І. Поп, О.М. Кравчук

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – XX СТ.)

Процеси державотворення на території сучасної України неоднорідні, мають неоднозначні історичні передумови. Особливою специфікою відзначається історія Закарпаття, що найдовше було політично відокремлене від інших сучасних українських земель. З фактологічного огляду зазначене питання неодноразово перебувало в полі зору дослідників (М. Болдижар, с. Віднянський, І. Вовканич, Л. Войтович, І. Гранчак, В. Мельник, І. Поп, Д. Поп, В. Шандор та ін.), але розглядалося в контексті загальних історичних подій історії краю. Враховуючи те, що вивчення питання перебування Закарпаття у складі держав

звеличувати і діяльність Ярослава, який теж опирався на іноземну допомогу варягів... Обидва князі однаково жорстоко готові були розправитися зі своїми суперниками» [15, с. 87]. До речі, це твердження можна віднести і до Мстислава з його ясами і косягами...

Після перемоги військ Святополка у 1019 році на р. Альті Ярослав «сів у Києві, утерши поту з дружиною, показавши побіду і труд великий» [14, с. 84]. Однак недовгим був його перепочинок: у 1021 році полоцький Брячислав напав на Новгород, у 1023 році проти Ярослава виступив тмутараканський князь Мстислав. На думку Б. Грекова, причиною цих конфліктів було те, що «тепер він [Ярослав] став небезпечним для тих, хто прагнув відділитися від Києва» [11, с. 484], а можливо, були й інші мотиви в діях його супротивників...

Питання, порушені в статті, виходять за межі проблеми боротьби за спадщину Володимира Великого, яка розгорнулася між його нащадками. Дослідження історичних процесів, що мали місце в руських землях в першій третині XI ст., можливе лише за умов врахування різних внутрішніх і зовнішніх чинників політичного, економічного, морально-психологічного та культурно-релігійного характеру. Лише неупереджений підхід до висвітлення причин, перебігу і наслідків подій, який виключає необґрунтовані характеристики їх учасників, сприятиме об'єктивному дослідженню нашої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: 1996. – 216 с.
2. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: 2001. – 208 с.
3. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: 1998. – 352 с.
4. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XI вв. – К.: 1988. – 342 с.
5. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750 – 1200. – С.-Петербург, 2000. – 624 с.
6. Георгий Федотов. Первые русские страстотерпы Борис и Глеб // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д.: 2005. – С.48-65.
7. Ужанков А. Святые страстотерпы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания жития // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д., 2005. – С. 86-125.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1. – М.: 1988. – 797 с.
9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: 2004. – 1024 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.2. – К.: 1992. – 640 с.
11. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: 1953. – 568 с.
12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том І. – К.: 1992. – 238 с.
13. Мавродин В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование киевского государства). М.: 1946. – 310с.
14. Літопис Руський. – К.: 1989. – 591 с.
15. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Древняя Русь. – М., 1975. – С. 42-232.
16. Скрыпников Р.Г. История Российская. IX – XVII вв. – М.: 1997. – 496 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.І. – К.: 1995. – 672 с.
18. Микола Костомаров. Історія України в життєписах визначних її діячів: Репринтне відтворення видання 1918 року. – К.: 1991. – 494 с.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. – К.: 1991. – 736 с.
20. Вернадский Г.В. Русская история. Учебник. – М.: 2001. – 544 с.
21. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т.І. Курс русской истории. Ч.І. – М.: 1987. – 430 с.

Ю.І. Поп, О.М. Кравчук

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – XX СТ.)

Процеси державотворення на території сучасної України неоднорідні, мають неоднозначні історичні передумови. Особливою специфікою відзначається історія Закарпаття, що найдовше було політично відокремлене від інших сучасних українських земель. З фактологічного огляду зазначене питання неодноразово перебувало в полі зору дослідників (М. Болдижар, с. Віднянський, І. Вовканич, Л. Войтович, І. Гранчак, В. Мельник, І. Поп, Д. Поп, В. Шандор та ін.), але розглядалося в контексті загальних історичних подій історії краю. Враховуючи те, що вивчення питання перебування Закарпаття у складі держав

Центральній Європі допоможе виявити специфіку історичного розвитку регіону, зрозуміти традиції місцевого автономізму, мета статті полягає у розкритті державно-правового статусу Закарпаття з I ст. до н. е. і до 1996 р.

Виникнення першої держави в Закарпатті пов'язане із завоюванням території краю племенами даків в другій половині I ст. до н. е. У 60 - 44 рр. до н. е. Закарпаття стало частиною протодержави даків під владою Буребисти. Новий спалах могутності даків пов'язаний з правлінням Діурпанеа (69 – 87 р. н. е.) і Децебала (87 – 106 р. н. е.). Однак у 105 – 106 р. н. е. Дакія була завойована римським імператором Марком Ульпієм Траяном [1].

У III ст. Закарпаття було втягнуто у вир взаємних війн германців, сарматів, даків. У 375 – 453 рр. в Потиссі домінували гуни. Після їх розгрому римлянами в регіоні залишились гепіди, з V ст. їх змінили лангобарди.

Слов'янське заселення краю (VI-VII ст.) не супроводжувалося процесами державотворення. Причиною став прихід нових кочовиків з азійських степів – авар, що домінували у Центральній Європі з 567 р. Тільки з падінням аварської влади на початку IX ст. утворилася ранньосередньовічна держава Біла Хорватія [2]. Територія Білої Хорватії включала частину земель сучасної України, Польщі, можливо, Чехії. Це було племінне об'єднання оборонного характеру. У кінці 890 – х рр. територія Закарпаття була розділена між Великою Моравією і болгарським царством [3]. Велика Моравія контролювала західну й центральну частину Верхнього Потисся. Долину Тиси і південну частину Закарпаття (Мараморош) підпорядкували собі болгарський цар Симеон I (893 – 927 рр.). У цей час у джерелах згадується князь Солан, підпорядкований Симеону Болгарському. Англійський король Альфред Великий згадує його як князя хорватів [4]. Можливо, він мав залежних від нього князів. Так, правитель Нижньотисянського князівства князь Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії [5].

Науковці припускають існування на Закарпатті наприкінці IX ст. чотирьох хорватських князівств: Верхньотисянського, Нижньотисянського, Земплинсько-Ужанського і Боржавського [6].

Вони очолювалися місцевими князями. Одним з них був Земплинсько-Ужанського (Ужгородський) князь Лаборець. Лаборець – легендарний князь (прототип племінного вождя) потиських слов'ян у кінці IX ст. [7].

896 р. через Карпати перейшли угри. Вони обійшли стороною Боржавське і Верхньотисянське князівства, але зіткнулися із Земплинсько-Ужанським князем Лаборцем. Можливо, це був найсильніший із закарпатських князів, а решта були його данниками. Тому Алмош скористався із суперечностей між ними і вирушив прямо на Лаборця. Князь Лаборець першим зіткнувся з угорським військом. Прорвавшись з оточення після здобуття Ужгорода, він втік у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно, спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. А р. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Війна була впертою, і при штурмі Земплина загинув угорський вождь Алмош. Це не означає, що саме князівство відразу ж було приєднане до Угорщини [8], як твердив автор угорської хроніки «Gesta Hungarorum». Біла Хорватія зберегла незалежність ще майже сто років [9]. Зокрема у долині р. Гернад збереглася пам'ять про князя Народа, володаря Кошицького замку [10].

У легендах згадується також князь боржавського замку Тербош, його син Жонгор (Чорногор), який одружився з Мілетою, дочкою галицького князя [11]. При штурмі боржавського замку угорцями вони також загинули.

На 990-і рр. той час закарпатські князівства залишалися незалежними, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I приєднав до своїх володінь Нижньотисянське, Верхньотисянське й Земплинське князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється за топонімікою цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідси до болота Лап, рік Самош і Красна. Близько 1030 р. всі закарпатські землі, за винятком хіба верхів'їв Тиси, вже були в складі Угорщини, утворивши Marchia Rutenorum, яку отримав спадкоємець угорського престолу герцог Імре, син Стефана I, що титулувався Emericus dux Ruisorum. Правда, навколо цих термінів і джерел, де вони згадуються, ще точиться полеміка. Приєднання до Угорського королівства Боржавського князівства відбулося, напевно, у 1015-1020 рр., коли на Русі тривали усобиці між синами Володимира I [12].

Отже, Біла Хорватія остаточно зникла наприкінці X ст. Її землі були поділені між сусідніми державами: західна частина була включена до складу Чехії, а потім Польщі, східна – до складу Київської Русі (992 р.), а південна – до Угорщини за часів Стефана I (997 – 1038 рр.).

Із зникненням Білої Хорватії з'явився новий етнонім для позначення слов'янського населення Карпат – «русини». Він виник «якнайскоріше як визначення конфесійної орієнтації слов'янського населення Закарпаття, яке прийняло християнство східної візантійської орієнтації», що домінував на всьому східнослов'янському просторі.

У тодішніх документах гірська частина Підкарпатської Русі (представляла 4/5 території) до XIII ст. називаються «terra indagine» або ще виразніше «terra nullius», тобто нічийна земля або земля між кордонами Київської Русі, Польщі і Угорського королівства [13]. Справді, «у давньоруський час землі Русі й Угорського королівства розмежовували Карпатські гори. Прикордонна смуга тут мала близько 200 км., а сторожові фортеці розташовувалися по обидва боки Карпат, на рівнині» [14].

Першим етапом стало інкорпорації Карпатської Русі до складу Угорщини стало створення «Руської марки» (початок XI ст.). У ході адміністративної реформи короля Стефана I засновано комітати (жуп). Але в порубіжних землях, в тому числі, в Закарпатті, у зв'язку з необхідністю відвернення зовнішньої небезпеки, управління здійснювалося за посередництвом марок. Однією з них була «Руська марка» [15]. Другий етап розпочався зі створення комітатної системи на території Закарпаття – XII ст. Унг (3 229 кв. км), 1202 р. були утворені жупи Спіш (3 668 кв. км), 1214 р. (1261 р.) Земплин, Унг, Берег, 1214 р. – Боршов (з 1261 р. жупи Берег (3 727 кв. км), Мараморош), 1247 р. – Шаріш, 1262 р. утворено комітат – Угоча. За іншими даними, комітат Угоча (1 191 кв. км) було утворено 1210 р. [16].

Тривалість процесу інкорпорації краю до складу Угорщини пов'язана з переходом окремих територій під контроль галицько-волинських князів. За даними Л. Войтовича, у 1281 р. галицький князь Лев Данилович, одружений на дочці короля Бели IV, приєднав жупу Берег й інші володіння на Закарпатті, а саме його західну частину від Берегова до гори Маківка. Не виключено, що близько 1281 р. король Ласло IV, який вів боротьбу з магнатами, передав жупу Берег своєму дядьку Леву в обмін на допомогу [17]. За даними П. Магочія, цими територіями галицько-волинська держава володіла до 1320 р. [18].

Третій етап інкорпорації Закарпаття до складу Угорщини полягав у поширенні комітатної системи на гірську частину Закарпаття (рубіж XIII – XIV ст.) [19]. Були створені такі комітати: в 1299 р. Земплин (6 269 кв. км), в 1303 р. Мараморош (10 354 кв. км), на поч. XIV ст. Шаріш (3 821 кв. км) [20].

Відносно стабільне перебування Закарпаття у складі Угорщини тривало до 1526 р., коли в битві під Могочем загинув угорський король і край став лінією фронту в боротьбі з турками.

В останній третині XVI ст. між Османською імперією й Габсбургами настала певна рівновага. Західними комітатами, населеними русинами (Унг, Шариш, Земплин) контролювали прибічники Габсбургів. Східні і південно-східні (Берег, Угоча, Мараморош) – трансільванські князі, що залежали від Османської імперії (до 1680 – х рр.).

Південно-західну частину Закарпаття контролювали Габсбурги, центральну – турки до 1698 р., східну частину – Марморошину – Трансільванія, що знаходилася під протекторатом Туреччини до 1733 р. [21].

Під час антигабсбурзької боротьби 1677–1685 рр., відомої як повстання куруців («хрестоносців»), Імре Тьокколі прагнув створити свою державу Partium, як основу майбутньої Угорщини. Однак він зазнав невдачі. Закарпаття повністю потрапило під контроль Габсбургів [22].

Істотно змінилася суспільно-політична ситуація в краї за правління Йозефа II (1780–1790 рр.). Одним з його реформ було створення окремої адміністративної одиниці з компактным населенням русинів – Ужгородського дистрикту (1785–1790 рр.) [23]. Однак, під впливом негативної реакції угорського дворянства Йозеф скасував майже всі свої реформи.

У середині XIX ст. мадярські реформатори на чолі з Л. Кошутом розмірковували про шляхи модернізації Угорщини. Вони вбачали їх у трансформації середньовічної шляхетської «natio Hungarica» в сучасну угорську політичну націю вільних громадян [24]. Проте для неугорців на практиці це виливалося в культурну мадяризацію. Представники русинів не підтримали цю політичну програму. А. Добрянський у грудні 1848 р. підготував програму створення «русинської провінції» в складі монархії Габсбургів із територій Закарпаття,

Галичини і Буковини. Це був один з різновидів австрославистської концепції федералізації монархії Габсбургів [25].

Поразка «весни народів» в Угорському королівстві супроводжувалася її адміністративною реорганізацією в жовтні 1849 р. на 5 військових округів. Одним з них був Кошицький військовий округ, що складався з трьох цивільних районів і, в тому числі, Ужгородського (комітати Унг, Берег, Угоча, Мармарош). Але, сама ідея автономії суперечила централізму уряду А. Баха. 28 березня 1850 р. округ було ліквідовано, що русинські діячі розглядали як «ужгородську катастрофу». Ужгородський округ став своєрідним історичним прецедентом у розвитку політичної й державної програми русинів [26].

Історики вважають, що «це було перше локальне державне утворення в історії русин, що фіксувало на офіційному рівні існування в Австрійській імперії самобутній русинський народ» [27]. Ужгородський округ став своєрідним історичним прецедентом в розвитку політичної і державної програми русинів [28].

Створення австро-угорської монархії 1867 р. відкрило шлях до прискореної мадяризації неугорських народів королівства. Закон від 1868 р. проголошував рівноправність всіх національностей. Єдиним його недоліком було те, що він вважав, що, крім мадярів, рівноправними є тільки всі асимільовані немадяри [29]. Очевидно, це було однією з причин спроби політизації русинського руху. Так 1871 р. А. Добрянський підготував брошуру з програмою створення «Австрійської Русі» з Галичини, Буковини і Угорської Русі [30].

За умов подальшої мадяризації в період Першої світової війни завдання створення русинської національно-державної програми взяла на себе русинська еміграція в США. 23 липня 1918 р. в Гомстеді (США) була утворена Американська національна рада угро-русинів. АНРУР в жовтні 1918 р. увійшла до складу «Центральноєвропейської демократичної унії». Вони підписали «Декларацію спільних цілей незалежних центральноєвропейських націй». Лідер АНРУР Г. Жаткович почав переговори з лідером чехословацького визвольного руху щодо входження Закарпаття до складу проектованої держави чехів і словаків на основі федерації. Т. Г. Масарик погодився з цим проектом [31].

Поразка Австро-Угорської монархії активізувала державотворчі процеси в краї. Зокрема була проголошена Гуцульська республіка (січень – червень 1919 р.), спробою створення автономної частини в складі Угорщини стала «Руська крайна» (21 грудня 1918 – 18 квітня 1919 р.). Цікаво, що тільки тоді, коли виявилася неможливою діяльність автономного Закарпаття у складі Угорщини, русинські діячі прийняли рішення про приєднання до складу ЧСР. Йдеться про події 8 травня 1919 р. в Ужгороді, де було створено Центральну руську народну раду, яка прийняла рішення про приєднання Закарпаття до складу ЧСР на основі федеративного принципу.

Після Першої світової війни проблема Закарпаття була вирішена з підписанням договору в Сен-Жермен-Ан-Ле 10 вересня 1919 р. Підкарпатська Русь була включена до складу Чехословаччини з автономним статусом. 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле Чехословаччина уклала з Англією, Францією, Італією, Японією і США договори про національні меншини. Чехословаччина зобов'язувалась на території «русинів на південь від Карпат» з самоврядним сеймом із законодавчими правами в галузі мови, освіти і релігії, губернатором, відповідальним перед «русинським сеймом», справедливим представництвом в парламенті ЧСР [32].

Складовою частиною процесу виконання урядом ЧСР своїх міжнародних зобов'язань щодо автономного статусу Закарпаття була організація чехословацького адміністративного управління в краї. «Генеральний статут про організацію Підкарпатської Русі...» (7 листопада 1919 р.) вперше вводив офіційну назву краю «Підкарпатська Русь», запроваджував одну з перших автономних установ краю Директоріум (1919-1920 рр.), який фактично був невизначеною одиницею, що містила елементи тимчасового автономного сейму й органу автономного управління. Однак він не мав дійсного впливу на управління краєм. У 1920-х рр. в ЧСР продовжувалось зміцнення централістської системи за рахунок самоврядування, незважаючи на закріплення в конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. автономних прав краю [33]. Не були враховані й вимоги русинів щодо територіальних обсягів автономії. Якщо до «Руської країни» у складі Угорщини мали увійти території площею 17 945 кв. км, то Підкарпатська Русь в межах ЧСР включала тільки 12 617 кв. км. Зокрема Пряшівщина – українська етнічна територія площею близько 4 тисяч кв. км – була передана під юрисдикцію

.....
словацьких адміністративних одиниць [34], Мармарошину – близько 2 тис. кв. км. – було передано Румунії [35].

Губернатори краю Г. Жаткович (1920-1921 р.), А. Бескид (1923-1933 рр.), К. Грабар (1935-1938 рр.) не мали реальних повноважень. Уся влада належала чеським віце-губернаторам П. Еренфельду (1920-1923 рр.), А. Розсипалу (1923-1937 рр.), Я. Мезніку (1937-1938 рр.). Лише в 1937-1938 рр. під впливом зовнішніх загроз були активізовані процеси реалізації автономних прав краю. 11 жовтня 1938 р. А.Бродій став прем'єром автономного уряду Підкарпатської Русі. 26 жовтня 1938 р. він був ув'язнений за спробу проведення незаконного плебіситу в Закарпатті з метою його приєднання до складу Угорщини. Автономний уряд А. Волошина (29 жовтня 1938-14 березня 1939 рр.) діяв в складних умовах. Першою з них була втрата території. 2 листопада 1938 р. відбувся німецько-італійський арбітраж. Підкарпатська Русь втратила 1523 кв. км., в тому числі міста Ужгород, Мукачево, Берегове, з 173 133 осіб населення. Площа автономної Підкарпатської Русі тепер становила 11 094 кв. км. з населенням 544 759 осіб [36]. Край втратив більшу частину своєї промисловості, більшість міст і родючу низину. Нові кордони порвали її головні торговельні артерії. Столицею Підкарпатської Русі після втрати Ужгороду стало місто Хуст. Другою проблемою стали напади терористів. За таких умов уряд А. Волошина почав швидкий демонтаж демократичних установ і приступив до формування авторитарної системи. Проявом цього став розпуск ЦРНР 15 листопада 1938 р., заборона створення нових організацій і партій, участь у виборах до сейму 12 лютого 1939 р. тільки однієї політичної організації – Українського національного об'єднання, що здобуло 92, 5 % голосів. Після проголошення незалежності Словаччини, Закарпаття опинилося в політичному вакуумі. 15 березня 1939 р. в Хусті було проголошено незалежність Карпатської України [37]. 15-18 березня 1939 р. Угорщина окупувала її, утворивши тимчасову військову адміністрацію «Карпатської території» (генерал Бела Новаковіч). 22 червня 1939 р. було прийнято закон про об'єднання карпатської території з угорською державою. Була утворена посада регента – комісара. Ним став З.Перені. Щоб заспокоїти русинське суспільство угорські політики розглядали можливість надання автономії Закарпаттю. У лютому-серпні 1940 р. тривала розробка й обговорення законопроекту про автономію краю. Однак М. Козма, який у вересні 1940 р. став регентом-комісаром території «Карпаталья», стверджував, що русинське суспільство ще не готове до автономії, оскільки в ньому відсутня середня верства, яка могла б взяти до своїх рук справу управління краєм.

Після визволення краю (18-28 жовтня 1944 р.) чехословацька еміграція спробувала налагодити діяльність влади ЧСР в Закарпатті. Делегація на чолі з Ф. Немецем прибула 27 жовтня 1944 р. в Хуст. Вона контролювала 1/3 території краю. Проте це не входило в стратегічні плани Й. Сталіна. Він вважав Закарпаття стратегічним плацдармом Радянського Союзу у Центральній Європі. З цією метою в краї радянською військовою адміністрацією була створена буферна держава – Закарпатська Україна (жовтень 1944-січень 1946 р.) [38]. Ключовим актом процесу возз'єднання стали події 26 листопада 1944 р. першого з'їзду національних комітетів Закарпатської України. Наслідок посиленої «праці» політичних органів ІV українського фронту Л. Мехліса, його заступника полковника Л. Брежнєва, полковника І. Тюльпанова та ін. «Маніфест про повторне возз'єднання Закарпатської України з радянської Україною». Інкorporація Закарпаття до складу СРСР була закріплена 29 червня 1945 р. в договорі між ЧСР і СРСР про передачу Підкарпатської Русі – Закарпатської України Радянському Союзу [39].

Постановою Президії Верховної ради СРСР від 22 січня 1946 р. була утворена Закарпатська область у складі УРСР. У регіоні були створені радянські владні структури, але формування народної влади було підмінене повсюдним контролем КПРС.

Великі міграційні процеси, викликані Другою світовою війною, а також події післявоєнних років призвели до істотних демографічних і етнічних змін у структурі населення Закарпаття [40].

Радянська влада в розвиток Закарпаття у 1945-1985 рр. вклала біля 16 млрд. карб. Здійснювався розвиток інфраструктурних проєктів, індустрії, підтримувався розвиток сільського господарства [41]. Незважаючи на істотні помилки в економічній політиці в період правління М. Хрущова і М. Горбачова, все це певною мірою сприяло збільшенню чисельності населення краю.

За оцінками науковців, населення Закарпаття на 1 січня 1948 р. становило 798, 9 тис. осіб. За офіційними даними перепису 15 січня 1959 р., у краї жили 920, 2 тис. осіб, з них 685, 5

– українці (74, 6 %) [42], 15 січня 1970 р. – 1056, 8 тис. осіб, з яких 808, 1 українці (76, 5 %), 1989 р. – 1252, 3 тис. [43] (976, 7 – українці (73, 9 %) [44].

У період «перебудови» активізувалася діяльність прихильників відновлення історичного етноніму місцевого східнослов'янського населення – «русин», назви краю в складі ЧСР – «Підкарпатська Русь», надання автономії краю. 17 лютого 1990 р. було утворено «Товариство Підкарпатських русинів», яке у вересні 1990 р. схвалило «Декларацію про повернення прав самобутньої нації русинів» і про відновлення русинської автономії. Товариство поставило перед М. Горбачовим вимогу створення автономної республіки Підкарпатська Русь як складової частини України. Розпочалися відповідні переговори між русинськими діячами і вищим керівництвом СРСР (січень-лютий 1991 р.). Переговори зазнали невдачі внаслідок московського заколоту й розпаду СРСР.

1 грудня 1991 р. 92, 59 % населення Закарпаття підтримало незалежність України. Водночас на тому самому референдумі за самоврядну територію з окремим статусом висловилося 78 % населення, а 81, 4 % населення Берегівського району голосувало за створення угорської автономної території. 5–6 березня 1992 р. представники обласної ради це схвалили і виступили за легалізацію русинської національності. Парламент України не підтвердив це. 23 травня 1993 р. обласна рада Закарпаття затвердила результати референдуму 1991 р. Але подальші політичні події не сприяли втіленню його результатів, а прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України закріпила державний унітарний устрій країни.

Отже, впродовж двох тисяч років Закарпаття перебувало в складі таких держав, як Дакія, Аварський каганат, Біла Хорватія, Угорщина, Галицько-Волинська держава, Оттоманська Порта, Трансильванія, Австрійська монархія, Австро-Угорщина, Угорська республіка, Чехословацька республіка, Угорщина, СРСР, Україна. Традиції державотворення в Закарпатті у першій половині ХХ ст. пов'язані з українськими прагненнями, що засвідчило створення формально незалежної держави Карпатська Україна у 1939 р. і 1944-1945 рр.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. – Praha, 2005. – S. 23.
2. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 28.
3. Поп Д, Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 12.
4. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Л., 1970. – С. 20.
5. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі, № 4, 2004. – С. 123-124.
6. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
7. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 232.
8. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
9. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 35 – 36.
10. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях... – С. 21.
11. Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях... – С. 21-24.
12. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя... – С. 123-124.
13. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 30.
14. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 90.
15. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 39.
16. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 194, 224, 337, 391, 350.
17. Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів в XII – XVI ст.. – Львів, 1996. – С. 90 – 91.
18. Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С. 111.
19. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 30.
20. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 351, 124.
21. Шандор В. Закарпаття, історично – правний нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк, 1992. – С. 51.
22. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 96 – 97.
23. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 144 – 145.
24. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 183.
25. Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. – Praha: Libri, 2008. – S. 57.
26. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2006. – С. 319.

27. Поп Д, Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 17.
28. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 319.
29. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 232.
30. Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury... – S. 61.
31. Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S. 62, 63.
32. Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint – Germáin – en- Laye dne 10. zaří 1919. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1921. – Častka 134. – S. 2301 - 2215.
33. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 283 – 284.
34. ДАЗО.–Ф.29.–Оп. 3.– Спр. 595. – Арк. 28.; Бенедек А.Ш. Рисины, gens fidelissima. – Ужгород, 2001. – С. 115.; Česko – slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 9.
35. Бисага Ю. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997. – С. 106.
36. Нариси історії Закарпаття. Т. II. – Ужгород, 1995. – С. 294.
37. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 286-287.
38. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 190.
39. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 398-399.
40. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов, 1977. – С. 70.
41. Химинець В. Химинець О. Особливості соціально-економічного розвитку Закарпаття в ХХ ст. // Закарпаття в складі Чехословаччини. – Ужгород, 1999. – С. 147.
42. Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С. 563.
43. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 365.
44. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование... – С. 37.; Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 563.

Н.Л. Титаренко

ШЛЯХТИЧІ КОЖУХОВСЬКІ - УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

У XVII столітті козацтво виступило визначним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем, виразником і захисником давніх мрій і сподівань всього народу. На визвольні змагання з Річчю Посполитою, його надихала духовна еліта, що захищала православну віру як головну умову збереження українського народу. Відбулось об'єднання інтелектуальної еліти і військової сили на платформі боротьби за політичне, соціально-економічне і релігійне виділення українських земель в межах Речі Посполитої.

Історична реконструкція Української козацької держави потребує врахування не лише подій національно-визвольної війни, але й ретельного вивчення участі в ній представників української шляхти. Адже вивчення політико-культурної взаємодії правлячої старшини за часів Хмельниччини дає змогу визначити ідейно-політичний зміст навичок до її законної стабільної влади, що надає порядку і значення суспільно-політичному життю держави й дозволяє його носіям створити глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки та свідомості.

Принагідно зазначити, що найбільш актуальним залишається вивчення позиційних орієнтирів покозаченої української шляхти щодо державних та національних аспектів діяльності. Вагоме місце у дослідженні персонального внеску шляхетських родин у справу становлення Української козацької держави посідають наукові праці В. Модзалевського, В. Липинського, Д. Дорошенка, Ю. Мицика, Н. Яковенко, Г. Милорадовича, В. Сергійчука, В. Кривошеї, В. Смоля і В. Степанкова та інших.

У вивченні життєпису відомих і шанованих шляхетських родів Київщини і Брацлавщини помітного поступу зазнавала генеалогія роду Кожуховських. Однак особливої уваги заслуговує дослідження участі представників цього роду в історії Гетьманщини, адже саме один із Кожуховських, виходець із славного українського шляхетського роду, полковник в подальшому очолив посаду генерала гетьманського війська.

Бояри Кожуховські згадуються в реєстрах брацлавських сторожових прикордонних загонів першої половини XVI ст., як представники тих галицьких, подільських чи мало польських родин, котрі з часом осідали на Брацлавщині й Київщині, щільно перемішуючись з місцевою шляхтою. Н.Яковенко, провівши детальний аналіз джерел, зазначає, що навіть у

27. Поп Д, Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007. – С. 17.
28. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 319.
29. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 232.
30. Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury... – S. 61.
31. Raušer A. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S. 62, 63.
32. Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint – Germáin – en- Laye dne 10. zaří 1919. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1921. – Častka 134. – S. 2301 - 2215.
33. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 283 – 284.
34. ДАЗО.–Ф.29.–Оп. 3.– Спр. 595. – Арк. 28.; Бенедек А.Ш. Рисины, gens fidelissima. – Ужгород, 2001. – С. 115.; Česko – slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 9.
35. Бисага Ю. Роль внутрішніх і зовнішніх факторів в утворенні першої ЧСР. – Ужгород, 1997. – С. 106.
36. Нариси історії Закарпаття. Т. II. – Ужгород, 1995. – С. 294.
37. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 286-287.
38. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси... – С. 190.
39. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech... – S. 398-399.
40. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов, 1977. – С. 70.
41. Химинець В. Химинець О. Особливості соціально-економічного розвитку Закарпаття в ХХ ст. // Закарпаття в складі Чехословаччини. – Ужгород, 1999. – С. 147.
42. Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С. 563.
43. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 365.
44. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование... – С. 37.; Кабузан В. М. Украинцы в мире... – С. 563.

Н.Л. Титаренко

ШЛЯХТИЧІ КОЖУХОВСЬКІ - УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

У XVII столітті козацтво виступило визначним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем, виразником і захисником давніх мрій і сподівань всього народу. На визвольні змагання з Річчю Посполитою, його надихала духовна еліта, що захищала православну віру як головну умову збереження українського народу. Відбулось об'єднання інтелектуальної еліти і військової сили на платформі боротьби за політичне, соціально-економічне і релігійне виділення українських земель в межах Речі Посполитої.

Історична реконструкція Української козацької держави потребує врахування не лише подій національно-визвольної війни, але й ретельного вивчення участі в ній представників української шляхти. Адже вивчення політико-культурної взаємодії правлячої старшини за часів Хмельниччини дає змогу визначити ідейно-політичний зміст навичок до її законної стабільної влади, що надає порядку і значення суспільно-політичному життю держави й дозволяє його носіям створити глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки та свідомості.

Принагідно зазначити, що найбільш актуальним залишається вивчення позиційних орієнтирів покозаченої української шляхти щодо державних та національних аспектів діяльності. Вагоме місце у дослідженні персонального внеску шляхетських родин у справу становлення Української козацької держави посідають наукові праці В. Модзалевського, В. Липинського, Д. Дорошенка, Ю. Мицика, Н. Яковенко, Г. Милорадовича, В. Сергійчука, В. Кривошеї, В. Смоля і В. Степанкова та інших.

У вивченні життєпису відомих і шанованих шляхетських родів Київщини і Брацлавщини помітного поступу зазнавала генеалогія роду Кожуховських. Однак особливої уваги заслуговує дослідження участі представників цього роду в історії Гетьманщини, адже саме один із Кожуховських, виходець із славного українського шляхетського роду, полковник в подальшому очолив посаду генерала гетьманського війська.

Бояри Кожуховські згадуються в реєстрах брацлавських сторожових прикордонних загонів першої половини XVI ст., як представники тих галицьких, подільських чи мало польських родин, котрі з часом осідали на Брацлавщині й Київщині, щільно перемішуючись з місцевою шляхтою. Н.Яковенко, провівши детальний аналіз джерел, зазначає, що навіть у

.....
переддень Хмельниччини, тобто з появою тут заселених чималою масою дрібних державців-поляків латифундій не могло й бути мови про визначальну роль «польського плуга». Адже Брацлавщина в цей час формально належала до Волинської землі, однак і за типом організації внутрішніх відносин, і за складом панівного прошарку була тісніше пов'язана з Наддніпрянщиною, на що вказують персоналії багатьох з боярських родів [1, с. 238, 150].

Недостатньо зрозумілими, на наш погляд, залишається землеволодіння дрібної васальської шляхти, пов'язані з переміщенням традиційних ленників (на константність їхнього володіння вказують самі прізвища, пов'язані з назвою населеного пункту: в у селі Кожушках (ленники Кожуховські) [1, с. 264].

У 1617 р. Петро Кожухівський, сплативши Костянтину Виговському 200 польських злотих, взяв у заставу Вигов [2, с. 349].

Згодом вже у 1630 році в с.Угли (Кожухівка) бачимо імена Каспера, Пилипа, Василя, Семена, Олександра Кожуховських і їхньої сестри Матуші, заміжньої за Петром Пекарським. У 1643 році Ясліковським подано зиск на Петра Кожуховського за його наїзди на с. Березки [2, с. 214].

У Марини Кожуховської с. Остропашия було «розорено и хлеб забран, так что нечем білозасеять поля 1649 г. ... чрез панов Скрешовского, Шаблевского и Карського ротмистров хорогвы аоеводы Краковского» [3, с. 42].

Наприкінці ж XVII століття серед власників с. Кожухівки були Виговські, Кожуховські, Ходоковські, Васьковські, Гашинські, Угловські, Волковські.

Оскільки до переліку козацько-старшинських родин, представники яких пішли з Мазепою можна віднести Кожуховських. Комонний полк Юрія Кожуховського чисельністю близько 150 чоловік на початку XVIII століття підтримав гетьмана Івана Мазепу [4, с. 243].

Козацькій старшині, яка опинилась в опозиції: «...всякі амнестії припинились і всіх, хто явився прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла генерального суддю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожуховського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність [5, с. 162].

Кожуховські-Ференсбахи — козацько-старшинський рід, що походить від Петра Кожухівського (серед. — 2-га пол. 17 ст.) — полковника піхотного охочого (1677—1678) та компанійського (1689—1693) полків. Його сини — Григорій Петрович (р. н. невід. — 1695) — топальський сотник Стародубського полку (1694—1695); Йосип Петрович (р. н. невід. — п. перед 1724) — стародубський полковий хорунжий (1692); Юрій Петрович (р.н. і р.с. невід.) — компанійський полковник (1708), прихильник І. Мазепи, засланий 1710 р. разом з іншими мазепинцями до Архангельська. Брати Кожуховські-Ференсбахи не залишили нащадків чоловічої статі, тому рід згас. Частина їх родових маєтків через близьке споріднення отримали в спадок представники роду Якимовичів, які взяли також прізвище згаслого роду та почали називатися Якимовичами-Кожухівськими та Якимовичами-Кожухівськими-Ференсбахами.

За однією з версій, рід Кожуховські-Ференсбахи походив від відомого російського роду Кожиних, заснованого на початку XV століття шведом Юрієм Бахти-Францем на прізвисько Ференсбах. Генеалог В. Модзалевський виводив родовід Кожуховського від кашинських дворян Кож, предки яких переселилися до Московії «из Свеи» [6, с. 386-388].

Під час національно-визвольної війни середини XVII століття до повстанського війська Хмельницького вступили шляхтичі Кожуховські з хмельницької околиці. Поблизу Хмільника й дотепер збереглося с.Кожухів (Латинського району Вінницької області), що дозволяє ототожнити брацлавських Кожуховських із тими, котрі подалися до гетьмана Української козацької держави.

Революція 1648 року вибухнула на цілій етнографічній території українського народу, якраз бід оглядом територіальним відбувалася у двох смугах, що перебували в цілком різних економічних і політичних умовах. Смуга перша, південно-східна, становить козацьку територію – воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське і частиною Подільське, – де від віків колонізаційна лихоманка, де життя перебуває в стані постійних бурхливих змін: внутрішнього невдоволення й безупинної боротьби з зовнішнім ворогом (насамперед із татарами) – і смуга друга, північно-західна, яка охоплює українські землі, що не підлягали колонізаційним перетрубаціям, де життя вже уклалося в окреслені, постійні, віками вироблені

форми – ціла Червона Русь, Підляшшя, воєводства Волинське і Берестейсько-Литовське [7, с. 97].

Якщо в цій другій смузі повстання прийняло форми національно-релігійної боротьби, сполученої з народною революцією, підсичуваною з півдня козацтвом, то в першій смузі, де знаходилося властиве його вогнище, повстання має, крім згаданих прикмет, характер соціально-економічної і політичної боротьби між козацькою верствою та «окраїнними магнатами» і підтримуючою їх Річчю Посполитою. Справжня шляхта, яку тут маємо на увазі – тобто привілейоване, «уроджене» лицарство й різні категорії півпривілейованої, середньої і дрібної шляхти, що титулюються «шляхетними» і володіють одним або кількома селами, – займає в обширі чотирьох південних воєводств між цими двома ворогами, які борються не на життя, а на смерть, становище посереднє, своїми вищими прошарками притикаючись до латифундій і магнатів, а нижчими зливаючись цілковито з козацькою братією. Повстання 1648 р., в якому не могло бути байдужих і нейтральних, цю середню верству розкололо на два ворожі табори, які себе завзято взаємно поборювали.

Цілковите роздвоєння української шляхетської верстви на козацькій території, яке почалося національною боротьбою, поглибилося і завершилося розбіжністю економічних і соціально-політичних інтересів.

Відносно козакуючої (показаченої) шляхти вказує на спільність її інтересів, не лише національних, але й економічних, з інтересами козацтва, а також антагонізм не тільки національний, але й соціально-політичний у відношенні до магнатів, а послідовно і до Речі Посполитої [7, с. 99].

Дійсно, верхівка українського суспільства значно змінилася. Показачена українська шляхта, яка приєдналася до повстання, і козацька старшина зайняли провідне місце в соціальній структурі суспільства. Поступово в козацькій державі сформувалася провідна верства, яка набула рис еліти. Констатуючим фактом є те, що в руках елітної верхівки зосереджувались цивільна та військова влада. Саме старшина та її адміністрація становили основу державного устрою Гетьманщини.

У внутрішніх порядках в Україні багато відбулося змін після цієї революції... Шляхтичі, що залишилися на Україні, мусили визнати козацьку владу. Чимало було шляхти показаченої, що займала у війську визначні уряди – старшин, полковників, суддів. [8, с. 17-18].

Отже, в старшинське коло, яке вже при Б. Хмельницькому складало кілька угруповань (старшина корінних козацьких полків, показачена шляхта, старшини — вихідці з Запорозької Січі, що потрапили до війська славетного

Б.Хмельницького чи то волею долі, чи через почуття вояцької солідарності, чи були внесені на вершину влади внаслідок Визвольної війни), при перших же невдачах стали демонструвати різні позиції, переслідуючи перш за все свої власні корпоративні цілі. Це також розхитувало владу. Однак представники шляхетського роду Кожуховських (гербової фігури «Ференсбах», котра була поширеною в польській та українській геральдиці) доводили своєю військовою, урядовою діяльністю основу формування нового вищого класу, бо ще зі Зборівського договору козацька старшина фактично отримала не лише військову, але і цивільну владу. Значний обсяг влади, що давав можливість впливати як на внутрішню ситуацію в країні, так і на зовнішню політику, перетворював козацьку старшину на впливову еліту.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.: іл.
2. ІР НБУ. – Ф.І. – № 4104. – Арк. 349.
3. ІР НБУ. – Ф.83. – № 53. – Арк. 42.
4. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
5. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. — 349 с.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т.2. – С.386-388.
7. Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького. – Твори, Т.2. – Філадельфія, 1980. – 637 с.
8. В.Терен Українська Козацька Держава від Б.Хмельницького до Дорошенка. Історія українського народу. III Ч. Львів, 1933. – 32 с.

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

Проблема «Б. Хмельницький і українська державна ідея», на наш погляд розпадається на три частини: ставлення гетьмана до питання окремішності українців, до становлення української державності та до соборності українських земель. Розглянемо його бачення на основі тих підходів, які збереглися у гетьманських універсалах.

На противагу поглядам «ягеллонського легітимізму» козацтво генерувало ідею автономного державного утворення на базі полково-сотенного устрою із збереженням окремої станової юрисдикції під зверхністю гетьмана. Богдан Хмельницький був палким прибічником цього погляду і у серпні 1649 р. окреслював територію покозачення так: «це в таких містах від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові (вірно – Коростишеві – В.К.), Павлоччі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... З другого боку Дніпра в Острополі (вірно – Острі – В.К.), Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58]. Якраз легітимація зверхності гетьмана і створила в майбутньому можливість коригування автономного стану козацької території, яка була вицленена в результаті революції.

Важливо відзначити, що вже в перших козацьких угодах з владою, підписаних Б. Хмельницьким, є термін Україна [11, 45, 47], який поширюється на значно більші території, ніж ті, які підлягали козацькій юрисдикції. Тяглість державності у Б. Хмельницького перекликається з думками «Кройніки» Феодосія Сафоновича (до речі, затвердженого на ігуменстві Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря гетьманом 2 (12) червня 1655 р. [11, с. 168]): Київське князівство – Галицько-Волинське королівство – Запорозька Січ. Гетьман стверджував: «Як з давніших часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону» [11, с. 51–52], тобто православна віра вицленена ним як стрижень тогочасної української державності.

Запропонована О. Оглоблиним концепція двовладдя гетьмана й митрополита дозволяє побачити дуальність процесу соборності – як церковної, так і світської – з двома центрами впливу – Києвом і Чигирином. Чигирин вважався гетьманською резиденцією [11, с. 61], а місто Київ розглядалося як «место наше столечное» запорука і оплот християнської віри, що перебуває під захистом козацтва [11, с. 128]. Столицею іменував Київ Б.Хмельницький і пізніше [11, с. 134] – він бачив у ньому стольне чи пристольне, головне місце колишньої держави.

Дуальність впливів церковних і світських призвела до визнання головним ворогом внутрішньої єдності унію і уніатів. Розпочинаючи від Б.Хмельницького і закінчуючи П.Орликом, козацькі гетьмани вимагали, «щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована» [11, с. 51].

Тогочасне духовенство вело півстолітню виснажливу боротьбу за виживання, втрачаючи вплив, доходи, монастирі, єпархії, і тепер могло лише мріяти про стан, що передував Брестському собору 1696 р. Представники православ'я із захоплених уніатами регіонів постійно просили захисту й допомоги, яких митрополит надати не міг. Отже, гетьман мусів взяти на себе і функції оборонця православ'я. Він вважав, що митрополит «пастыр наш» [11, с. 88], а станній «ускаржал ми ся» [11, 88] гетьману як світському правителю. Гетьман же просив у нього благословіння перед виходом у похід [6, 144]. За гетьманування Хмельницького у 1655 р. відбулася зміна митрополита київського, ним став єпископ луцький і острозький Діонісій Балабан (? – 1663).

У релігійно-церковному питанні гетьман займав досить послідовну позицію. Щодо римської віри то гарантувалося існування спеціально уфундованих костьолів, але не на захоплених духовних маєтностях православних. «Щодо обрядів римської віри, з якою вони приєдналися до нас, то ми всі – Військо Запорозьке і наші нащадки – не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри» [11, с. 234].

Б. Хмельницький був непримиреним ворогом унії, «як причини великого лиха» [11, с. 234], вимагаючи «викорінення секти і унії» [11, с. 234]: Він вважав, що всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані й відсуджені уніатами, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і передані духовенству грецької релігії [11, с. 55]. Йому уявлялося важливим, щоб навіть назви унії «не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею» [11, с. 52]. У цьому питанні гетьман

стояв на позиціях київського духовенства, солідаризуючись з його боротьбою за єдність православної церкви. І такий спосіб він втягував його у спільні з козацтвом дії і сам втягувався у боротьбу Київської митрополії з її противниками.

Піднявши станове повстання, Богдан Хмельницький зумів на початковому етапі консолідувати й інші верстви українського населення під лозунгами боротьби проти поляків, уніатів і католиків. Проте варто звернути увагу на той факт, що ще у 1649 р. він вважав своєю вітчизною Річ Посполиту і входження до її складу України сумніву не піддавав. Підтвердженням цього є один із пунктів вимог Війська Запорозького під Зборовом у серпні 1649 р., в якому вказувалося: «якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх (захоплені у православних церкви – В.К.) будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни» [11, с. 55].

Українська шляхта була частково сполонізована й окатоличена, частково перейшла до унії. Ту частину, яка залишалась вірною своїй мові, православній релігії, гетьману необхідно було перетягнути на свій бік. Одним з перших кроків у цьому напрямку було викуплення Б. Хмельницьким з татарського полону бранця Івана Виговського, який потрапив туди після розгрому польських загонів під Корсунем. Останній був представником української шляхетської родини, яка протягом передвоєнних років активно відстоювала місцеві права і вольності проти поляків, католиків і уніатів на Овруччині та й усій Київщині. Батько Івана, Євстафій, був соратником воєводи київського Адама Киселя, і перебування його сина в татарському полоні поставило б на самому початку повстання козацтво у стан ворожнечі до української православної шляхти, що було б стратегічною помилкою. Допустити цього Б.Хмельницький не міг. Звідси і послідовно витримуваний ним принцип: «Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських свідських й духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпр'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри» [11, с. 56]. Таке тлумачення провідної й монопольної ролі православної шляхти на теренах Київського й Чернігівського воєводств давало можливість гетьману привернути на свій бік якомога більше представників шляхетського стану. Утім, вимоги займати уряди земські, підкоморні і гродські у Київському та Чернігівському воєводствах лише шляхтичами грецького віросповідання фактично поширювалися лише на міських урядників, оскільки земські і підкоморні установи не функціонували. Гетьман перебрав на себе королівську монополію затвердження міських війтів (універсал 8 листопада 1649 р. про затвердження чернігівського війта [11, с. 93 – 94]).

Козацька держава зразка 1648 р. була першим кроком до оформлення ядра майбутньої соборності України. Згідно з пунктами угоди від 24 лютого 1649 р. козацька територія визначалася в такий спосіб: «Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський» [11, с. 49].

Зборівський мир гарантував православній церкві рівні права з католицькою по всій території Речі Посполитої, що зберігало право ідейного впливу на позазборівські українські території і ставало підставою для подальшого розширення української державності. Територія ж тепер обумовлювалася так: «від Дніпра почавши з того боку біля Димера й Острополя, у Костянтинові, Павлочі, Городищі, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра, також зрозуміло від Дністра до Дніпра... А з другого боку Дніпра в Острополі, Черняхіві, Ніжині, Ромнах аж до Московського кордону і Дніпра» [11, с. 58].

У лютому 1649 р. у Переяславі в проект угоди з польськими комісарами потрапили вимоги кордону через який ні коронне, ні литовське військо не мали переходити («далі Кам'янця не заходило. Наше, у свою чергу, має зупинитися біля Случа. Межою є Горинь» [11, с. 47]). У дещо іншому формулюванні, але при збереженні сутності вони потрапили до третього пункту угоди, але пункт другий мав узагальнююче уточнення, що Військо Запорозьке «впорядковане було у володіннях Речі Посполитої якнайближче до Дніпра і шляхів Київського воєводства» [11, с. 49].

Стосовно Великого князівства Литовського Б.Хмельницький декларував давню дружбу: Литовське князівство «проти нас війни не починало та завжди було дружлюбним» [11, с. 89 – 90]. 27 лютого 1649 р. гетьман з Переяслава вислав на територію князівства військових товаришів Максима Нестеренка Бута (колишнього полковника корсунського) і Созоровського (можливо, Саборовський) до князя Радзивілла з повноваженнями карати на смерть козаків, які чинять будь-які кривди у ВКЛ.

Проте боротьбу за ці землі козацтво вело постійно. Під Загалем в Білорусі вирубано дощенту кілька тисячів козаків, а їхнього вождя, Голоту, було вбито [6, с. 22], – занотував литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл. За свідченнями німецького часопису «Театр Європи», «Мозир, котрий відмовився здатися, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом» [6, с. 24]. У Бобруйську карателі влаштували побоїще: після штурму міста місцевий полковник і 8 старшин були посаджені на палі, 40 представникам старшини стяли голови і насадили на палі, 270 відрубали праву руку [6, с. 24].

Хмельницький призначив полковника чигиринського Станіслава-Михайла Кричевського наказним гетьманом над вісьмома полками. Його підтримував Ніжинський полк Шумейка, Переяславський полк був спрямований на Гомель, а Чернігівський – на Полоцьк.

У січні 1654 р. Б.Хмельницький призначив полковником у Білу Русь, тобто «на пограничу» [11, с. 179] з ВКЛ, Івана Нечая, причому під його регімент включалися Могилев, Чауси, Новий Бихів, Гомель «и иных мест и местечек и сел» [11, с. 235]. Гетьманський універсал 31 березня (10 квітня) 1656 р. «всю шляхту повету Любецкого» [11, с. 184], що належала фактично до ВКЛ, включив у козацьку юрисдикцію. Тут виникла Любецька сотня Чернігівського полку, яка проіснувала до кінця полково-сотенного устою в Україні.

Хмельницький був свідомий свого обов'язку захищати території, що опинилися під козацькою юрисдикцією. У березні 1650 р. він заявляв, що «від усіх прикордонних чужих держав землі берегтимемо, щоб ніякий ворог не міг шкодити Короні Польській» [11, с. 102].

Фактично саме гетьману вдалося сформулювати й розпочати практичне втілення в життя лозунгу соборності колишніх земель Київської Русі, що на той час входили до складу Речі Посполитої. Стосовно Польщі й Великого князівства Литовського він заявляв: «... они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запорожского Войска и до Белой Руси, по тем границам, как владели благочестивые великие князи...» [1, с. 117]. Як бачимо, Богдан визначає кордони з півночі – Велике князівство Литовське без Білорусії, на заході – в кордонах давніх князівств. Дещо точніше західні кордони вимальовувалися у такій фразі Хмельницького: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». Як східні, зрозуміло, фігурували кордони Московської держави.

Отже, програма Хмельницького передбачала утворення держави з українсько-білоруським населенням в рамках державних кордонів, колись підвладних великому князю Київському, без земель, що знаходились під владою царя.

Цю програму підтримала церква, вона відповідала її завданням повернення єпархій Холмської, Турово-Пінської, Брестської, що знаходились на західних і північних кордонах створюваної держави. Ця програма була співзвучна також інтересам православної шляхти, яка мала в цих землях родинні зв'язки, землі чи права на них. Вона відповідала інтересам українсько-білоруських православних представників усіх верств населення цих регіонів.

Версії автономізму, отже, лишалися у минулому. Якщо С.Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом, то програма Хмельницького – це вже програма державотворення, і не лише станова.

Білоцерківський мир 1651 р. завдав тимчасового удару практичному втіленню в життя ідеї великої держави. Козацька територія була де-юре згорнута до кордонів Київського воєводства. Проте козацтво Брацлавщини й Чернігівщини не погодилося з таким розвитком подій. Полковник брацлавський Нечай, відстоючи свої території, загинув, а полковника чернігівського Подобайла, який також очолив рух опору, гетьман вимушений був навіть закувати в кайдани у Чигирині [3, с. 70]. Полк же Дзиковського взагалі перейшов на Слобожанщину [8]. Вимога прав і вольностей козацтва згодом перетворилася у вимогу автономії козацького регіону.

У сучасній історіографії існує спроба визначити етапи діяльності Б.Хмельницького, спрямованої на вироблення та втілення в життя ідеї соборності Української держави. Вона має такий вигляд:

«1-й етап (січень – листопад 1648 р.) охоплює розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана від вимоги автономії козацького регіону до появи задумів домогтися національно-політичного самовизначення (на основі автономії) українського народу;

2-й етап (грудень 1648 – серпень 1649 рр.) відзначається завершенням процесу формування ідеї соборності незалежної України й невдачею першої спроби її реалізації;

3-й етап (серпень 1649 – квітень 1655 рр.) припадає на час боротьби козацької України за збереження свого існування, внаслідок чого Б.Хмельницький змушений був лише епізодично вдаватися до політики реалізації і програми возз'єднання українських земель;

4-й етап (травень 1655 – липень 1657 рр.) характеризується активними діями уряду, спрямованими на реалізацію ідеї соборності, що стала провідною у політичному курсі великого гетьман» [10, с. 25].

Щодо цієї періодизації зробимо декілька зауваг. По-перше, у 1649 р. ідея соборності етнічно українських земель ще не відокремилась як самостійна з ідеї соборності руських земель, підвладних київським князям (тобто українсько-білоруської соборності). У зв'язку з цим величезне значення для становлення ідеї української соборності мало «коригування» гетьманської політики з боку російського царя відносно білоруських земель. Маються на увазі бойові дії козацьких полків проти російських військ у Білорусії, в результаті яких ідея українсько-білоруської соборності втрачає одну із її складових – землі і населення Білорусії.

Викликає сумнів і теза про те, що ідея соборності стала провідною в діяльності гетьмана в 1655 – 1657 рр. У 1654 р. російський цар визнав владу гетьмана й від нього як зверхника українських територій була прийнята присяга. У цьому році Б.Хмельницький уже іменував царя титулом «всєа Великаїа и Малїа Росїї» [11, с. 156, 157]. Наступ 1655 р. гетьман іменує як польський напад уже «на Україну» [11, с. 173].

У зв'язку з цим розглянемо політику гетьмана щодо Західної України як не козацького регіону. Перший західноукраїнський похід гетьмана не дав жаданих наслідків. На нашу думку, це пояснюється тим, що Військо Запорозьке не отримало в цьому поході загальнонародної (шляхти, селянства, міщанства, духовенства, купецтва) підтримки місцевого населення.

Існує думка, що «...замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель (як це радили Кривоніс і Гловацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полкоїв, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він (Хмельницький) добровільно, без боротьби, віддав йому весь цей регіон» [9, 72]. Навряд чи такий справедливий. Західноукраїнський регіон був етнічно українським, але не козацьким і станово не підтримував гетьмана.

У жовтні 1655 р. гетьман заявив під стінами Львова: «ми не бажали пролиття невинної християнської крові і не давали до цього найменшого приводу... коронні війська наступали на нас і тепер аж сюди завели за собою» [11, с. 173]. Корінні полки вже віддали значну частину свого кадрового потенціалу на формування як лівобережних (Ніжинського, Чернігівського, що простежується досить виразно генеалогічно), так і подільських, волинських, польських, білоруських полків. А з місцевого населення, як свідчать факти, створити більш-менш постійні полки не вдалося. Козацькі частини не відчували себе так, як на Поділлі чи Волині, тим паче так, як у споконвічно козацьких районах. Цим, мабуть, у поєднанні з усіма іншими чинниками, які наводяться в існуючій історіографії і не суперечать сказаному, пояснюється відхід Богдана Хмельницького. Теоретична програма державотворення спіткнулась на практичному питанні об'єднання в соборній державі етнічної спільноти, яка мала свої регіональні особливості і відмінності.

Під час походу експедиційного корпусу Антона Ждановича, разом з Ракочі, козакам було заборонено гетьманом приймати у підданство навіть «руські» міста, ключі від їх брам передавалися представникам союзників Ракочі.

У результаті державотворчої діяльності Богдана Хмельницького і його соратників утворилась українська держава, яка в «територіальному відношенні охоплювала половину етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої» [2, с. 31].

Сплав казацько-станових і різнокорпоративних інтересів, які відстоював гетьман і його соратники, дозволили виникнути такому оригінальному територіально-адміністративному утворенню як Українська козацька держава. А пошуки її легітимізації під лозунгом «я буду триматися того пана, який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці» призвело до її багаторічного фактичного існування без світового юридичного визнання. Т.Чухліб пояснює таку позицію тим, що Хмельницький дотримувався концепції полівасалітетної підлеглості і допускав заміну одного протектора іншим [13, с. 64 – 65].

Між іншим, у титулуванні польського короля відображався і титул великого князя руського, волинського, київського, чернігівського [11, с. 32–48], який делегував управління цими підтитульними територіями воєводам руському, волинському, брацлавському,

київському, чернігівському. Польський король не позбувся титулування «magnus dux» і пізніше до «руський, київський, волинський чернігівський», ще й додав «подільський» [7, с. 497]. Тому про визнання якогось українського державного утворення при Б.Хмельницькому з боку польської влади говорити не варто.

Взаємини гетьмана й підвладної Війську Запорозькому території та інституцій на ній ретроспективно простежуються в універсалі Богдана Хмельницького шляхті Пінського повіту. Причому, забезпечення позицій універсалу Б.Хмельницький гарантував «Військом Запорозьким за нас і наших нащадків» [11, с. 235].

Гетьман перейняв королівські функції. На його користь вилучалися королівщини. Васальні права, які тільки хто мав, здавна надані королями, залишалися й гарантувалися на майбутнє гетьманом. Гетьманські універсали замінили королівські привілеї. Гетьман став регулятором не лише козацької республіки, але і корпоративного суспільства («города не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [12, с. 101]). Фактичну концентрацію влади у руках гетьмана засвідчує і його звернення до російського царя, яке було здійснене ним від імені трьох суб'єктів: 1) самого гетьмана, 2) Війська Запорозького 3) і всього миру «християнского российского» [11, с. 67]. До третього суб'єкту, від імені якого Хмельницький говорив, належала шляхта («как духовным и, мирским людем») [4, с. 68].

Усім шляхтичам, які виконували присягу, гарантувалося користування прибутками з спадкових маєтків Пінського, Мозирського і Турівського повітів, «а також в інших місцях» [11, с. 235]. «Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті». Після смерті посесора вони поверталися у розпорядження гетьмана.

Стосовно «привілеїв, вільностей і судів, наданих кожному станіві, забезпечимо їх не інакше, тільки так, як було за польських королів» [11, с. 235]. Отже, зберігалось суди й судочинство за Литовським статутом, і гетьман брав на себе відповідальність гаранта цих прав.

Гетьман намагався зберегти спадковість від королівської влади, вказуючи, що чини, посади і «достоїнства, як земські, так військові, надані тепер м. панам обивателям Пінського повіту польським королем, кожний зберігатиме до кінця життя» [11, с. 235]. У разі ж смерті кого з урядовців, «згідно з звичаєм, на місце померлого новий урядник обиратиметься тому, що за старим звичаєм, на урядників звикли тільки обирати» [11, с. 235].

Влада ж на відповідній території, тобто полку, належала місцевому полковнику, підлеглому гетьмана. «А щодо інших, які б підлягали нашому рішенню і волі, будемо розпоряджатися старшинствами, приймаючи до уваги повагу і пошану до заслужених згідно з рекомендацією нашого пінського старшини» [11, с. 235], також «щодо військових чинів усіх, які є тепер і будуть пізніше, то запевняємо вас, що ми залишаємо уповноваження і свободу в наданні [звань] ротмістрів і поручиків полковникові, що буде на той час» [11, с. 235].

Керівний склад Пінського полку «без нашого розпорядження не повинні нікому оголошувати, ані укладати нової дружби з ким-небудь, нас про це окремо не повідомивши» [11, с. 235].

Отже, такі погляди гетьмана щодо становлення української ідеї нам вдалося виявити у джерелах, під якими стоїть автограф Богдана Хмельницького. Зазначимо ще раз – він ці ідеї не лише декларував, але разом з своїми соратниками втілював у життя у вигляді українського політичного державного об'єднання, яке для українців ХІХ – ХХ ст. стала більш живою гетьмансько-козацькою історичною традицією, яка постійно закликала до відновлення державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. II. – 585 с.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст: кордони, населення, право. – К., 1996.
3. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – К., 1998. – Ч. I.
4. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – 740 с.
5. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12 – 38.
6. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

7. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. // Укладач: П.Кулаковський. – Остріг-Варшава-Москва, 1999.
8. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 -25 жовтня 1995 р.). – К., 1996.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
10. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24 – 25 жовтня 1995. – К., 1996.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
12. Флоря Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» // Київська старовина. – 2001.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. – Нью-Йорк: НТШ у США, Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

Ю.С. Степанчук

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ

Зазначена у назві статті проблема є особливо актуальною з огляду на складний і неоднозначний характер українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. Тому автор поставив собі за мету з'ясувати особливості нарощування військової присутності на території Гетьманщини, яка служила фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили А.Бульвінський, В.Горобець, З.Когут, Л.Мельник, І.Стороженко, О.Сокирко [1] та ін.

За умовами Переяславського договору 1654 р. царський уряд не повинен був розташовувати свої збройні сили в Україні, як і не мав втручатися у місцеві справи Гетьманщини. Однак, у ході подальших перемовин, не чекаючи з боку Москви жодної загрози козацькому суверенітету, Б.Хмельницький погоджується щоб у Києві перебувало царське представництво у формі військової залоги на чолі із воєводою: «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [2, с. 309]. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Ф.Куракін і Ф.Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи у Києві мали виконувати лише представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [2, с. 309]. Але, усе змінилось до навпаки. Постійно втручаючись у суспільно-політичні справи України, Москва намагалася збільшити кількість свого військового гарнізону у Києві, а його утримання перекласти на плечі гетьманської адміністрації. Через недовгий час царський представник окольничий Ф.Ртищев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [3, с. 3].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покроя, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити винокуріння та вживання тютюну. Все це викликало велике обурення серед українського населення [4, с. 100].

Подальшою політикою Москви було якнайшвидше розміщення своїх військових залог у всіх великих містах України. Цю позицію царський уряд активно відстоював під час підписання «Березневих статей», коли у Москві гетьманські послы С.Зарудний і П.Тетеря погодилися на те, щоб царські воєводи були в Києві, Чернігові та інших великих полкових містах Гетьманщини.

Джерела повідомляють про негативне ставлення більшості козацької старшини до перебування московських військ на території України. Ще більше обурювали старшину факти

7. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. // Укладач: П.Кулаковський. – Острів-Варшава-Москва, 1999.
8. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 -25 жовтня 1995 р.). – К., 1996.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
10. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24 – 25 жовтня 1995. – К., 1996.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
12. Флоря Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» // Київська старовина. – 2001.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. – Нью-Йорк: НТШ у США, Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

Ю.С. Степанчук

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ

Зазначена у назві статті проблема є особливо актуальною з огляду на складний і неоднозначний характер українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. Тому автор поставив собі за мету з'ясувати особливості нарощування військової присутності на території Гетьманщини, яка служила фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили А.Бульвінський, В.Горобець, З.Когут, Л.Мельник, І.Стороженко, О.Сокирко [1] та ін.

За умовами Переяславського договору 1654 р. царський уряд не повинен був розташовувати свої збройні сили в Україні, як і не мав втручатися у місцеві справи Гетьманщини. Однак, у ході подальших перемовин, не чекаючи з боку Москви жодної загрози козацькому суверенітету, Б.Хмельницький погоджується щоб у Києві перебувало царське представництво у формі військової залоги на чолі із воєводою: «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [2, с. 309]. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Ф.Куракін і Ф.Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи у Києві мали виконувати лише представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [2, с. 309]. Але, усе змінилось до навпаки. Постійно втручаючись у суспільно-політичні справи України, Москва намагалася збільшити кількість свого військового гарнізону у Києві, а його утримання перекласти на плечі гетьманської адміністрації. Через недовгий час царський представник окольничий Ф.Ртищев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [3, с. 3].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покроя, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити винокуріння та вживання тютюну. Все це викликало велике обурення серед українського населення [4, с. 100].

Подальшою політикою Москви було якнайшвидше розміщення своїх військових залог у всіх великих містах України. Цю позицію царський уряд активно відстоював під час підписання «Березневих статей», коли у Москві гетьманські послани С.Зарудний і П.Тетеря погодилися на те, щоб царські воєводи були в Києві, Чернігові та інших великих полкових містах Гетьманщини.

Джерела повідомляють про негативне ставлення більшості козацької старшини до перебування московських військ на території України. Ще більше обурювали старшину факти

втручання московських урядовців у внутрішнє життя козацької держави, зокрема, безупинні спроби заволодіти системою сплати податків та забезпечити їх надходження до Москви [2, с. 309]. На переговорах 10 червня 1654 р. стосовно вимог російської сторони про перебування царських воєвод в українських містах і надходження з України податків до Москви гетьман заявив Ф.Бутурліну, що «...судді де Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своїй царської величності воєводам» [5, с. 27].

Виявляється, що підписавши «Березневі статті» на дуже вигідних для Москви умовах генеральний суддя С.Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря, використавши своє становище, виклопотали у царя для себе право на володіння окремими містами та селами, до того ж й інші члени посольства були нагороджені українськими землями та дорогими дарунками. З цього часу, прохання на ім'я царя у формі «чолобитних» почали надходити від окремих представників козацької старшини. Царський уряд почав щедро роздавати землі, до яких не мав найменшого відношення.

На жаль, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не шкодуючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. Наприклад при підписанні 1665 р. договірних умов між московським урядом і лівобережною козацькою старшиною на чолі з гетьманом І.Брюховецьким, останній «домігся» чину боярина, а члени його посольства в Москві (500 старшин) були пожалувані у дворяни [6, с. 247].

Важке дипломатичне протистояння між гетьманським та царським урядами стосовно запровадження воєводського управління в українських містах та збільшення у них московських військ, тривало до смерті Б.Хмельницького. Так, наприкінці 1654 р. до Б.Хмельницького прибуло посольство А.Матвеева та Ф.Порошина, яке мало домогатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів [7, с. 25]. Через місяць Московський уряд подав на розгляд Б.Хмельницькому проект про запровадження в Україні регулярного війська подібного до солдатських полків, котрі вже існували в Московській державі. Зокрема, в проекті йшлося: «Великий государь, его царское величество, велел тебе гетману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымского хана ратных людей тысяч с 10, а чтоб их собрать, кроме тех, которые в леестре написаны и научить бы салдацкому строю; а для наученья на время покамест салдацкому строю научатца, и царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов и всяких урядников салдацкого строю. А как того салдацкого строю научатца, и в те поры царское величество укажет быти в полковниках и во всяких урядниках ис тех, которые тому салдацкому ученью будут навычны» [8, с. 302].

Військовослужбовцям планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польских, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех... И быть бы тем салдацким полком на городех, где чае приходу от польских и от крымских людей, покамест милостивый Бог успокоит миром» [8, с. 302].

Обговорення проекту співпало із плануванням кампанії 1655 р., у якій, на думку дослідника О.Сокирка, московський уряд мав таємні наміри щодо усунення Хмельницького від керівництва військом. Царський посланець А.Матвеев заявляв Б.Хмельницькому, що «будет ты гетман для своих частых походов занемог», провід над московсько-українським військом буде передано воєводі В.Шереметеву [9, с. 296].

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л.Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., знову йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: «...без воевод в черкаских городах быть непригоже...», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р. [5, с. 20].

Коли царський уряд переконався, що українці «проковтнули» нанесену їм образу у ході Віленського перемир'я і не виявили ніякого опору, призначення воєвод в українські міста відбувалося без згоди на те хворого гетьмана та його адміністрації. Так, 3-4 квітня 1657 року вийшли царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву – Г.Сафонова, Корсунь – О.Болтіна, Ніжин – С.Бутикова, Полтаву – стольника О.Чиркова, Чернігів – стольника

А.Дашкова, Миргород – Н.Поленова, а боярина В.Шереметева – головою нової московської адміністрації в Україні [10, с. 175]. Київському воєводі А.Бутурліну відсилається наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод. Наприкінці квітня виходить аналогічне розпорядження про виділення 1000 солдат з числа новонабраних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву [10, с. 175].

З цього часу царські довірені особи ревно подавали московському керівництву розширену інформацію про настрої серед українського суспільства. У середині 1657 р. у Москві знали про твердість у намірах українського уряду відстоювати власний суверенітет та водночас – про зростання соціального невдоволення в Україні, що міщани і селяни, як інформували агенти, незадоволені гетьманським правлінням і хотіли б мати у себе царських воєвод [3, с. 3].

Смерть Хмельницького Москва у повній мірі використала для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікіну, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря І.Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [5, с. 27].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, зауважує дослідник В.Степанков, російська еліта, наштотуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [7, с. 26].

Дізнавшись про смерть Б.Хмельницького, цар Олексій Михайлович наказав «бути на своїй государевій службі в черкаських містах з товаришами ратними, з кінними і пішими людьми» одному з найсановитіших та заслужених придворних, боярину й наміснику казанському, князю О.Трубецькому [3, с. 4]. До того ж, з тридцятитисячним військом в Україну вирушив князь Г.Ромадановський. Він перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятина до початку лютого 1658 р. [3, с. 6].

У другій половині 1657 р., на фоні виборчих перипетій та внутрішньої нестабільності, в Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воєводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо [11, с. 25].

Сподіваючись на підтримку у внутрішній боротьбі із внутрішньою опозицією, гетьман І.Виговський став перед Москвою на шлях запобігливо-поспішних поступок. Так, у лютому 1658 р. під час зустрічі на Корсунській раді з воєводою Б.Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Росії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради направив до Москви посольство Г.Лесницького з низкою прохань: вплинути на позицію М.Пушкаря; направити «доброго дворянина» на Запорожжя з грамотою, щоб «бунтівників і свавільників приборкати»; надіслати воєвод до «знатних міст»; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці [12, с. 108].

Московський уряд обома руками вхопився за легку і безкровну можливість встановити свій контроль над Гетьманщиною. У травні 1658 р. цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складання козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р. Окрім цього, всупереч договору 1654 р. Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана І.Виговського, сприяла спалаху братовбивчої війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва, городової і запорозької старшини, духовенства. [7, с. 26]

Щоб російська адміністрація у Києві почувала себе впевненою і захищеною, до Києва з Белгорода прибуває 1000 рейтар на чолі з полковником І.Шепельовим і С.Скорняковим-Писаревим і 1 325 драгун полковника Р.Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зросла до 6 075 чол. Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було нікому, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго». [10, с. 177] До Чигирини знову почали надходити звістки, що «в інших містах государеві ратні люди ... багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунок чинять» [10, с. 178].

Значну частину української старшини, зазначає історик Л. Мельник, вихованої на поняттях політичної свободи, що панувала в Речі Посполитій стосовно суспільних верхів, аж ніяк не приваблювала царська охлократична держава з її деспотизмом, перспектива обернення козацького лицарства на «холопів царя». Це, зрештою, призвело до укладення Гадяцької угоди, яка передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох держав: Польщі, Литви й Наддніпрянської України – Великого князівства Руського [13, с. 28].

У відповідь про підписання Україною Гадяцької угоди, цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголошував гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не визнавати більше його владу [14, с. 59]. Укладення Гадяцької угоди стало приводом до повного розриву між Гетьманщиною і Московською державою. Царизм, зрозуміло, не бажав втрачати Україну, тому війна між Виговським і Москвою стала неминучою. На початку червня 1659 р. сотисячна московська армія під командуванням князя Трубецького, Пожарського та Ромадановського вирушила в Україну для війни з гетьманом І.Виговським [15, с. 39].

На сьогодні, завдяки сумлінній дослідницькій роботі вітчизняних істориків фактографічна сторона військового протистояння між Україною та Росією, висвітлена добре. Зокрема, досить ґрунтовним у цьому відношенні є дослідження А.Бульвінського «Україно-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ», де автор на основі багатющого джерельного матеріалу детально висвітлює україно-російське військове протистояння за гетьманування І.Виговського. Стаття наповнена досі невідомими історичними фактами стосовно подій як в Україні так і за її межами, зокрема, у Білорусії. У дослідженні гетьман І.Виговський виступає як неугодний об'єкт російської загарбницької політики і як жертва політичного загравання лівобережної старшини із Москвою, що вирішила заслужити у неї прощення [10, с. 218]. Головним здобутком гетьманської політики, на думку дослідника, було те, що під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. У інших своїх наукових повідомленнях А.Бульвінський, детально описуючи події 1657-1659 рр., доводить що Конотопська битва – кульмінаційна подія українсько-московської війни 1658-1659 рр., що могла б змінити хід подальшої історії України [16, с. 142]. Проте, А.Бульвінський, як і переважна більшість сучасних авторів вважає, що І.Виговський не зміг скористатись перемогою під Конотопом.

Оговтавшись після поразки та відновивши свої позиції в Україні, 17 жовтня 1659 року воевода А.Трубецький, спираючись на багатотисячну російську армію, що стояла в Україні, домігся скликання козацької ради в Переяславі. Рада (на ній були присутні й російські військові частини) підтвердила обрання Ю.Хмельницького гетьманом. Після чого Ю.Хмельницький під тиском Трубецького підписав з Москвою новий договір, так звані Другі Переяславські статті, які не дозволяли Україні обирати гетьмана без дозволу царя, при чому в них проведено принцип повного підкорення України Москві, а митрополита Київського – Московському патріархові (у договорі 1654 р. про митрополита не було навіть згадки). Згідно з цим договором гетьмани після обрання повинні були їхати на уклін цареві; не мали права вести дипломатичні відносини; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників; не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білорусії. На думку істориків В.Горобця та О.Струкевича, на підставі цього документа Москва приступила до поступового переведення України зі становища васальної, протегованої держави в автономну, самоврядну організацію у складі Росії [11, с. 27].

Як влучно зауважила Н.Полонська-Василенко, що цей сфальсифікований документ став єдиним офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького», і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани [15, с. 40].

Протягом другої половини XVII ст. московські військові залоги, які поступово перетворилися на потужні військові гарнізони, що нараховували десятки тисяч чоловік, стали засобом шантажу, надійною опорою царського уряду у справі розпалювання міжстаршинської ворожнечі й нищення інституцій автономії України. Наприклад, 27 червня 1663 у Ніжині московський уряд ініціював скликання «чорної» ради для обрання гетьмана на Лівобережжі. Для її організації було відправлено князя Д.Великогагіна із 8 тис. ратних людей. За сприяння росіян гетьманом було обрано І.Брюховецького. У підсумку, представників опозиції, частину колишніх сподвижників Б.Хмельницького, наказного гетьмана Я.Сомка, полковника ніжинського В.Золотаренка, полковника чернігівського Й.Силицького, полковника лубенського С.Шамрицького, полковника переяславського А.Шуровського, осавула ніжинського П.Килдія та секретаря Сомкового К.Ширая було страчено в м. Борзна.[12, с. 93] Інший показовий випадок відбувся у липні 1668 року, коли гетьман об'єднаної України П.Дорошенко повернувся на Правобережжя, щоб відбити наступ польських військ. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московські війська під командою Г.Ромадановського, які не зустрівши серйозного опору, стрімко просуvalися в глибину українських земель. Наказний гетьман Д.Многогрішний змушений був присягнути на вірність російському цареві [17, с. 93].

Російським військовим частинам, без дозволу Москви, наказувалося реагувати на будь-які прояви збройних заворушень на території України. Командуючому російськими військами в Україні Б.Шереметеву в інструкції наказувалося: «Есть ли, от чего боже сохрани, в малороссийских городах от своевольных людей какое злое дело вносится учнет, тогда б он... с теми великих государей ратными людьми с того места шел в малороссийские города до самого Переяслава или где своевольные люди явятца, не отписываясь о том к великим государям» [18, с. 96].

Джерела повідомляють про соціальний неспокій на Лівобережній Україні влітку 1689 та навесні 1690 р. Царський уряд грамотою від 13 жовтня 1690 р. наказував суворо розправлятися з повстанцями: «Унимать, и наказывать, и карать смертью по правам своим и по Уложению» [19, с. 9].

Факти жорстоких розправ російських військ над українськими селянами та простими козаками відбулися й у наступному столітті. У 1767 р. відбулося повстання в с. Кліщинці козаків, яких подали до перепису як селян. Імперські війська придушили повстання силою, вбивши 7 і захопивши в полон 53 повстанців. Пізніше 176 бунтарів були притягнені до суду, внаслідок чого керівників повстання заслали до Сибіру, а виборних козаків позбавили стану та закріпачили [20, с. 112]. В той же час в недавно створеній Новоросійській губернії повстало кілька загонів уланів. Їх набирали з козаків Гетьманщини і простого люду, і вони не хотіли підкорятися регулярній військовій дисципліні. Лише через рік регулярній російській армії разом із донськими козаками вдалося втихомирити повстанців [20, с. 171]. Наприкінці XVIII ст. повстали українські селяни в с. Турбаї, яке раніше входило до складу Миргородського полку. Всіх селян зареєстрували як кріпаків місцевих землевласників – родини Базилевських. Селяни відмовилися виконувати панщину. Після придушення повстання російськими військами, 15 активних учасників повстання замучили до смерті у в'язниці; 13 фізично покалічили і засудили на довічну каторгу в Тобольськ; 155 засудили на тілесні покарання; 2300 селян виселили в Таврію й за Дністер. Турбаї перейменували в с. Скорботне [20, с. 242].

На початку XVIII ст. найбільшою військовою базою російських військ в Україні було місто Київ. В руках київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини. В наказі від 29 січня 1707 р. князеві Д.Голіцину читаємо: «ведать к белгородскому разряду Киев и все замки в черкаских городах, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а именно во управлении артиллерии и магазинов». Наказувалося «князь Дмитрия... за честь города Киева писать

Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд» [9, с. 318].

Зміцнивши свою владу у великих і малих містах України та забезпечивши її постійною військовою присутністю, царський уряд наприкінці XVII століття розпочинає будівництво низки фортифікаційних укріплень на кордоні з Польщею та на південних рубежах України з метою захисту від татарських нападів українських й московських територій. Вже у Коломацьких статтях російський уряд домагався гарантій щодо будівництва багатьох укріплень на Дніпрі (навпроти Кодака) й на річках Самара, Оріль та ін. На думку історика Б.Крупницького, за допомогою таких споруд на кордоні чи навіть на території Запорозької Січі російський уряд, безумовно, хотів посилити свою владу над січовими козаками. Так, у квітні 1688 року за наказом із Москви на кордоні Запорожжя почали споруджувати першу фортецю, названу Новобогородицькою. І.Мазепа відрядив для будівництва близько 20 тис. козаків. Гарнізон укомплектували з російських солдатів, частково з гетьманських козаків. Комендантом фортеці призначили московського воеводу Г.Козакова. Будівництво викликало хвилю обурення серед січовиків [21, с. 16].

У 1701 р. за наказом російського царя, на лівому березі Дніпра, навпроти січових укріплень почали споруджувати нову фортецю – Кам'яний затон. Нове будівництво запорожці сприйняли як удар у саме серце січової республіки [21, с. 201]. Після повернення запорозьких козаків з територій контрольованих Кримським ханством у 1735 р., поблизу Нової Січі почалося будівництво бастіону з російською залогою. Начальник бастіону повинен був стежити за життям Січі і доносити про все Київському генерал-губернаторові [22, с. 16]. У цьому ж році на запорозьких землях почали зводити цілу систему укріплень – Новосіченський і Самарський ретраншементи, Кирилівський шанець, Орловський шанець, шанець на р. Синюха, Андріївський редут та ін. [12, с. 288].

З 30-х років XVIII ст. царський уряд на півдні України ініціює зведення суцільних захисних валів – укріплених ліній. Наприклад, Українська лінія мала довжину 285 км. і простяглася від Дніпра до Сіверського Дінця. У праці О.Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII століття» вказується, що Українська лінія нараховувала 16 фортець та 49 редутів. Російські та українські війська, котрі перебували тут, почали називатися ландміліцією, на чолі якої стояв генерал-лейтенант [23, с. 458]. У 1770 р. почалося будівництво Дніпровської укріпленої лінії (від Дніпра до Азовського моря). На думку дослідників, якогось практичного військового значення ця лінія так і не набула. Навпаки, нашкодила козацтву, оскільки вздовж лінії, під прикриттям фортець і редутів, росіяни почали будувати російські військові поселення, в основному з відставних солдат, знищуючи при цьому козацькі зимівники [23, с. 122]. Один із паланкових старшин повідомляв кошового отамана: «За степи вам объявляю: действительно началась линия новая делатись по Самарии, 3000 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки... делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...» [24, с. 24].

Московська військова присутність на території Гетьманщини різко зросла після переходу І.Мазепи на сторону шведів. В Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення [11, с. 30]. Відповідно до сенатського указу про харчування російських драгунів українські селяни та міщани зобов'язані були давати кожному з них по 1/2 «осьмин» борошна чи сухарів, по 1/8 четверика круп, по 2 фунти солі, а в окремі дні ще й по 2 гроші додатково [25, с. 212].

В Україну, як на постійне місце дислокації, прибували не тільки військові частини сформовані із росіян. У кінці 1724 р. за розпорядженням Сенату з жителів Прибалтики та Сибіру організовано і відправлено в Україну 2 регулярні та 3 нерегулярні полки ландміліції чисельністю 6282 чол. – Український ландміліційний корпус. Корпус виконував не тільки оборонну, а й поліцейську функцію [26, с. 123]. У 1733 р. в Україні були розміщені російські військові частини вихідців із Сербії. Колегія Іноземних справ наказала утримання гусарських офіцерів і рядових сербів, покласти на населення Гетьманщини. З метою укомплектування Сербських полків згідно з наказом Верховної Таємної ради до 600 осіб, наказувалось недостатню кількість набирати з малоросійських молодих козаків. При чому, платню козакам надавати «половину проти сербів».

На початок 60-х років XVIII ст. в Гетьманщині перебувало 6 стрілецьких, 2 драгунських і 8 піхотних полків; разом – 19 981 чол., що крім провіанту, фуражу для коней потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир [20, с. 105].

Отже, нарощування військової присутності на території Гетьманщини було фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Його ж. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. - № 1; Його ж. Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. - № 4; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К., Основи, 1996; Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. - № 3; Його ж. Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж. Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. – грудень (№ 45); Його ж. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. - № 1-2; Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
2. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». – 1990.
3. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.
4. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
5. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. - № 4.
6. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
7. Степанков В.С. Переяславська присяга: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. - № 1.
8. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
10. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
11. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - № 1.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернатива», 1997. – С. 108;
13. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // Пам'ять століть. – 1997. - № 3.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. - «Либідь», Т. 2.
16. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // Київська старовина. – 1997. - № 6. – С. 142 – 148.
17. Літопис Самовидця. – К.: «Наукова думка», 1971.
18. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Видавництво Академії наук Української РСР. – К.: 1959. – 531 с.
19. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 9.

20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К.: Основи, 1996.
21. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
22. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. - № 1-2.
23. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, Видавничий дім «ЯВФ», 2007.
24. Струкевич О. Катерина II та Українська козацька держава // Пам'ять століть.
25. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: 2006, Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
26. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6.

С.А. Лапшин

**УКРАЇНЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х –
НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XVIII СТ.**

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів незалежної України неухильно зростає інтерес до особливостей функціонування української держави у XVIII ст. Адже між сучасними умовами та політичним життям України, яких віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок державотворчого характеру. Крім того, як у середині XVIII ст., так і за сучасних умов Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу політичної влади.

Огляд історичної літератури з проблем української політики Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст. свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок (І. Джиджора, З. Когут, О.І. Рігельман, М. Слабченко), в цілому зазначені питання залишаються недослідженими.

Період 20-30-х рр. XVIII ст. характеризується як особливий в історії України, він характеризується посиленням інкорпораційного наступу Російської імперії з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій «добре впорядкованої держави» [1, с. 247]. Архівні документи свідчать, що імператриця Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини, зазначала: «в Малоросії вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління» [2, с. 372].

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. Передусім, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід'ємна складова Російської імперії. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету «приєднати Малу Росію, як істинно російську територію, до своєї матері» [3, с. 106 – 114].

Важливе значення також мала особистість монаршої персони. Так після смерті Петра II, 17 січня 1730 р., престол Російської імперії посіла Курляндська герцогиня Анна Іоанівна, коронування якої ознаменувало зміни зовнішньої та внутрішньої політики російської держави [4, с. 135].

Наступний фактор зумовлювався напрямками зовнішньої політики Російської імперії другої чверті XVIII ст. – центр Європи та Чорноморський басейн, які пролягали через територію України. Зважаючи на це, Гетьманщина була важливим стратегічним пунктом, економічним і військовим плацдармом у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським ханством.

Крім внутрішньополітичних чинників, російський уряд у своїй політиці щодо України мусив брати до уваги й зовнішні чинники. Наприклад, спроби П.Орлика спонукати українське населення до протидії імперському наступу. На жаль, ці зусилля не мали реального результату, оскільки, за виразом А.Марковича, «сила перебувала на боці Російської імперії» [5, с. 4].

У досліджуваній період Російська імперія, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованого угруповання українських старшин та полковників, подолала опір автономістів і реалізовувала імперські заходи. Водночас, уряд імператриці Анни Іоанівни усвідомлював, що процес інкорпорації України буде складним і тривалим. Докладніше розглянемо напрями імперської політики.

Пріоритетним напрямком української політики Російської імперії в досліджуваній період було обмеження політичної автономії Гетьманщини шляхом підпорядкування

20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К.: Основи, 1996.
21. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
22. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. - № 1-2.
23. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, Видавничий дім «ЯВФ», 2007.
24. Струкевич О. Катерина II та Українська козацька держава // Пам'ять століть.
25. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: 2006, Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
26. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6.

С.А. Лапишин

**УКРАЇНЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х –
НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XVIII СТ.**

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів незалежної України неухильно зростає інтерес до особливостей функціонування української держави у XVIII ст. Адже між сучасними умовами та політичним життям України, яких віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок державотворчого характеру. Крім того, як у середині XVIII ст., так і за сучасних умов Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу політичної влади.

Огляд історичної літератури з проблем української політики Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст. свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок (І. Джиджора, З. Когут, О.І. Рігельман, М. Слабченко), в цілому зазначені питання залишаються недослідженими.

Період 20-30-х рр. XVIII ст. характеризується як особливий в історії України, він характеризується посиленням інкорпораційного наступу Російської імперії з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій «добре впорядкованої держави» [1, с. 247]. Архівні документи свідчать, що імператриця Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини, зазначала: «в Малоросії вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління» [2, с. 372].

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. Передусім, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід'ємна складова Російської імперії. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету «приєднати Малу Росію, як істинно російську територію, до своєї матері» [3, с. 106 – 114].

Важливе значення також мала особистість монаршої персони. Так після смерті Петра II, 17 січня 1730 р., престол Російської імперії посіла Курляндська герцогиня Анна Іоанівна, коронування якої ознаменувало зміни зовнішньої та внутрішньої політики російської держави [4, с. 135].

Наступний фактор зумовлювався напрямками зовнішньої політики Російської імперії другої чверті XVIII ст. – центр Європи та Чорноморський басейн, які пролягали через територію України. Зважаючи на це, Гетьманщина була важливим стратегічним пунктом, економічним і військовим плацдармом у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським ханством.

Крім внутрішньополітичних чинників, російський уряд у своїй політиці щодо України мусив брати до уваги й зовнішні чинники. Наприклад, спроби П.Орлика спонукати українське населення до протидії імперському наступу. На жаль, ці зусилля не мали реального результату, оскільки, за виразом А.Марковича, «сила перебувала на боці Російської імперії» [5, с. 4].

У досліджуваній період Російська імперія, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованого угруповання українських старшин та полковників, подолала опір автономістів і реалізовувала імперські заходи. Водночас, уряд імператриці Анни Іоанівни усвідомлював, що процес інкорпорації України буде складним і тривалим. Докладніше розглянемо напрями імперської політики.

Пріоритетним напрямком української політики Російської імперії в досліджуваній період було обмеження політичної автономії Гетьманщини шляхом підпорядкування

державних органів України та залучення російських адміністраторів до управління Гетьманщиною. Найважливіше значення в ході реалізації української політики мало обмеження влади гетьмана, що проявлялося у посиленні повноважень міністра-резидента, який повинен був контролювати діяльність гетьмана, старшини та полковників, адміністративно-політичні дії та зовнішні зв'язки гетьмана. Крім того, міністр-резидент повинен був схилити український народ до необхідності посилення ролі російських представників та підбирати лояльних до Російської імперії старшини та козаків для призначення на посади [6, арк. 140-141].

Особливу увагу уряд Російської імперії звернув на обмеження української автономії у сфері судочинства. Незважаючи на те, що головою ГВС був гетьман, Вищою судовою інстанцією для України залишалася російська імператриця, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням, прийнятим ГВС. Цим було обмежено діяльність гетьмана Д.Апостола у сфері збереження українського судочинства і запроваджено контроль за судочинством Гетьманщини [7, арк. 8].

Крім того, у ГВС активно впроваджувалися діловодські порядки, характерні для судочинства Російської імперії. Так до ГВС призначено підканцеляриста та копіїста, в обов'язки яких входила реєстрація судових справ і ходу їхнього розгляду в суді. На російських членів ГВС, крім контролю за судочинством Гетьманщини, покладалась також функція політичного нагляду, зокрема за діяльністю гетьмана, «щоб він діяв відповідно до наданих пунктів» [8, арк. 5].

Значним проявом імперської централізації було встановлення контролю над українськими фінансами. Хоча Гетьманщина зберегла окрему систему податків і свою скарбницю, її фінанси перебували під суворим контролем. Для цього було створено Канцелярію малоросійських зборів, яка значною мірою послаблювала фінансові позиції гетьмана. До її складу входили двоє підскарбіїв – представник української старшини і російський урядовець. Підпорядкування Канцелярії малоросійських зборів Колегії іноземних справ значно ускладнило функціонування фінансової системи Гетьманщини.

Важливе значення у формуванні української політики Російської імперії мали внутрішньоукраїнські державні фактори, зокрема суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Зважаючи на те, що уряд Російської імперії не мав достатньо підстав і засобів для остаточної ліквідації української автономії та інституту гетьманства, він став на шлях компромісу з метою забезпечення лояльності українського суспільства до Російської імперії й посилення свого впливу на провідні суспільно-політичні верстви – старшину та полковників.

У своїй політиці уряд Російської імперії використовував соціальні суперечності всередині Гетьманщини – прагнення старшин закріпити за собою право на володіння землею і підневільну працю козаків та посполитих. Така ситуація давала можливість російському уряду використати соціальні суперечності з метою посилення ролі імперських органів як справедливих арбітрів та керівників Гетьманщиною. Це підтверджують архівні документи, які свідчать, що населення України віддавало перевагу розгляду спірних справ російськими адміністраторами, ніж українськими старшинами, які неодноразово звинувачувалися у зловживаннях та хабарництві [9, арк. 17-30].

У цьому напрямку уряд Анни Іоанівни застосовував типові імперські заходи. Найпоширенішим із них був метод «поділяй і володарюй», яким заохочувалися суперечності між гетьманами і старшиною, з одного боку, а з другого – старшиною та козаками і селянами. Іншим засобом було упокорення старшини та полковників загрозою підбурення проти них посполитих та козаків. Чолобитні та скарги на дії української адміністрації використовувалися російським урядом як привід для політичних та соціально-економічних змін в Гетьманщині, які супроводжувалися деклараціями, що в їх основі лежить «піклування про суспільний добробут українського населення» [10, с. 122].

Результатом зловживань українських старшин та полковників стало те, що нижчі верстви українського суспільства підтримували розширення імперської влади в Україні та включення російських представників до державних органів Гетьманщини. Тому роль російської адміністрації вони розцінювали як месіанську – покладали надії на відновлення соціальної справедливості, обмеження зловживання українських урядовців. Про це свідчить значна кількість чолобитних з приводу зловживань старшин та інших державних службовців. Уряд Російської імперії вдало використав такі настрої українського суспільства і продовжив обмеження повноважень української влади, передусім гетьмана та старшин. Так 16 лютого

1733 р. імператриця Анна Іоанівна видала наказ з вимогою Д.Апостола розглядати земельні спори разом з київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим [11, арк. 12].

Водночас, уряд Російської імперії вживав заходів для забезпечення лояльності українських старшин та полковників. Для цього 9 січня 1731 р. Колегія Закордонних справ запропонувала гетьману Д.Апостола, «порадившись з генераною старшиною та полковниками» призначити утримання старшині [12, с. 60]. Матеріальна винагорода позбавляла старшину «протиімперського імунітету», створювала сприятливі умови для обмеження політичної автономії України. Імперський тиск призвів до того, що українські старшини прагнули посісти високе місце у державній ієрархії, розраховуючи не стільки на участь у державно-політичній діяльності, а на встановлення неформальних, дружніх стосунків з російськими адміністраторами і їхнє лояльне ставлення [13, с. 93].

Отже, використовуючи невдоволення козаків та селян зловживаннями українських старшин, а також прагнення останніх до особистого збагачення, російський уряд у досліджуваній період посилив обмеження політичної автономії Гетьманщини.

Важливе значення уряд Російської імперії надавав заходам у галузі судочинства Гетьманщини, також маючи на меті інкорпорацію шляхом встановлення контролю над судовими органами, їх підпорядкування, реформування за загальноімперським зразком та заміну українського законодавства імперським. У досліджуваній період в Україні існувала велика кількість судових інстанцій, але їх функціонування характеризувалося недостатньою організованістю: були відсутні вертикаль та чітке розмежування компетенції судових установ. Вищі інстанції вирішували справи, які не були розглянуті нижчими, – поза сільським та сотенним судом, можна було почати справу не лише у полковому, а й в Генеральному суді. Водночас, значні зловживання в процесі здійснення українського судочинства давали Російській імперії привід для втручання та підпорядкування судової сфери.

Вищим судовим органом в Гетьманщині був ГВС, його головою був гетьман, але особи, незадоволені розглядом справ у ГВС, мали право подати апеляцію до Колегії Іноземних справ. Унаслідок – українське судочинство підпорядковувалося імператору – «головному судді Російської імперії».

Виконавцями імперської політики в Гетьманщині були росіяни-генеральні судді. Незважаючи на те, що їм заборонялося втручатися у хід судового процесу: «точно бути присутніми для правосуддя», вони мали переважний вплив у Вищому судовому органі Гетьманщини. Крім того, уряд імператриці Анни Іоанівни наказав росіянам-членам ГВС у процесі розгляду судових справ використовувати загальноімперське законодавство [14, арк. 1-3].

Одночасно з обмеженням впливу українських генеральних суддів, уряд Російської імперії здійснював заходи щодо реформування нижчих судових органів. Зокрема, він вимагав від гетьмана поширення практики спільних російсько-українських судів у справах між українцями та російськими військовослужбовцями. Незважаючи на те, що попереднє розслідування проводила українська сторона, зазначені справи розглядалися згідно з російським законодавством. Ці заходи також були реалізовані російським урядом під час розгляду спорів між українськими та російськими купцями.

Отже, уряд імператриці Анни Іоанівни реалізовував заходи щодо підпорядкування українського судочинства імперським інституціям та заміни нормативно-правових актів Гетьманщини законодавством Російської імперії.

Уряд Російської імперії важливе значення надавав контролю за фінансами української держави, плануючи продовжити заходи Малоросійської колегії щодо залучення українських фінансів до загальноімперської скарбниці. Реалізації імперської політики у фінансовій сфері сприяв росіянин-член КМС. Необхідність функціонування КМС уряд Російської імперії пояснював «безладдям у фінансовій сфері в попередні часи, коли гетьмани збирали доходи за власним визначенням». Генеральні підскарбії повинні були контролювати, «щоб від таких непорядків не було розорень» [15, арк. 1-5].

Одним з перших заходів російського уряду щодо використання українських матеріальних ресурсів було затвердження у «Рішучих пунктах» положення, яке наказувало прибутки від відкупу здавати в імперську скарбницю. Крім того, уряд Російської імперії неухильно збільшував відкуп індукти з 20 тис. крб. у 1731 р. до 30 тис. крб. в 1734 р. Ці заходи російський уряд мотивував тим, що «...цей збір стягується не лише з малоросіян, але й з

.....
великоросіян та іноземних купців. Тому малоросійському народу шкоди бути не може» [16, с. 163].

Водночас, російські купці прагнули здобути для себе пільги. Для цього вони схиляли російських адміністраторів до запровадження регулювання у торговельній сфері. У 1728 р. було наказано перейти на єдину для всієї Російської імперії систему мір, для чого і в Україну були надіслані міри. Крім того, російський уряд вів операції з перечеки карбованців і розміну срібних грошей на мідні, що давало величезні прибутки.

Розглядаючи Україну як важливий стратегічний пункт у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським, перед Російською імперією виникла необхідність побудови прикордонної захисної лінії. Як свідчать архівні матеріали, будівництво захисної лінії вимагало величезних матеріальних та людських ресурсів. При цьому Україна була основним постачальником сировини, робочої сили та козаків для несення вартової служби. Автор «Історії Русів» зазначає, що на будівництві Української лінії працювали 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих [17, с. 103]. Одночасно із будівництвом захисної лінії, в 1733 р., Колегія Іноземних справ наказала покласти утримання гусарських офіцерів і рядових сербів на населення Гетьманщини. Крім того, уряд Російської імперії використовував козаків для втілення своїх зовнішньополітичних планів – у 1733 р. вони брали участь у боротьбі з польськими конфедератами [17, с. 295].

Матеріальні та військові ресурси Гетьманщини перебували під суворим контролем російського уряду, який використовував їх з імперською метою. Це проявлялося у тому, що українські війська брали участь у військових походах російської армії у Польщу, українські кошти використовували на імперські потреби – утримання російських полів та будівництво «Української лінії».

Отже, аналізуючи засади української політики, можна зробити висновок, що уряд імператриці Анни Іоанівни сформулював першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. У своїй політиці він керувався низкою факторів: історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики, а також побоюваннями російських політичних кіл щодо посилення в Україні автономських тенденцій. Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола у сфері адміністративно-політичної влади, фінансів, та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одномоментно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Водночас, уряд Російської імперії проводив підготовку до цього – обмежував політичну автономію Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів, поширення на українське судочинство імперського законодавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К., 1996. – 317 с.
2. Філіпов О.М. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1882. – 526 с.
3. Оглоблин О. Федір Туманський і його проект академічної книгарні в Глухові кінця 1770–х рр. // Науковий збірник. Українська вільна академія наук у США. – Т. 2. – 1953. – С. 106–114.
4. Рігельман О.І. Летописное повествование о Малой России. – М., 1846. – Ч.1. – 219 с.; М., 1847. – Ч.2. – 211 с.
5. Маркевич О.І. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – 205 с.
6. ІР ЦНБ України. – Ф.Х. – Спр.14829 «І.Джиджора Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730–ті рр.» Вступне слово М.Грушевського. – 258 арк.
7. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр.538. «Экстракт и жалованные грамоты русских великих князей и императоров и привилеи польских королей на права и вольности малороссийскому народу и гетманам; о измене Мазепы, о выборах новых гетманов и др.» 1654 – 1751 гг. – 91 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5141 «Донесення ГВС про розглянуті справи» 1735 р. – 5 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.168 «Дело о приводе на верность ГВК.» 1742 р. – 300 арк.
10. Греченко В.А. Історія України. Короткий нарис. – Харків, 1996. – 169 с. – С.122.
11. ЦДІАК України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.323. «Указ російської імператриці Анни Іоаннівни гетьманові Д.Апостолу про розгляд разом з київським генерал-губернатором М.Шереметьєвим земельних спорів між Київським магістратом і київськими монастирями» – 16 лютого 1733 р.
12. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730–х рр. – // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. – ТТ. 98 – 105. – С. 1 – 95.
13. Струкевич О. Генеральний підскарбій Яків Маркович // УІЖ. – 1997. – №5. – С.87–97.

14. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4703 «Відомості генерального писаря Михайла Турковського і донесення князя О.Шаховського кабінету імператриці Анни про порядок судочинства в ГВС та Третейському суді під час гетьманування Д.Апостола» 23 липня 1734 р. – 3 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 «Відомість про наявність і витрату грошей із сум, що підлягають канцелярії» 1736 р. – 5 арк.
16. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – М., 1923. – 189 с.
17. Історія Русів – М., 1846. – 318 с.

М.Ю. Кашка

ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.

Революція 1848-1849 рр. сприяла національному й політичному визріванню русинської спільноти. Вона сприяла активізації політичного життя, прискорила формування національної свідомості широких народних мас. Негативною стороною цього процесу було те, що русинські національні діячі, не знайшовши порозуміння з угорськими революціонерами, перейшли на бік консервативних, контрреволюційних сил, династії Габсбургів, інтервенціоністських військ «жандарма Європи», Російської імперії [1, с. 39].

Питання про перебування російських військ на Закарпатті мало привертало увагу дослідників. Хоча певні доробки є як в українській, так і в словацькій історичній літературі. Першу спробу дослідити цю проблему зробила І. Мельникова із Києва, опублікувавши статтю «Закарпатська Україна в революцію 1848 р.» [8]. Про події в східних комітатах Угорщини в 1848-1849 роках пишуть словацькі історики М. Данилак [6], Л. Гараксім [3] та український історик І. Шульга [13]. Цінні відомості знаходимо у спогадах сучасників і очевидців цих подій: письменника І. Сільвая [2] та закарпатського будителя О. Духновича [10]. Однак названі праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Закарпаття в роки революції 1848-1849 рр., автор ставить за мету поглибити дослідження даної теми.

Північно-східні комітати мали бути першими, де очікувалась поява основних російських військ. Угорське військове командування й місцеві власті оголосили на цій території загальну мобілізацію й оборонну готовність. Руське населення мало будувати на гірських переходах і перевалах засідки. Але, як виявилось, селяни, розчаровані наслідками революції, великий ентузіазм не проявляли. Воєнний комісар Березького комітату Карл Гінш змушений був проголосити смертну кару для тих, хто не прийде на мобілізаційні пункти в Берегові, Мукачеві і Сваляві. Як свідчить сучасник і очевидець цих подій письменник І. Сільвай, у Сваляві на збірний пункт прийшла тільки невелика група місцевих мадярів, руські селяни втекли в гори і переховувались в лісах [2, с. 40]. Угорські власті були неприємно здивовані пасивністю руського населення у справі захисту Вітчизни, шукали причини такої їх поведінки. Реалістично аналізував її урядовий комісар в комітатах Унг і Берег Томаш Етвеш. У своєму повідомленні для уряду він підкреслював, що це є результатом поганої реалізації закону про скасування кріпосного права. Місцеві власті, вказував він, зробили все для того, щоб більша частина земельних угідь перейшла в руки поміщиків. Зрозуміло, селянам не може подобатись така свобода, яка від них забрала землю. В комітаті Унг, писав далі Етвеш, майже половина колишніх кріпаків ще й сьогодні виконують панщину, чого поміщики досягають всілякими спекуляціями. Саме таке знущання, на думку комісара, відвертало руських селян від революції. Він вимагав від влади, щоб вона негайно, в інтересах вітчизни, видала розпорядження, яке припинило б усі ці неподобства і «урбаріальні сутички», щоб кожний, хто не живе в помісті пана, був признаний вільним і не виконував панщину [3, с. 135-136].

Звістки про небезпеку інтервенції російських військ дуже занепокоїли греко-католицьке духовенство. Проте воно не виступило з відкритою антиросійською пропагандою, як від них вимагали угорські власті. Священики добре знали проросійські настрої в душі русофільства своєї пастви й не чекали, що антиросійська пропаганда знайде в руському середовищі порозуміння. Сама ж греко-католицька ієрархія і духовенство в цілому побоювались приходу російських військ, можливих заходів росіян проти греко-католицької церкви [4, с. 102-103]. Мукачівський єпископ В.Попович і його оточення продовжували співпрацювати з угорською революційною владою і після появи повідомлень про можливу інтервенцію російських військ. Пряшівський єпископ І.Гаганець зайняв двояку позицію. Офіційно співпрацював з угорськими

14. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4703 «Відомості генерального писаря Михайла Турковського і донесення князя О.Шаховського кабінету імператриці Анни про порядок судочинства в ГВС та Третейському суді під час гетьманування Д.Апостола» 23 липня 1734 р. – 3 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 «Відомість про наявність і витрату грошей із сум, що підлягають канцелярії» 1736 р. – 5 арк.
16. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – М., 1923. – 189 с.
17. Історія Русів – М., 1846. – 318 с.

М.Ю. Кашка

ІНТЕРВЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848-1849 РР.

Революція 1848-1849 рр. сприяла національному й політичному визріванню русинської спільноти. Вона сприяла активізації політичного життя, прискорила формування національної свідомості широких народних мас. Негативною стороною цього процесу було те, що русинські національні діячі, не знайшовши порозуміння з угорськими революціонерами, перейшли на бік консервативних, контрреволюційних сил, династії Габсбургів, інтервенціоністських військ «жандарма Європи», Російської імперії [1, с. 39].

Питання про перебування російських військ на Закарпатті мало привертало увагу дослідників. Хоча певні доробки є як в українській, так і в словацькій історичній літературі. Першу спробу дослідити цю проблему зробила І. Мельникова із Києва, опублікувавши статтю «Закарпатська Україна в революцію 1848 р.» [8]. Про події в східних комітатах Угорщини в 1848-1849 роках пишуть словацькі історики М. Данилак [6], Л. Гараксім [3] та український історик І. Шульга [13]. Цінні відомості знаходимо у спогадах сучасників і очевидців цих подій: письменника І. Сільвая [2] та закарпатського будителя О. Духновича [10]. Однак названі праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Закарпаття в роки революції 1848-1849 рр., автор ставить за мету поглибити дослідження даної теми.

Північно-східні комітати мали бути першими, де очікувалась поява основних російських військ. Угорське військове командування й місцеві власті оголосили на цій території загальну мобілізацію й оборонну готовність. Руське населення мало будувати на гірських переходах і перевалах засідки. Але, як виявилось, селяни, розчаровані наслідками революції, великий ентузіазм не проявляли. Воєнний комісар Березького комітату Карл Гінш змушений був проголосити смертну кару для тих, хто не прийде на мобілізаційні пункти в Берегові, Мукачеві і Сваляві. Як свідчить сучасник і очевидець цих подій письменник І. Сільвай, у Сваляві на збірний пункт прийшла тільки невелика група місцевих мадярів, руські селяни втекли в гори і переховувались в лісах [2, с. 40]. Угорські власті були неприємно здивовані пасивністю руського населення у справі захисту Вітчизни, шукали причини такої їх поведінки. Реалістично аналізував її урядовий комісар в комітатах Унг і Берег Томаш Етвеш. У своєму повідомленні для уряду він підкреслював, що це є результатом поганої реалізації закону про скасування кріпосного права. Місцеві власті, вказував він, зробили все для того, щоб більша частина земельних угідь перейшла в руки поміщиків. Зрозуміло, селянам не може подобатись така свобода, яка від них забрала землю. В комітаті Унг, писав далі Етвеш, майже половина колишніх кріпаків ще й сьогодні виконують панщину, чого поміщики досягають всілякими спекуляціями. Саме таке знущання, на думку комісара, відвертало руських селян від революції. Він вимагав від влади, щоб вона негайно, в інтересах вітчизни, видала розпорядження, яке припинило б усі ці неподобства і «урбаріальні сутички», щоб кожний, хто не живе в помісті пана, був признаний вільним і не виконував панщину [3, с. 135-136].

Звістки про небезпеку інтервенції російських військ дуже занепокоїли греко-католицьке духовенство. Проте воно не виступило з відкритою антиросійською пропагандою, як від них вимагали угорські власті. Священики добре знали проросійські настрої в душі русофільства своєї пастви й не чекали, що антиросійська пропаганда знайде в руському середовищі порозуміння. Сама ж греко-католицька ієрархія і духовенство в цілому побоювались приходу російських військ, можливих заходів росіян проти греко-католицької церкви [4, с. 102-103]. Мукачівський єпископ В.Попович і його оточення продовжували співпрацювати з угорською революційною владою і після появи повідомлень про можливу інтервенцію російських військ. Пряшівський єпископ І.Гаганець зайняв двояку позицію. Офіційно співпрацював з угорськими

..... властями, але насправді їх розпорядження бойкотував. Окрім того, австрійському командуванню в Галичині посилав інформацію про військові оборонні міри, що їх проводили в східній Словаччині угорські власті. Інформацію про його дії отримали й угорські власті. Єпископ И. Гаганець був викликаний у Дебрецен, де в цей час засідав угорський уряд, проте він зумів обманути урядових чиновників і відкинути звинувачення в саботажі [5, с. 138].

Зміну настроїв серед греко-католицького духовенства помітив і урядовий комісар Т. Етвеш. Він у своєму звіті на початку червня 1849 р. писав, що був присутній в Ужгороді на святковому богослужінні в єпископському кафедральному соборі, яке вів священник Микола Надь. У своїй проповіді, підкреслив Етвеш, Надь хоч і закликав до хрестового походу проти неприятеля, але не сказав ані єдиного слова проти «москалів». У зв'язку з цим Етвеш підкреслив, що «руські священники вміли бути дуже добрими патріотами, коли треба було виступати проти австрійців, але не зуміли вже бути ними і проти «москалів». На початку червня, за словами Етвеша, серед русинів змінилась атмосфера в цілому, вони всюди проявляють свої проросійські симпатії. А тому, вказував він, сьогодні треба русинів одною рукою гладити, а другою погрожувати їм шаблею. Для швидкого й рішучого опанування ситуацією він пропонував ввести на території, населеній русинами, воєнний стан і надзвичайні, польові суди. Угорська влада його пропозицію не підтримала [6, с. 176].

У середині липня 1849 р. російська армія І. Паскевича перейшла галицько-угорський кордон на Дуклі і Лупкові і проходила на південь через територію, населену русинами. У штабі генерала Т. Рюдигера знаходився комісар А. Добрянський. Руські селяни юрбами ставали на дорозі, що вела з Дуклі до Мішкольця, щоб побачити російських солдат. Обидві сторони, російські солдати й офіцери і руські селяни, були взаємно здивовані тим, що розуміють одні одних. Росіяни навіть питали, де знаходиться ворожа угорська країна, бо тут бачили тільки дружньо настроєне слов'янське населення [7, с. 103]. Учасник походу М. Ліхутін писав у щоденнику, що після триденного перебування серед «руснаків» він вільно з ними порозумівся. Їх спорідненість з нами, писав він, очевидна. Одночасно констатував, що виглядають «руснаки» дуже бідно, залякано, живуть в убогих хатинах. У селах панує голод, бо внаслідок воєнних дій селяни не можуть іти на заробітки в центральну Угорщину [8, с. 291].

Враження русинів від зустрічі з російськими солдатами висловив пізніше анонім у своїх спогадах, написаних для газети «Славянские известия» в 1890 р.: москалі не какая-нибудь монгольская дичь, – а тот же Руський народ, что и мы; »Теперь мы знаем, кто мы; знаем – «чия правда, чия кривда»... Мы знаем, что мы точно такие же москалі, как и они, а они точно такие же русины, как и мы. С тех пор мы стали над этим размышлять « [9, с. 106-107]. Антиросійська пропаганда угорських властей у частини русинів мала прямо протилежний бажаному наслідок. Знайомство з простими російськими солдатами (значна частина з них була українського походження, з якими закарпатські селяни добре розумілися) і виникнення почуття спорідненості призвели до появи особливого феномену, т.зв. народного русофілства. Про це свідчать і слова будителя О. Духновича: «Одна жизни моей радость восхитила меня, и то было 1849 года, когда я первый раз увидѣл славную русскую армию, пришедших на покорение бунтующих мадьяр. Я не в силах описать, ни даже вдохнуть чувство радости, увидѣв первого на улицѣ Пряшовской Казака; я восхищен плясал, и плакал... То была вѣрно скажу первая, да может быть и послѣдняя радость моей души, и она всегда в память» [10, с. 85]. Така реакція О. Духновича не була випадковою, бо він був не тільки русофілом, а й людиною консервативних поглядів, угорську революцію називав не інакше як «Кошутова ребелія», а революціонерів-бунтівниками.

Зовсім інакше реагували на інтервенцію російських військ міщани. Це були в основному мадяри, євреї і німці і серед них невелика кількість руської учнівської молоді з числа попівських синів, настроєних в своїй більшості проугорськи. Жителі міст демонстрували угорський патріотизм, прихід російських військ очікували із страхом. Письменник І. Сільвай, тоді семінарист, так описує атмосферу того часу в Ужгороді: «На початку літа почали поширюватись чутки про наближення москаля. У другій половині липня страх міщан перед небезпекою, яка наближалась, досяг своєї вершини. Вночі і рано-вранці часто оголошувались тривоги, по вулицях бігали люди і з переляком на обличчі розповідали один одному новини. Про всяк випадок в школах студенти тримали свої речі спаковані, щоб могли втекти додому» [11, с. 37].

У липні 1849 р. «Зоря Галицка» надрукувала звернення Головної Руської Ради у Львові до угорських русинів у зв'язку з інтервенцією російських військ. Звернення закликала

угорських русинів, щоб вони виступили проти угорського уряду, об'єднались з імператорськими і царськими військами й надали їм всіляку допомогу. За це, на думку його авторів, імператор проявить милість і дозволить русинам об'єднатись в одній провінції і не дозволить, щоб їх гнобили мадяри [12]. Наївність цих надій очевидна.

В останній момент угорські революціонери спробували змінити характер відносин між урядом і національними меншинами. 28 липня 1849 р. парламент ухвалив закон про рівноправність націй і національних меншин. Русини про нього не могли навіть довідатись, бо були уже глибоко в тилу інтервенціоністських військ. Однак це не був пустий жест влади перед її падінням, а важливий юридичний акт загальноєвропейського значення. Прийняття цього закону свідчило про те, що угорські ліберали пройшли визначну еволюцію, зрозуміли необхідність поєднання громадянських свобод із національною свободою національних меншин. На жаль, було вже пізно. Революційний уряд, парламент, знесилена армія опинились в повному оточенні ворожих сил. 13 серпня 1849 р. виснажена і слабо озброєна угорська армія була оточена російськими і австрійськими військами, сили яких у десятки разів перевищували силу угорської армії і капітулювала біля Вілагоша.

Командуючий І. Паскевич направив для зайняття Берегова, Мукачева, Ужгорода 10 000-ий корпус під командуванням генерала Карловітца. 19 серпня 1849 р. російські війська зайняли Берегово і Мукачево, оточили Мукачівську фортецю й поставили вимогу перед її комендантом Палом Мезеші про капітуляцію. Гарнізон фортеці (32 офіцери та 1329 солдат) капітулював тільки після того, як отримав наказ колишнього командуючого угорською армією, що знаходився в російському полоні, генерала Гергея. Капітуляція була підписана у Великих Лучках 25 серпня 1849 р. Командуючим Мукачівського гарнізону тимчасово був призначений майор російської армії Райнгольд Пйонтковський, командуючим замкового гарнізону – майор Казімірський. Із наказу російського генерала Врангеля міська рада Мукачева мала терміново виготовити два австрійські чорно-жовті прапори, щоб їх підняттям в місті і замку відзначити російську перемогу. Австрійський комісар А. Познер наказав старості Мукачева організувати військовий госпіталь на 500 ліжок для воїнів російської армії, яка проходить через Мукачево. Через Мукачево в напрямі на Сваляву і Верецький перевал пройшло 18 полків російської армії чисельністю 50 000 солдат. Ужгород був зайнятий російськими військами першого вересня 1849 р. На площі в центрі міста під наглядом австрійського комісара спалювали «кошутівки», банкноти угорського революційного уряду. Австрійський уряд жорстоко розправився з революцією [13, с. 96].

Отже, революція потерпіла поразку. У соціальній сфері єдиним її позитивним результатом було скасування кріпосного права, яке при всій його непослідовності відкрило шлях до розвитку товарно-грошових, капіталістичних відносин і на відсталому руському селі. Революційні події більше вплинули на розвиток національної самосвідомості принаймні у частини руської спільноти Угорщини, вироблення вузькою групою діячів першої національної програми, що включала визначну вимогу – об'єднання руського населення північно-східних комітатів Угорщини, Галичини й Буковини. У зв'язку з цим можна констатувати, що революція сприяла національному й політичному визріванню руської спільноти. Саме в цей час родився феномен народного русинського русофільства як міфічна надія на протидію тиску мадярського націоналізму. Діячі цього напрямку дивились на Росію як на країну, де вільно розвивалась культура слов'янського народу. Вони не хотіли бачити зворотну, соціально-політичну сторону російської дійсності, деспотичне самодержавство й кріпосницьку систему найгіршого гатунку. Страх перед можливою мадяризацією і германізацією не давав їм можливості бути об'єктивними і, головне, обережними. Тільки зіткнення з реальною дійсністю могло виявити життєвість або ж фантастичність цих теорій і поглядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кашка М. «Зоря Галицька» про події в північно-східних комітатах Угорщини (територія сучасного Закарпаття) в період революції 1848-1849 рр. / М. Кашка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 5 – 6. – Ужгород, 2007.
2. Сильвай І. Автобіографія / І. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
3. Haraksim L. K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 / L. Haraksim. - Bratislava, 1961.
4. Сильвай И.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
5. Haraksim L. K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867 / L. Haraksim. - Bratislava, 1961.

6. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років / М. Данилак. – Братіслава-Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1972.
7. Сильвай И.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
8. Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 г. / И.Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
9. Мнение карпаторусса о последствиях русско-венгерской войны 1849 года // Славянские известия. – 1890. – №6.
10. Духнович А. Краткая биография Александра Духновича, каноника пряшевского им самим написанная / А. Духнович // Дукля. – 1963. – № 3.
11. Сильвай И. Автобиография / И. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
12. Зоря Галицка. – Львів. – 1849. – №59.
13. Шульга І.Г. Боротьба селян карпатського регіону проти феодально-кріпосницького і національного гніту напередодні революції 1848-1849 рр. / І.Г. Шульга // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973.

С.С. Богатчук

ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історія формування кадрів залізничників даного періоду в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших досліджували історію України другої половини ХІХ ст. історики Ф.Е. Лось, Е.Ф. Белінський, Ю.П. Лавров, О.І. Лугова. Вони висвітлювали стан розвитку промисловості в 60-90-х рр. ХІХ ст., зокрема залізничне будівництво.

У 80-90-х рр. ХХ ст. інтерес до даної проблеми відроджується. Розвитку освіти на Україні у другій половині ХІХ ст. присвячені праці Е.П. Степанович, М.Ф. Пузанова, Г.І. Терещенко, В.І. Кізченко, кандидатська дисертація Е.Луценко, в яких розкриваються питання кваліфікованої підготовки залізничних кадрів.

Метою дослідження є висвітлення проблеми формування кадрів для залізниць України в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Важливість даного дослідження полягає у необхідності застосування системного підходу щодо вивчення історії формування технічних кадрів для залізниць України даного періоду.

Після скасування кріпосного права в Україні виникла велика кількість вільної робочої сили. Велика маса селян, що не отримала землі, почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

За підрахунками Ю.П. Лаврова, у 80-х рр. ХІХ ст. з 8 губерній щороку виходило на заробітки близько 1,5 млн. осіб [1, с. 44]. У 1889 р. лише з Київської губернії 48,4% українців пішло у промисловість, на залізниці та інші виробництва [2, с. 25]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії – 191,5 тис. осіб, Полтавської – 173 тис. осіб, Харківської – 164,2 тис. осіб, Чернігівської – 134,2 тис. осіб, Подільської – 108 тис. осіб, а всього – 771,2 тис. осіб [3, с. 65].

Будівництво залізниць розпочалося в другій половині ХІХ ст. й поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4, с. 44]. Вони працювали на спорудженні Києво-Балтської, Лозово-Севастопольської залізниць та інших. На окремих будівельних ділянках Лозово-Севастопольської залізниці було зайнято до 5 тис. робітників із селян, яких підрядчики наймали за контрактами строком на один рік, враховуючи сезонність сільськогосподарських робіт [5, с. 416].

Залізничне будівництво в Російській імперії вимагало великої кількості робочої сили. Більше третини усього персоналу залізниць складали кваліфіковані кадрові робітники залізничних майстерень і депо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поповнення кадрів залізничників значною мірою відбувалося за рахунок їх сімей. На деякі залізничні вузли (Козятин, Жмеринка) наймали стрілочниками, ремонтниками, вугільниками, кондукторами виключно мешканців навколишніх сіл, які були менш вимогливими щодо умов праці та її оплати [6, с. 353].

6. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років / М. Данилак. – Братіслава-Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1972.
7. Сильвай И.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
8. Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 г. / И.Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
9. Мнение карпаторусса о последствиях русско-венгерской войны 1849 года // Славянские известия. – 1890. – №6.
10. Духнович А. Краткая биография Александра Духновича, каноника пряшевского им самим написанная / А. Духнович // Дукля. – 1963. – № 3.
11. Сильвай И. Автобиография / И. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
12. Зоря Галицка. – Львів. – 1849. – №59.
13. Шульга І.Г. Боротьба селян карпатського регіону проти феодально-кріпосницького і національного гніту напередодні революції 1848-1849 рр. / І.Г. Шульга // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973.

С.С. Богатчук

ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історія формування кадрів залізничників даного періоду в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших досліджували історію України другої половини ХІХ ст. історики Ф.Е. Лось, Е.Ф. Белінський, Ю.П. Лавров, О.І. Лугова. Вони висвітлювали стан розвитку промисловості в 60-90-х рр. ХІХ ст., зокрема залізничне будівництво.

У 80-90-х рр. ХХ ст. інтерес до даної проблеми відроджується. Розвитку освіти на Україні у другій половині ХІХ ст. присвячені праці Е.П. Степанович, М.Ф. Пузанова, Г.І. Терещенко, В.І. Кізченко, кандидатська дисертація Е.Луценко, в яких розкриваються питання кваліфікованої підготовки залізничних кадрів.

Метою дослідження є висвітлення проблеми формування кадрів для залізниць України в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Важливість даного дослідження полягає у необхідності застосування системного підходу щодо вивчення історії формування технічних кадрів для залізниць України даного періоду.

Після скасування кріпосного права в Україні виникла велика кількість вільної робочої сили. Велика маса селян, що не отримала землі, почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

За підрахунками Ю.П. Лаврова, у 80-х рр. ХІХ ст. з 8 губерній щороку виходило на заробітки близько 1,5 млн. осіб [1, с. 44]. У 1889 р. лише з Київської губернії 48,4% українців пішло у промисловість, на залізниці та інші виробництва [2, с. 25]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії – 191,5 тис. осіб, Полтавської – 173 тис. осіб, Харківської – 164,2 тис. осіб, Чернігівської – 134,2 тис. осіб, Подільської – 108 тис. осіб, а всього – 771,2 тис. осіб [3, с. 65].

Будівництво залізниць розпочалося в другій половині ХІХ ст. й поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4, с. 44]. Вони працювали на спорудженні Києво-Балтської, Лозово-Севастопольської залізниць та інших. На окремих будівельних ділянках Лозово-Севастопольської залізниці було зайнято до 5 тис. робітників із селян, яких підрядчики наймали за контрактами строком на один рік, враховуючи сезонність сільськогосподарських робіт [5, с. 416].

Залізничне будівництво в Російській імперії вимагало великої кількості робочої сили. Більше третини усього персоналу залізниць складали кваліфіковані кадрові робітники залізничних майстерень і депо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поповнення кадрів залізничників значною мірою відбувалося за рахунок їх сімей. На деякі залізничні вузли (Козятин, Жмеринка) наймали стрілочниками, ремонтниками, вугільниками, кондукторами виключно мешканців навколишніх сіл, які були менш вимогливими щодо умов праці та її оплати [6, с. 353].

На залізницях йшли працювати колишні солдати. У 1890 р. на Південно-Західній, Катерининській, Курсько-Харківсько-Миколаївській, Фастівській залізницях їх працювало 4,4 тис. осіб (із загальної кількості 15,6 тис.) [7, арк. 17].

Інтенсивне залізничне будівництво потребувало кваліфікованої робочої сили. Саме тому виникає потреба у навчальних закладах, які готували б висококваліфіковані залізничні кадри. У 1869 р. під керівництвом головного інспектора залізниць Дельвіга була створена комісія для розгляду питання про підвищення технічного і професійного рівня залізничників. Вона розробила ряд пропозицій, зокрема, про набір і підготовку кваліфікованих техніків і машиністів з числа досвідчених фабрично-заводських робітників, обізнаних з технікою.

Для надання вищої технічної освіти 28 липня 1864 р. був заснований Інститут інженерів шляхів сполучення у Петербурзі, який готував інженерів-спеціалістів залізничного транспорту, куди приймали переважно дітей дворян. Із стін цього інституту вийшла велика плеяда науковців-інженерів, що піднімали залізничну справу в Україні. Це Ю.В. Ломоносов, Г.Д. Дубелір, О.П. Бородин та інші [8, с. 153-164].

Незважаючи на певні фінансові труднощі, в 70-х рр. XIX ст. в Росії починають відкриватися технічні залізничні училища. Вони лише частково задовольняли потреби залізниць у кваліфікованих робітниках, спочатку надаючи перевагу підготовці машиністів паровозів, їх помічників та шляхових майстрів.

З 1870 р. першим в Україні почало працювати Харківське технічне училище, до якого приймали осіб віком від 13 до 19 років. Училище готувало 100 спеціалістів для служби тяги та ремонту шляхів.

З будівництвом Києво-Одеської залізниці (1870-1871р.) подібні технічні училища було відкрито у Києві, Одесі. Програма навчання передбачала готувати кваліфікованих робітників різних спеціальностей для обслуговування залізниці [9, с. 17-18].

У 1873 р. на ст. Ольвіопіль Херсонської губернії було відкрито залізничне училище для підготовки майстрів залізничного шляху [10, арк.13]. З 1874 р. на його базі почало працювати технічне залізничне училище, випускники якого після трирічного теоретичного курсу повинні були два роки працювати на залізницях і лише тоді отримували свідоцтво про освіту [11, с. 213].

В училищах навчались діти з різних соціальних верств і груп. Так у 1877 р. у Харківському, Одеському й Ольвіопільському технічних залізничних училищах 238 учні за соціальним станом поділялися: 103 – із дворян, духовенства й купців, із міщан – 97 учнів, із селян – 14, із колишніх солдат – 8; 16 учнів – діти іноземців [12, с. 108].

У 1878 р. Міністерство шляхів сполучення скликало з'їзд представників залізничних товариств та викладачів, на якому розглядалися найважливіші питання й проблеми навчальних закладів та були затверджені нормативи кількості навчальних годин, розподілу навчальних предметів. У серпні 1879 р. ці програми були затверджені міністром та вводилися в усіх залізничних училищах Росії [13, с. 9].

В Україні продовжували відкриватися нові залізничні училища, оскільки попит на кваліфікованих робітників не задовольнявся існуючими закладами. Так у 1878 р. таке училище почало працювати в Кременчуці Полтавської губернії [14, арк.12-16]. У 1881 р. почало підготовку та перепідготовку технічного персоналу для залізниць Донецьке технічне залізничне училище у Луганську Катеринославської губернії [15, с. 130].

У Міністерстві шляхів сполучення продовжувалася робота із подальшого удосконалення технічної освіти. З 1881 до 1886 рр. у Міністерстві розглядався проект «Положення про технічні залізничні училища», який згодом був затверджений Державною Радою. До технічних залізничних училищ, згідно з цим положенням, приймали лише громадян Російської імперії віком від 14 до 17 років. Обов'язковою умовою щодо зарахування до навчального закладу було закінчення міського училища або гімназії. Вступники складали іспити з математики та російської мови. Термін навчання в таких училищах тривав п'ять років. Після закінчення курсу трирічного навчання учні технічного залізничного училища одержували свідоцтва й направлялися на дворічну практику, під час якої набували відповідної спеціалізації. Так у 1901р. з 179 практикантів залізничних училищ на чотирьох залізницях України (Південно-Західній, Курсько-Харківсько-Севастопольській, Катерининській та Харківсько-Миколаївській) на службі тяги спеціалізувалося 124 особи (70%), на службі ремонту шляхів і споруд – 23 (12%) та 32 особи (18%) – по інших залізничних службах [16, с. 52].

З 1890 р. в м. Конотопі Курсько-Київської залізниці почало працювати технічне училище, рівень викладання в якому був досить високим. Викладати спеціальні технічні

.....
предмети мали право тільки спеціалісти з вищою технічною освітою. Про це свідчить відсоток успішності, що досягав до 95%, на відміну від інших училищ, де він тримався на рівні 30-50% [17, арк. 355].

У 1896 р. за клопотанням правління товариства Лозово-Севастопольської залізниці для підвищення рівня кваліфікації кадрів було відкрито залізничне училище в Севастополі. Його випускники отримували спеціальність залізничних техніків-будівельників [18, с. 49].

Отже, за період з 1870 до 1896 рр. в Україні було відкрито 9 технічних залізничних училищ, тоді як у Росії їх налічувалося 33 [19, с. 35]. Кількість учнів постійно збільшувалася. Якщо в 1888 р. в усіх училищах України навчалося 1443 учні, то вже в 1898 р. – 2825 учнів [20, с. 15].

І все ж відкриття технічних залізничних училищ не давало можливості забезпечити залізниці висококваліфікованими кадрами сповна.

Високі темпи розвитку промисловості на Півдні Росії в другій половині XIX ст. та поширення залізничного будівництва виявили необхідність утворення вищих технічних навчальних закладів в Україні. 14 березня 1897 р. цар видав наказ про відкриття у Києві політехнічного інституту. До вступних іспитів допускалися ті, хто мав атестат про закінчення гімназій та інших середніх навчальних закладів.

На інженерно-будівельному й механічному відділеннях інституту з перших років його існування працювали видатний фахівець у галузі паровозобудування професор Ю.В. Ломоносов та Г.Д. Дубелір – визначний фахівець у галузі шляхового будівництва і теорії електротранспорту.

Термін навчання в Київському політехнічному інституті складав 4 роки. У підготовці висококваліфікованих інженерів велику роль відігравала робота науково-технічних гуртків та великої бібліотеки з питань будівництва та експлуатації залізничних мереж, де студенти розширювали свої знання. Першим утворився інженерний гурток (січень 1902 р.), у роботі якого взяли участь професори Г.Д. Дубелір, Є.О. Патон та інші. Під керівництвом професора О.О. Радціга почав працювати механічний гурток. На засіданнях цих гуртків заслуховували і обговорювали доповіді професорів і студентів про досягнення науки і техніки [21, с. 108]. Протягом року для студентів організовувалися екскурсії на залізниці. В 1902 р. професор Ю.В. Ломоносов організував проходження практики студентами на Східно-Китайській залізниці.

За соціальним походженням студентство було неоднорідним. За підрахунками Є.П. Степанович найбільше студентів було із дворян, як і в інших вищих навчальних закладах (у 1898 р. – 47,7% усієї кількості студентів, у 1913 р. – 36,2%). Вихідців з міщан навчалося в 1898 р. 34,6%, а в 1913 р. – 27,0%. Найменше було студентів з козацьких сімей - відповідно 1,2% та 2,8% [22, с. 16-22].

Для найбільш бідних студентів, матеріально-побутові умови яких були важкими (висока оплата за навчання – 100 крб. щорічно, непомірна плата за квартиру, харчування), членом комісії з питань вищих технічних закладів Д.І. Менделєєвим було внесено пункт про право ради інституту звільняти від оплати за навчання близько половини студентів, які цього потребували. Це положення було використано першим ректором Київського політехнічного інституту В.Л. Кирпичовим у 1903 р., який створив в інституті товариство допомоги студентам. Викладачі та професори щорічно допомагали грошима малозабезпеченим студентам. Наприклад, у 1903 р. ця допомога складала 5112 крб., у 1911 р. – вже 6245 крб. [23, с. 64].

На початок XX ст. Київський політехнічний інститут був єдиним вищим навчальним закладом в Україні, який готував спеціалістів для шляхів сполучення. За період з 1903 по 1912 рр. інститут випустив 549 інженерів-механіків [24, с. 13]. Незважаючи на збільшення кількості спеціалістів, яких готував цей інститут, у транспорті їх не вистачало, що негативно відбивалося на діяльності й дальшому розвитку цієї галузі народного господарства.

Одночасно з технічними училищами та вищими навчальними закладами відкривалися спеціальні школи-училища для підготовки нижчого обслуговуючого персоналу залізниць. 12 серпня 1876 р. наказом управляючого Києво-Балтської залізниці прийнято рішення про відкриття шкіл для дітей нижчих службовців у Києві, Козятині. Навчання в цих школах проводилося безкоштовно, лише за книги учні платили по 25 коп. У Києві була відкрита школа на зразок двокласного міського училища. Якщо в 1884 р. у ній навчалося 108 учнів, то вже в 1902-1903 н. р. – 398 хлопчиків та дівчаток, які здобували спеціальну початкову освіту. Такого ж типу школа відкрилася у Здолбунові, в якій за 1877-1890-ті рр. кількість дітей збільшилася з 60 до 190 [25, с. 10].

У 1890 р. у Жмеринці, а в 1898 р. у Фастові Товариство Південно-Західних залізниць відкрило двокласне залізничне училище. За програмою цих навчальних закладів учні вивчали Закон Божий, математику, літературу так само, як у початковій школі. Подібні училища відкривалися на ст. Ківерці (1899), на ст. Корсунь (1898), на ст. Вапнярка Південно-Західних залізниць. Ці училища утворювалися спеціально для дітей службовців за кошти залізниці [26, арк.2-7].

До 1900 р. на Південно-Західних залізницях було відкрите 31 училище, де здобували освіту діти службовців. Малолітніх навчали основам грамоти, арифметики, а молодь готували до роботи на залізничному транспорті. Подібні училища засновувалися в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Попасній та інших містах [27, с. 10].

До 1902 р. на Південно-Західних залізницях також практикувалися набори слухачів на вечірні курси без екзаменів. Протягом двох років слухачі вивчали історію, російську літературу, комерційну справу, географію, бухгалтерський облік на залізниці, залізничне право, математику, статистику, механіку та інші предмети, з яких по закінченню складали іспити [28, с. 14].

Одночасно машиністів та їх помічників готували при залізничних майстернях. Щоб стати паровозним машиністом або його помічником, робітники складали спеціальні іспити. Водночас на залізницях утворювалися технічні бібліотеки, які надавали можливість робітникам слідкувати за новими технічними досягненнями в залізничній справі. Користування такою бібліотекою для службовців залізниці було безкоштовним [29, с. 108].

Отже, на початок ХХ ст. для підготовки та перепідготовки кадрів залізниць в Україні існувала досить велика кількість навчальних закладів, починаючи від Київського політехнічного інституту, технічних залізничних училищ та шкіл і закінчуючи вечірніми курсами підготовки при залізничних майстернях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №7.
2. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3.
3. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине. – К., 1955.
4. Белінський Е.Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. В кн.: З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ- початку ХХ ст. – К., 1960.
5. Рабочее движение в России в ХІХ в. Сборник документов и материалов. Под ред. А.М.Панкратовой. – М., 1963.
6. Железнодорожное дело. – 1890. – №4.
7. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 596. – Спр. 50.
8. Создатели новой техники в Украинской ССР – К., 1991.
9. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К, 1980.
10. ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 225. – Спр.196.
11. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1906. – №25.
12. Министерство Путей Сообщения. – 1878 – Т 1. – Кн.2.
13. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. -5 секция. Средние и низшие технические училища Министерства Путей Сообщения. – СПб, 1890.
14. ЦДІА України. – Ф.730. – Оп. 1. – Спр. 205.
15. История рабочих Донбасса. В 2-х т – Т 1. – К., 1981. – С.130.
16. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу напередодні революції 1905-1907рр. – К., 1972.
17. ЦДІА України. – Ф. 707. Оп. 227. – Спр.14.
18. Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства Путей сообщения. – СПб, 1900.
19. Веселое А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. – М., 1961.
20. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. – К, 1991.
21. Кізченко В.І. Зазначена праця.
22. Київський політехнічний інститут. Нарис історії (Г.Ф.Беляков, Є.С.Василенко та ін.). – К., 1995. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ- начало ХХ в.). – К., 1991.

23. Там само.
24. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
25. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 40.
26. ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 221. – Спр.97. – Арк.2-7; – Спр.60. – Арк.1-5; – Опис221. – Спр. 97. – Арк. 94.
27. Вестник Екатерининской железной дороги. – 1914. – № 341.
28. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 33.
29. Там само. – 1906. – № 25.

О.А. Буравський

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Дослідження соціально-економічного становища Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. привертає увагу істориків. Однак в українській історіографії немає комплексного наукового висвітлення зазначеної нами проблеми, за винятком дисертації Зваричука Е.О. [1]. У зазначеній праці проаналізовано соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви лише на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сьогодні потребує вивчення питання орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, ролі РКЦ у розвитку капіталістичних відносин господарства краю, зокрема в сільськогосподарському виробництві, промисловості та торгівлі.

Метою даної статті є аналіз економічного становища, особливостей господарювання правобережного римо-католицького духовенства у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Початок 1850-х рр. XIX ст. характеризувався зростанням національно-патріотичних тенденцій серед польського населення та римо-католицького духовенства. Тому російська влада йшла на компроміс у своїх стосунках із римо-католицьким кліром і частково обмежувала процес конфіскації костельних господарств. Відчуваючи наростання активності польського визвольного руху, самодержавство не зважувалося повністю залишити католицьких священиків без економічної підтримки.

Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв висунув пропозицію щодо часткового повернення господарств Римо-Католицькій Церкві. На його думку, такі дії давали б можливість римо-католицькому духовенству вирішувати економічні питання, а не займатися політикою [2, с. 82]. Губернська адміністрація на Правобережжі, врахувавши пропозиції міністра, почала реагувати на прохання священиків стосовно передачі їм земельних ділянок в оренду.

Держава отримувала значний зиск від надання казенних земельних ділянок у користування римо-католицьким монастирям. Так у рапорті настоятеля Дубенського бернардинського монастиря, надісланого 9 січня 1853р. визитатору римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії кс. Л.Биньовському, зазначалося, що монастир за оренду землі, на якій було розміщено невеликий дерев'яний будинок для монастирської прислуги, хлів, пивоварний завод, а також город, щорічно сплачував у державну скарбницю 50 крб. сріблом [3, арк 7-8].

Потрібно зазначити, що палата державного майна затримувала виконання указів Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії щодо передачі землі в оренду монастирям. Наприклад, настоятель Ходорковського капуцинського монастиря в рапорті надісланого 6 грудня 1852 р. на ім'я визитатора римо-католицьких монастирів скаржився на чиновників Київської палати державного майна, які відкладали виконання указу консисторії від 1 жовтня 1852 р. про передачу монастирю в оренду землі, млина та ставка [4, арк. 3]. Як видно з наведених фактів, царський уряд, наділяючи монастирі землею, мав на меті зацікавити церковників у розбудові своїх господарств, цим прагнув відвернути римо-католицький клір від участі в рухах опору, а також отримати певний прибуток.

Римо-католицькі священики на Правобережжі отримували прибутки від передачі костельних земельних ділянок в оренду.

6. Данилак М. Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848-1849 років / М. Данилак. – Братіслава-Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1972.
7. Сильвай И.А. Избранные произведения / И.А. Сильвай. – Прешов, 1957.
8. Мельникова И.Н. Закарпатская Украина в революции 1848 г. / И.Н. Мельникова // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
9. Мнение карпаторусса о последствиях русско-венгерской войны 1849 года // Славянские известия. – 1890. – №6.
10. Духнович А. Краткая биография Александра Духновича, каноника пряшевского им самим написанная / А. Духнович // Дукля. – 1963. – № 3.
11. Сильвай И. Автобиография / И. Сильвай. – Ужгород: Письмена, 1938.
12. Зоря Галицка. – Львів. – 1849. – №59.
13. Шульга І.Г. Боротьба селян карпатського регіону проти феодально-кріпосницького і національного гніту напередодні революції 1848-1849 рр. / І.Г. Шульга // Культура і побут населення Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. – Ужгород, 1973.

С.С. Богатчук

ФОРМУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ (КІНІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що історія формування кадрів залізничників даного періоду в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших досліджували історію України другої половини ХІХ ст. історики Ф.Е. Лось, Е.Ф. Белінський, Ю.П. Лавров, О.І. Лугова. Вони висвітлювали стан розвитку промисловості в 60-90-х рр. ХІХ ст., зокрема залізничне будівництво.

У 80-90-х рр. ХХ ст. інтерес до даної проблеми відроджується. Розвитку освіти на Україні у другій половині ХІХ ст. присвячені праці Е.П. Степанович, М.Ф. Пузанова, Г.І. Терещенко, В.І. Кізченко, кандидатська дисертація Е.Луценко, в яких розкриваються питання кваліфікованої підготовки залізничних кадрів.

Метою дослідження є висвітлення проблеми формування кадрів для залізниць України в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Важливість даного дослідження полягає у необхідності застосування системного підходу щодо вивчення історії формування технічних кадрів для залізниць України даного періоду.

Після скасування кріпосного права в Україні виникла велика кількість вільної робочої сили. Велика маса селян, що не отримала землі, почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

За підрахунками Ю.П. Лаврова, у 80-х рр. ХІХ ст. з 8 губерній щороку виходило на заробітки близько 1,5 млн. осіб [1, с. 44]. У 1889 р. лише з Київської губернії 48,4% українців пішло у промисловість, на залізниці та інші виробництва [2, с. 25]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії – 191,5 тис. осіб, Полтавської – 173 тис. осіб, Харківської – 164,2 тис. осіб, Чернігівської – 134,2 тис. осіб, Подільської – 108 тис. осіб, а всього – 771,2 тис. осіб [3, с. 65].

Будівництво залізниць розпочалося в другій половині ХІХ ст. й поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4, с. 44]. Вони працювали на спорудженні Києво-Балтської, Лозово-Севастопольської залізниць та інших. На окремих будівельних ділянках Лозово-Севастопольської залізниці було зайнято до 5 тис. робітників із селян, яких підрядчики наймали за контрактами строком на один рік, враховуючи сезонність сільськогосподарських робіт [5, с. 416].

Залізничне будівництво в Російській імперії вимагало великої кількості робочої сили. Більше третини усього персоналу залізниць складали кваліфіковані кадрові робітники залізничних майстерень і депо. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поповнення кадрів залізничників значною мірою відбувалося за рахунок їх сімей. На деякі залізничні вузли (Козятин, Жмеринка) наймали стрілочниками, ремонтниками, вугільниками, кондукторами виключно мешканців навколишніх сіл, які були менш вимогливими щодо умов праці та її оплати [6, с. 353].

На залізницях йшли працювати колишні солдати. У 1890 р. на Південно-Західній, Катерининській, Курсько-Харківсько-Миколаївській, Фастівській залізницях їх працювало 4,4 тис. осіб (із загальної кількості 15,6 тис.) [7, арк. 17].

Інтенсивне залізничне будівництво потребувало кваліфікованої робочої сили. Саме тому виникає потреба у навчальних закладах, які готували б висококваліфіковані залізничні кадри. У 1869 р. під керівництвом головного інспектора залізниць Дельвіга була створена комісія для розгляду питання про підвищення технічного і професійного рівня залізничників. Вона розробила ряд пропозицій, зокрема, про набір і підготовку кваліфікованих техніків і машиністів з числа досвідчених фабрично-заводських робітників, обізнаних з технікою.

Для надання вищої технічної освіти 28 липня 1864 р. був заснований Інститут інженерів шляхів сполучення у Петербурзі, який готував інженерів-спеціалістів залізничного транспорту, куди приймали переважно дітей дворян. Із стін цього інституту вийшла велика плеяда науковців-інженерів, що піднімали залізничну справу в Україні. Це Ю.В. Ломоносов, Г.Д. Дубелір, О.П. Бородин та інші [8, с. 153-164].

Незважаючи на певні фінансові труднощі, в 70-х рр. XIX ст. в Росії починають відкриватися технічні залізничні училища. Вони лише частково задовольняли потреби залізниць у кваліфікованих робітниках, спочатку надаючи перевагу підготовці машиністів паровозів, їх помічників та шляхових майстрів.

З 1870 р. першим в Україні почало працювати Харківське технічне училище, до якого приймали осіб віком від 13 до 19 років. Училище готувало 100 спеціалістів для служби тяги та ремонту шляхів.

З будівництвом Києво-Одеської залізниці (1870-1871р.) подібні технічні училища було відкрито у Києві, Одесі. Програма навчання передбачала готувати кваліфікованих робітників різних спеціальностей для обслуговування залізниці [9, с. 17-18].

У 1873 р. на ст. Ольвіопіль Херсонської губернії було відкрите залізничне училище для підготовки майстрів залізничного шляху [10, арк.13]. З 1874 р. на його базі почало працювати технічне залізничне училище, випускники якого після трирічного теоретичного курсу повинні були два роки працювати на залізницях і лише тоді отримували свідоцтво про освіту [11, с. 213].

В училищах навчались діти з різних соціальних верств і груп. Так у 1877 р. у Харківському, Одеському й Ольвіопільському технічних залізничних училищах 238 учні за соціальним станом поділялися: 103 – із дворян, духовенства й купців, із міщан – 97 учнів, із селян – 14, із колишніх солдат – 8; 16 учнів – діти іноземців [12, с. 108].

У 1878 р. Міністерство шляхів сполучення скликало з'їзд представників залізничних товариств та викладачів, на якому розглядалися найважливіші питання й проблеми навчальних закладів та були затверджені нормативи кількості навчальних годин, розподілу навчальних предметів. У серпні 1879 р. ці програми були затверджені міністром та вводилися в усіх залізничних училищах Росії [13, с. 9].

В Україні продовжували відкриватися нові залізничні училища, оскільки попит на кваліфікованих робітників не задовольнявся існуючими закладами. Так у 1878 р. таке училище почало працювати в Кременчуці Полтавської губернії [14, арк.12-16]. У 1881 р. почало підготовку та перепідготовку технічного персоналу для залізниць Донецьке технічне залізничне училище у Луганську Катеринославської губернії [15, с. 130].

У Міністерстві шляхів сполучення продовжувалася робота із подальшого удосконалення технічної освіти. З 1881 до 1886 рр. у Міністерстві розглядався проект «Положення про технічні залізничні училища», який згодом був затверджений Державною Радою. До технічних залізничних училищ, згідно з цим положенням, приймали лише громадян Російської імперії віком від 14 до 17 років. Обов'язковою умовою щодо зарахування до навчального закладу було закінчення міського училища або гімназії. Вступники складали іспити з математики та російської мови. Термін навчання в таких училищах тривав п'ять років. Після закінчення курсу трирічного навчання учні технічного залізничного училища одержували свідоцтва й направлялися на дворічну практику, під час якої набували відповідної спеціалізації. Так у 1901р. з 179 практикантів залізничних училищ на чотирьох залізницях України (Південно-Західній, Курсько-Харківсько-Севастопольській, Катерининській та Харківсько-Миколаївській) на службі тяги спеціалізувалося 124 особи (70%), на службі ремонту шляхів і споруд – 23 (12%) та 32 особи (18%) – по інших залізничних службах [16, с. 52].

З 1890 р. в м. Конотопі Курсько-Київської залізниці почало працювати технічне училище, рівень викладання в якому був досить високим. Викладати спеціальні технічні

.....
предмети мали право тільки спеціалісти з вищою технічною освітою. Про це свідчить відсоток успішності, що досягав до 95%, на відміну від інших училищ, де він тримався на рівні 30-50% [17, арк. 355].

У 1896 р. за клопотанням правління товариства Лозово-Севастопольської залізниці для підвищення рівня кваліфікації кадрів було відкрите залізничне училище в Севастополі. Його випускники отримували спеціальність залізничних техніків-будівельників [18, с. 49].

Отже, за період з 1870 до 1896 рр. в Україні було відкрито 9 технічних залізничних училищ, тоді як у Росії їх налічувалося 33 [19, с. 35]. Кількість учнів постійно збільшувалася. Якщо в 1888 р. в усіх училищах України навчалося 1443 учні, то вже в 1898 р. – 2825 учнів [20, с. 15].

І все ж відкриття технічних залізничних училищ не давало можливості забезпечити залізниці висококваліфікованими кадрами сповна.

Високі темпи розвитку промисловості на Півдні Росії в другій половині XIX ст. та поширення залізничного будівництва виявили необхідність утворення вищих технічних навчальних закладів в Україні. 14 березня 1897 р. цар видав наказ про відкриття у Києві політехнічного інституту. До вступних іспитів допускалися ті, хто мав атестат про закінчення гімназій та інших середніх навчальних закладів.

На інженерно-будівельному й механічному відділеннях інституту з перших років його існування працювали видатний фахівець у галузі паровозобудування професор Ю.В. Ломоносов та Г.Д. Дубелір – визначний фахівець у галузі шляхового будівництва і теорії електротранспорту.

Термін навчання в Київському політехнічному інституті складав 4 роки. У підготовці висококваліфікованих інженерів велику роль відігравала робота науково-технічних гуртків та великої бібліотеки з питань будівництва та експлуатації залізничних мереж, де студенти розширювали свої знання. Першим утворився інженерний гурток (січень 1902 р.), у роботі якого взяли участь професори Г.Д. Дубелір, Є.О. Патон та інші. Під керівництвом професора О.О. Радціга почав працювати механічний гурток. На засіданнях цих гуртків заслуховували і обговорювали доповіді професорів і студентів про досягнення науки і техніки [21, с. 108]. Протягом року для студентів організовувалися екскурсії на залізниці. В 1902 р. професор Ю.В. Ломоносов організував проходження практики студентами на Східно-Китайській залізниці.

За соціальним походженням студентство було неоднорідним. За підрахунками Є.П. Степанович найбільше студентів було із дворян, як і в інших вищих навчальних закладах (у 1898 р. – 47,7% усієї кількості студентів, у 1913 р. – 36,2%). Вихідців з міщан навчалося в 1898 р. 34,6%, а в 1913 р. – 27,0%. Найменше було студентів з козацьких сімей - відповідно 1,2% та 2,8% [22, с. 16-22].

Для найбільш бідних студентів, матеріально-побутові умови яких були важкими (висока оплата за навчання – 100 крб. щорічно, непомірна плата за квартиру, харчування), членом комісії з питань вищих технічних закладів Д.І. Менделєєвим було внесено пункт про право ради інституту звільняти від оплати за навчання близько половини студентів, які цього потребували. Це положення було використано першим ректором Київського політехнічного інституту В.Л. Кирпичовим у 1903 р., який створив в інституті товариство допомоги студентам. Викладачі та професори щорічно допомагали грошима малозабезпеченим студентам. Наприклад, у 1903 р. ця допомога складала 5112 крб., у 1911 р. – вже 6245 крб. [23, с. 64].

На початок XX ст. Київський політехнічний інститут був єдиним вищим навчальним закладом в Україні, який готував спеціалістів для шляхів сполучення. За період з 1903 по 1912 рр. інститут випустив 549 інженерів-механіків [24, с. 13]. Незважаючи на збільшення кількості спеціалістів, яких готував цей інститут, у транспорті їх не вистачало, що негативно відбивалося на діяльності й дальшому розвитку цієї галузі народного господарства.

Одночасно з технічними училищами та вищими навчальними закладами відкривалися спеціальні школи-училища для підготовки нижчого обслуговуючого персоналу залізниць. 12 серпня 1876 р. наказом управляючого Києво-Балтської залізниці прийнято рішення про відкриття шкіл для дітей нижчих службовців у Києві, Козятині. Навчання в цих школах проводилося безкоштовно, лише за книги учні платили по 25 коп. У Києві була відкрита школа на зразок двокласного міського училища. Якщо в 1884 р. у ній навчалося 108 учнів, то вже в 1902-1903 н. р. – 398 хлопчиків та дівчаток, які здобували спеціальну початкову освіту. Такого ж типу школа відкрилася у Здолбунові, в якій за 1877-1890-ті рр. кількість дітей збільшилася з 60 до 190 [25, с. 10].

У 1890 р. у Жмеринці, а в 1898 р. у Фастові Товариство Південно-Західних залізниць відкрило двокласне залізничне училище. За програмою цих навчальних закладів учні вивчали Закон Божий, математику, літературу так само, як у початковій школі. Подібні училища відкривалися на ст. Ківерці (1899), на ст. Корсунь (1898), на ст. Вапнярка Південно-Західних залізниць. Ці училища утворювалися спеціально для дітей службовців за кошти залізниці [26, арк.2-7].

До 1900 р. на Південно-Західних залізницях було відкрите 31 училище, де здобували освіту діти службовців. Малолітніх навчали основам грамоти, арифметики, а молодь готували до роботи на залізничному транспорті. Подібні училища засновувалися в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Попасній та інших містах [27, с. 10].

До 1902 р. на Південно-Західних залізницях також практикувалися набори слухачів на вечірні курси без екзаменів. Протягом двох років слухачі вивчали історію, російську літературу, комерційну справу, географію, бухгалтерський облік на залізниці, залізничне право, математику, статистику, механіку та інші предмети, з яких по закінченню складали іспити [28, с. 14].

Одночасно машиністів та їх помічників готували при залізничних майстернях. Щоб стати паровозним машиністом або його помічником, робітники складали спеціальні іспити. Водночас на залізницях утворювалися технічні бібліотеки, які надавали можливість робітникам слідкувати за новими технічними досягненнями в залізничній справі. Користування такою бібліотекою для службовців залізниці було безкоштовним [29, с. 108].

Отже, на початок ХХ ст. для підготовки та перепідготовки кадрів залізниць в Україні існувала досить велика кількість навчальних закладів, починаючи від Київського політехнічного інституту, технічних залізничних училищ та шкіл і закінчуючи вечірніми курсами підготовки при залізничних майстернях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1965. – №7.
2. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. – №3.
3. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине. – К., 1955.
4. Белінський Е.Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. В кн.: З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ- початку ХХ ст. – К., 1960.
5. Рабочее движение в России в ХІХ в. Сборник документов и материалов. Под ред. А.М.Панкратовой. – М., 1963.
6. Железнодорожное дело. – 1890. – №4.
7. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 596. – Спр. 50.
8. Создатели новой техники в Украинской ССР – К., 1991.
9. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К, 1980.
10. ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 225. – Спр.196.
11. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1906. – №25.
12. Министерство Путей Сообщения. – 1878 – Т 1. – Кн.2.
13. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. -5 секция. Средние и низшие технические училища Министерства Путей Сообщения. – СПб, 1890.
14. ЦДІА України. – Ф.730. – Оп. 1. – Спр. 205.
15. История рабочих Донбасса. В 2-х т – Т 1. – К., 1981. – С.130.
16. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу напередодні революції 1905-1907рр. – К., 1972.
17. ЦДІА України. – Ф. 707. Оп. 227. – Спр.14.
18. Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства Путей сообщения. – СПб, 1900.
19. Веселое А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. – М., 1961.
20. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. – К, 1991.
21. Кізченко В.І. Зазначена праця.
22. Київський політехнічний інститут. Нарис історії (Г.Ф.Беляков, Є.С.Василенко та ін.). – К., 1995. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ- начало ХХ в.). – К., 1991.

23. Там само.
24. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
25. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 40.
26. ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 221. – Спр.97. – Арк.2-7; – Спр.60. – Арк.1-5; – Опис221. – Спр. 97. – Арк. 94.
27. Вестник Екатерининской железной дороги. – 1914. – № 341.
28. Вестник Юго-Западных железных дорог. – 1903. – № 33.
29. Там само. – 1906. – № 25.

О.А. Буравський

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Дослідження соціально-економічного становища Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. привертає увагу істориків. Однак в українській історіографії немає комплексного наукового висвітлення зазначеної нами проблеми, за винятком дисертації Зваричука Е.О. [1]. У зазначеній праці проаналізовано соціально-економічне становище Римо-Католицької Церкви лише на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сьогодні потребує вивчення питання орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, ролі РКЦ у розвитку капіталістичних відносин господарства краю, зокрема в сільськогосподарському виробництві, промисловості та торгівлі.

Метою даної статті є аналіз економічного становища, особливостей господарювання правобережного римо-католицького духовенства у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Початок 1850-х рр. XIX ст. характеризувався зростанням національно-патріотичних тенденцій серед польського населення та римо-католицького духовенства. Тому російська влада йшла на компроміс у своїх стосунках із римо-католицьким кліром і частково обмежувала процес конфіскації костельних господарств. Відчуваючи наростання активності польського визвольного руху, самодержавство не зважувалося повністю залишити католицьких священиків без економічної підтримки.

Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв висунув пропозицію щодо часткового повернення господарств Римо-Католицькій Церкві. На його думку, такі дії давали б можливість римо-католицькому духовенству вирішувати економічні питання, а не займатися політикою [2, с. 82]. Губернська адміністрація на Правобережжі, врахувавши пропозиції міністра, почала реагувати на прохання священиків стосовно передачі їм земельних ділянок в оренду.

Держава отримувала значний зиск від надання казенних земельних ділянок у користування римо-католицьким монастирям. Так у рапорті настоятеля Дубенського бернардинського монастиря, надісланого 9 січня 1853р. визитатору римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії кс. Л.Биньовському, зазначалося, що монастир за оренду землі, на якій було розміщено невеликий дерев'яний будинок для монастирської прислуги, хлів, пивоварний завод, а також город, щорічно сплачував у державну скарбницю 50 крб. сріблом [3, арк 7-8].

Потрібно зазначити, що палата державного майна затримувала виконання указів Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії щодо передачі землі в оренду монастирям. Наприклад, настоятель Ходорковського капуцинського монастиря в рапорті надісланого 6 грудня 1852 р. на ім'я визитатора римо-католицьких монастирів скаржився на чиновників Київської палати державного майна, які відкладали виконання указу консисторії від 1 жовтня 1852 р. про передачу монастирю в оренду землі, млина та ставка [4, арк. 3]. Як видно з наведених фактів, царський уряд, наділяючи монастирі землею, мав на меті зацікавити церковників у розбудові своїх господарств, цим прагнув відвернути римо-католицький клір від участі в рухах опору, а також отримати певний прибуток.

Римо-католицькі священики на Правобережжі отримували прибутки від передачі костельних земельних ділянок в оренду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст: економічний, суспільний та культурний аспекти // Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
2. Там само.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 78.
4. Там само.
5. Зваричук Е.О. Вказ. праця.
6. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7 (т. 2). – Спр. 2300.
7. Там само. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 78.
8. Зваричук Е.О. Вказ. праця.
9. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 7 (т. 2). – Спр. 2671.
10. Там само.
11. Там само.
12. ДАЖО.. – Спр. 2546.
13. ДАЖО.. – Оп. 13. – Спр. 219.
14. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
15. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 50. – Спр. 48.
16. Там само. – Оп. 9. – Спр. 202.
17. Там само. – Оп. 13. – Спр. 219.
18. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Вказ. праця.
19. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 309.
20. ДАЖО.. – Спр. 636.
21. ДАЖО. – Спр. 310.
22. Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1909. – Т. 26. – №. 27559.
23. Жизнь Воляни. – 1911. – № 28.
24. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т.1). – Спр. 41.
25. ДАЖО.. – Спр. 44.
26. ДАЖО. – Спр. 14.
27. ДАЖО.. – Спр. 50.
28. ДАЖО.. – Спр. 28.
29. ДАЖО. – Спр. 52.
30. ДАЖО.. – Спр. 66.
31. ДАЖО.. – Спр. 64.
32. ДАЖО.. – Спр. 77.
33. ДАЖО.. – Оп. 1. – Спр. 816.
34. ДАЖО.. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 78.
35. ДАЖО.. – Спр. 55.
36. ДАЖО.. – Оп. 1. – Спр. 850.
37. ДАЖО. – Спр. 633.
38. ДАЖО. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 20.
39. ДАЖО. – Оп. 1. – Спр. 70.

О.В. Огієнко

**ЗЕМСТВО ТА ЦЕРКВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.:
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН У СФЕРІ ОСВІТИ**

Необхідність вирішення на сучасному етапі такої важливої проблеми як визначення та законодавче закріплення місця органів самоврядування в системі суспільно-політичного життя України актуалізує вивчення історичного досвіду взаємовідносин земських установ та державних і громадських інституцій Правобережної України на початку XX ст.

Як зазначають сучасні історіографи земств, попри безперечно значний науковий доробок більше ніж за 140-річний період, малодослідженими залишаються питання співпраці земських установ з іншими суб'єктами громадського життя у конкретних напрямках господарської та культурно-просвітницької діяльності. Зокрема, невивченим, особливо щодо Правобережної України, є аспект стосунків земств та церкви в сфері освіти [1, с. 16; 2, с. 199]. Справді, в переважній більшості дослідники, наприклад, Б. Веселовський [3], І. Сесак [4], Л. Дровозюк [5], І. Верховцева [6], обмежуються розглядом часткового фінансування земствами Київської, Волинської та Подільської губерній церковно-парафіяльних шкіл як

одного із напрямів їх освітньої діяльності. Однак ця наукова розвідка має на меті проаналізувати на прикладі церковно-шкільної справи Київської губернії у хронологічних рамках 1904-1916 рр. законодавчі та практичні особливості взаємовідносин земських установ та духовного відомства.

У Південно-Західному краї до введення земських установ справа поширення серед місцевого населення початкової освіти була покладена на Єпархіальну училищну Раду та її повітові відділення, а також на дирекції та інспекції початкових училищ. Відповідно, в Київській, Волинській та Подільській губерніях існувало дві категорії шкіл: церковнопарафіяльні школи та школи грамоти, які субсидіювалися духовним відомством і сільськими, міськими громадами, приватними особами, та міністерські початкові народні училища, які утримувалися на кошти місцевого населення за незначної участі скарбниці. При цьому число перших значно переважало. Наприклад, у Київській губернії на 1 січня 1905 р. діяло 1295 церковно-парафіяльних шкіл (1257 однокласних та 38 двокласних), в яких навчалось більше 88 тис. дітей, 470 шкіл грамоти та всього 237 міністерських шкіл (137 однокласних та 100 двокласних), з кількістю учнів близько 26 тис. Загалом було охоплено 34,5% дітей шкільного віку губернії [7, с. 303].

До предметів відання як «спрощеного» управління земським господарством, так і виборних земських установ Правобережної України протягом всього аналізованого періоду діяльності входила «опіка про розвиток коштів народної освіти» та, відповідно, участь у завідуванні утримуваних чи субсидійованих ними навчальних закладів (церковно-парафіяльних, міністерських шкіл, шкіл грамоти, професійних училищ) [8, с. 2-3; 14, с. 2].

Особливості взаємовідносин спрощених земських установ та церкви, зокрема у сфері освіти, значною мірою зумовлювалися специфікою відповідних норм Положення про управління земським господарством від 2 квітня 1903 року, яким земства Правобережної України керувалися у своїй роботі в 1904-1910 рр.

До земських розпорядчих органів представники церкви на постійній основі включені не були. Однак у випадках, коли розглядалися питання, що стосувалися духовного відомства, єпархіальне начальство направляло з правом голосу депутата до губернського комітету у справах земського господарства та місцевого наглядача церковних шкіл до повітового комітету (ст. 19 та 22 Положення 1903 року) [8, с. 8, 11].

Також законоположенням зумовлювалася участь з правом голосу представника земських установ в єпархіальних училищних радах. До складу губернської входив голова або, за його дорученням, член губернської управи у справах земського господарства, а повітових відділень єпархіальних училищних рад – один із членів повітової земської управи. При цьому представник від земства призначався губернатором за згодою з єпархіальним начальством та обов'язково повинен був бути особою російського походження й православного віросповідання (згідно з офіційною імперською термінологією українців також називали росіянами) [8, с. IX-X].

Згідно з Положенням 1903 р. Губернському комітету у справах земського господарства відносно субсидійованих із губернського земського збору навчальних закладів надавалося право: а) визначати потреби, на задоволення яких призначені асигнування із земських зборів; б) встановлювати умови надання та порядок використання зазначених асигнувань чи кредитів; в) брати участь в завідуванні господарською частиною; г) право отримувати дані про стан навчальних закладів [8, с. X].

Зазвичай дослідники підкреслюють, що роль спрощеного земства у справі освіти була зведена до завідування господарською частиною початкових шкіл, адже вони не мали права складати навчальні програми, спрямовувати й контролювати навчально-виховний процес [9, с. 78; 5, с. 8].

Однак губернські комітети у справах земського господарства з самого початку виконання своїх обов'язків звернули увагу на незадовільність кількісних та якісних показників справи народної освіти. Йшлося не лише про необхідність збільшення числа шкіл, а й про підвищення професійного рівня та покращення матеріального забезпечення вчительського персоналу. Адже, на думку земців, постановка навчально-виховної справи в школі значною мірою залежить від особистості вчителя, ступеня його підготовки до виконання своїх обов'язків [7, с. 305].

У земських губерніях нормою для річної заробітної плати вчителя початкової народної школи було 300 руб. Київське губернське земство з'ясувало, що лише 3% вчителів однокласних

церковнопарафіяльних шкіл та 25% двокласних мають таку ставку. Це, в свою чергу, не сприяло залученню на посади кваліфікованих фахівців. Так, за даними того ж Київського земства, в середньому 46% вчителів церковнопарафіяльних шкіл не мають свідоцтва про вчительське звання (цей показник коливався від майже 9% у Васильківському повіті до 72,5% у Таращанському) [10, с. 30-32].

Протягом другої половини 1904 року земські установи були змушені користуватися бюджетом, складеним ще до їх введення Губернським розпорядчим комітетом, а власним лише з 1905 року.

Улітку 1904 року в Училищній Раді при Святійшому Синоді з'явилися дані, що новостворені земські установи планують скоротити асигнування на церковні школи [11, арк. 21]. Відповідно, 30 липня 1904 р. Обер-прокурор Святійшого Синоду направив Київському генерал-губернатору Н. Клейгельсу звертання, в якому, підкреслюючи історичні заслуги православної церкви в Південно-Західному краї у справі «збереження і зміцнення російської державності», висловив прохання, щоб створені за Положенням 1903 р. органи земського управління не зменшували виплати із сум губернського земського збору на утримання церковнопарафіяльних шкіл [11, арк. 17]. Так, за бюджетами двох останніх триріч, ці асигнування становили в Київській губернії 90 тис. руб., що складало приблизно по 300 руб. в рік на церковно-парафіяльну школу та по 120 руб. на школу грамоти. Як результат, з'явилася вказівка губернатора земському комітету виділяти щорічно на утримання церковних шкіл не менше 90 тис. руб [11, арк. 30].

Дійсно, в 1905 році Київський губернський комітет у справах земського господарства цю суму не зменшував, однак були визначені умови відпуску земських коштів церковнопарафіяльним школам. Передусім зазначалося, що грошова допомога від земства повинна витрачатися на видачу додаткової винагороди лише тим педагогам, які мають свідоцтво про вчительське звання. При цьому нормою річного окладу для вчителя однокласної школи було визначено 300 руб., а двокласної – 360 руб., з яких одна половина виплачується земством, а інша – духовним відомством. Також єпархіальне начальство зобов'язувалося проводити літні педагогічні курси, на влаштування яких земське управління додатково асигнувало 3 тис. руб. Крім того, зумовлювалася обов'язкова участь двох членів повітових земських управ у місцевих відділеннях училищної єпархіальної ради для обговорення шкільних справ, а особливо питання заміщення вчительських посад [7, с. 305, 308-309]. У 1906 році на вищезазначені потреби друге річне зібрання Київського губернського комітету у справах земського господарства, незважаючи на зменшення кількості церковних шкіл у губернії із 1305 у 1904 р. до 1196 у 1906, планувало виділити вже 202 тис. руб. [12, с. 1-2]. Однак у Міністерстві внутрішніх справ ця сума була зменшена на 32 тис. руб [7, с. 309-910].

Починаючи з 1907 року, порядок нарахування земських коштів церковно-парафіяльним школам було змінено: вони передавалися губернською управою між повітами пропорційно до кількості церковних шкіл. Безпосередній розподіл субсидій між школами відбувався на особливій нараді при повітових управах у справах земського господарства, на яку запрошувалося у повному складі місцеве відділення єпархіальної училищної ради. Попередньо повітовій управі надавалися духовним відомством дані про інші джерела утримання шкіл, а також про загальний стан освітньої справи в повіті. Пріоритетом при використанні земських субсидій залишилося збільшення заробітної плати вчителям з можливістю їх використання на інші потреби церковних шкіл, крім будівництва та виплат законовчителям. Земськими субсидіями також не могли користуватися школи грамоти та новостворені церковнопарафіяльні школи [7, с. 305-306]. Враховуючи минулорічні зауваження Міністерства внутрішніх справ, у бюджет 1907 року на видачу допомоги 1198 однокласним та 38 двокласним церковним школам було внесено 120 тис. руб. [12, с. 3; 7, с. 310].

Зрозуміло, земства були більше зацікавлені у власних школах, адже, як засновники, мали законне право впливати на підбір учительського персоналу та навчально-виховний процес. Тому вже в бюджет 1906 р. було внесено, крім допомоги міністерським та церковним школам, будівництво 12 двокласних та 36 однокласних земських шкіл. Згодом однокласна школа стала розглядатися земськими установами як тимчасовий захід, а більш прийнятним було визнано двокласний тип школи, проект будівлі якої було вироблено з урахуванням тогочасних вимог шкільної гігієни. Також неодноразово подавалися клопотання про створення в Київській губернії повітових та губернських училищних рад для встановлення тісного зв'язку між органами земського управління, що виділяли кошти на влаштування й утримання

.....
початкових народних шкіл, та установами, які завідують ними в навчальному й адміністративному відношеннях [7, с. 304-306]. На час введення повного земського самоврядування в Київській губернії вже було 120 земських шкіл (96 двокласних та 24 однокласні) [13, с. 93].

Із поширенням на Південно-Західний край чинного на початку XX ст. Положення про губернські та повітові земські установи 12 червня 1890 року зазнали змін законодавчі засади взаємовідносин земств та церкви.

Статті 56 і 57 Положення, окреслюючи коло осіб, які додатково до визначеної розкладом кількості гласних беруть участь у губернських та повітових земських зібраннях, надавали право єпархіальному начальству, якщо воно вважатиме за потрібне, призначати депутатів від духовного відомства [14, с. 30, 32]. 16 серпня 1891 року Сенат надав роз'яснення, що такими депутатами можуть бути «особи православного духовенства» [15, с. 335]. Однак згідно з ст. 26 священно- та церковнослужителі християнського віросповідання не мали права брати участь у земських виборчих зібраннях та з'їздах [14, с. 15]. Проте у процесі поширення Положення на західні губернії Російської імперії ця стаття була змінена і церква отримала право участі через своїх представників у земських виборах на однакових з іншими виборцями умовах [16, с. 4].

Відповідно до нових норм закону, з кінця 1911 р. справа народної освіти була передана повітовим земствам, однак обов'язок субсидіювання церковно-парафіяльних шкіл залишився за губернськими [17, с. 6].

Незважаючи на те, що в 1911-1912 рр. земських шкіл відкрито майже стільки само, скільки за попередні 6 років діяльності земства на Київщині, і на 1 січня 1913 року тут існувало вже 203 земські школи, у загальній кількості початкових народних училищ продовжували переважати церковнопарафіяльні школи: 1694 (74,6%) із 2271 [13, с. 93]. Крім того, на високому рівні (11,5% усіх церковних шкіл) залишилася кількість шкіл грамоти, освітнє значення яких було не дуже великим [18, с. 1]. Однак необхідно зауважити, що протягом 1907-1912 рр. кількість учнів однокласних церковнопарафіяльних шкіл значно зменшилась (на 10 тис. дітей), натомість дещо зросла двокласних (на 3 тис.) [13, с. 96].

Відносно освітнього цензу педагогічного персоналу, на 1912 рік найбільша кількість вчителів із середньою та вищою освітою працювала у земських та міністерських школах (80% та 77% відповідно). У церковнопарафіяльних школах таких осіб було менше чверті, натомість найбільше вчителів, які отримали звання за «спеціальним екзаменом» – 70,4%. Це пояснюється розпорядженням духовного відомства про надання місць у церковноприходських школах лише тим, хто має «звання вчителя», що, в тому числі, спричинене умовами виділення асигнувань у попередні роки спрощеним земством [13, с. 97]. При цьому саме церковнопарафіяльні школи витрачали найбільшу частину своїх коштів на заробітну плату вчителям (77,8%), а земські – на утримання і ремонт приміщень, обстановку, бібліотеки тощо [13, с. 95].

У процесі розширення мережі власних земських шкіл неодноразово виникали конфлікти з духовним відомством. Так у доповіді однієї з комісій З'їзду церковно-шкільних діячів Київської єпархії у січні 1911 р. наголошувалося на необхідності участі приходських священників у сільських сходах при обговоренні питань про відкриття земських шкіл. Адже, вважала комісія, представники повітових земських управ на волосних сходах ігнорують інтереси існуючих церковних шкіл, переконуючи селян, що земські школи набагато кращі і в них матимуть змогу навчатися всі діти шкільного віку. У результаті, церковнопарафіяльні школи втрачають фінансову підтримку сільських громад і в багатьох випадках припиняють свою діяльність. Винуватцями комісія вважає земських діячів, бо ті не доводять до відома селян законодавчі роз'яснення про утримання сільських шкіл. Як наслідок, 29 липня 1911 року генерал-губернатор отримав затверджене митрополитом Київським та Галицьким клопотання з'їзду із проханням посприяти донесенню до селян норм закону про початкові народні училища. Начальник краю задовольнив клопотання та через губернаторів наказав мировим посередникам надавати селянам детальну інформацію про Указ Сенату від 11 січня 1891 року та Сенатські роз'яснення від 10 березня 1909 року з питання про утримання сільських шкіл. В них, зокрема, йшлося про те, що «відмова сільської громади від раніше прийнятого зобов'язання брати участь в утриманні школи повинна бути зумовлена відсутністю можливості або зникненням потреби у допомозі» [19, арк. 411].

Починаючи з 1912 року, допомога органів земського самоврядування церковно-парафіяльним школам, яка належала до необов'язкових витрат, виражалася в асигнуваннях

Київським губернським зібранням 60 тис. руб. щорічно з розрахунку 5 тис. руб. на повіт. На 1913 рік кошти було асигновано з умовою, що їх використання залежатиме від згоди повітових земських управ та єпархіального відомства, про що буде надано звіт.

Згодом Фінансовий комітет зауважив, що, згідно із законодавством, земству надається право виділяти кошти лише на «будівельні потреби церковно-парафіяльних шкіл». Відповідно, починаючи з 1914 року, 60 тис. руб. асигнувалися губернським земством вже за цією статтею [20, с. 2].

Як уже зазначалося, при виділенні коштів церковним школам зумовлювалося надання духовним відомством звіту про їх використання. Такого звіту Київська губерньська земська управа в 1913-1914 роках не отримала. Тому на нараді 18 жовтня 1914 р. голів повітових земських управ було вирішено в бюджет 1915 року, незважаючи на події воєнного часу, кошти церковним школам закласти, однак виплатити їх лише після отримання від єпархіального начальства згоди про використання земської допомоги не на ремонт існуючих шкільних будівель, а на будівництво нових [20, с. 3].

Зауважимо, що необхідне звернення Київської єпархіальної училищної ради до земства про надання допомоги на зведення нових шкіл надійшло лише 17 січня 1915 року. Крім того, було отримано клопотання Радомишльського повітового земства про виділення 10 тис. руб. на церковно-шкільне будівництво. Останнє прохання управа рекомендувала четвертому губернському земському зібранню відхилити, адже на 1915 рік заплановано загальне асигнування в 60 тис. руб. на всі повіти Київської губернії [20, с. 3]. На 1916 рік суму, що виділялася губернським земством на церковно-шкільне будівництво, у зв'язку із необхідністю задовольняти інші важливі потреби воєнного часу, було зменшено на 24 тис. руб. [17, с. 7].

Отже, в 1904-1916 роках у Правобережній Україні по всіх повітах за кількісними показниками основним типом сільської початкової школи була церковно-парафіяльна, питання завідування якою знаходилося на перетині інтересів земських установ та церкви. Завдання розвитку церковної школи, яке особливу вагу мало для спрощеного земського управління 1904-1910 років, вирішувалося спільно земськими розпорядчими органами та єпархіальними училищними радами. У цей період духовне відомство відстоювало збереження рівня асигнувань на церковнопарафіяльні школи з губернського земського збору. Зі свого боку, Губернський комітет у справах земського господарства, завдяки визначенню умов виділення цих коштів, намагався якісно підвищити рівень навчально-виховного процесу, зокрема через підбір вчительського персоналу. У 1911-1916 роках особливістю взаємовідносин виборних земських установ та церкви була наявність конфліктних ситуацій, пов'язаних із розширенням мережі власних земських шкіл, з одного боку, та зменшенням фінансування церковних, з іншого. З початком Першої світової війни додалися труднощі взаємозвітності та поінформованості, пов'язані з умовами воєнного часу.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Харків, 1999. – 19 с.
2. Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія // Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: В 4 т. – Т. 4. – СПб.: Тип. О.Н.Поповой, 1911. – 701 с.
4. Сесак И.В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Каменец-Подольский, 1987. – 17 с.
5. Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.) // Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Вінниця, 1998. – 17 с.
6. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004. – 20 с.
7. Отчет о деятельности земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования. 1904-1907 гг. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1907. – 452 с.
8. Височайше утвержденное 2 апреля 1903 г. положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1903. – 59 с.
9. Лещенко М.Н., Сесак І.В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Український історичний журнал. – 1987. – №1. – С. 77-86.
10. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», б.г. – 81 с.

11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч.V. – Дело о народном образовании. – Начато 11 июня 1903 г. – окончено 2 июля 1905 г. – 139 арк.
12. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типография Акционерного общества Н.Т. Корчак, 1909. – 88 с.
13. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 324 с.
14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911 – 121 с.
15. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890-1914). Составил П.Д. Манцевич. Секретарь Ярославльского губернского по земским и городским делам присутствия. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1915. – XXI – 339 с.
16. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях издания М.И. Мыша. – С.-Петербург: Типо-литография М.П. Фроловой, 1911. – 12 с.
17. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). – К.: Типография Киевского Губернского Земства, 1918. – 20 с.
18. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типо-Литография наследников К. Круглянского, 1913. – 153 с.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. - Оп. 706. - Спр. 196. – Дело с циркулярами и журналами, изданными по Волынской губернии. - Начато 6 июня 1901 г. – окончено 12 января 1913 г. – 623 арк.
20. Доклады Губернской Земской Управы четвертому очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. (Январь 1915). По училищному отделу. Вып. I. Ч.2. – К.: Типо-Литография насл. К. Круглянского, 1915. – 39 с.

В.Т. Борщевич

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНІ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

Як соціальна група, волинське православне духовенство протягом ХХ ст. не було однорідним й структурувалося залежно від низки чинників, характерних як для світового православ'я, так й для українського зокрема. Приміром, ще в ранньохристиянські часи виникла конкуренція між білим та чорним духовенством. Закінчилась вона перемогою чернецтва, і вже з IX ст. лише особи монашого стану могли претендувати на вищі вчительські й адміністративні становища у церкві [1, с. 147]. Стосовно України, то з другої половини XVI ст., на думку Ореста Левицького, духовенство розділилось на шляхту духовного стану (вища ієрархія і частина білого духовенства) і посполитих духовного стану (нижче духовенство) [2, с. 953].

Оскільки ряди духовенства поповнювали вихідці із різних станів, то вони мимоволі іще тривалий час несли на собі ознаки матірньої верстви. Подібна ситуація була характерною і для українських греко-католиків. О.Дух стверджує, що у 60-х рр. XVIII ст. більшість черниць жіночих монастирів Львівської єпархії походили переважно з-поза шляхетського середовища [3, с. 64]. Протягом першого двадцятиліття минулого століття волинське православне духовенство акумулювало у собі усі структурні ознаки верстви, напрацьовані протягом перебування краю у складі Російської імперії. Якою ж була стратифікація стану, спробуємо з'ясувати на підставі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів.

Отже, існував негласний поділ у середовищі білого духовенства на родовите й духовенство у першому коліні. Наприклад, престижним було згадувати про те, що священника традиція передається в родині вже тривалий час. З нагоди сорокалітнього ювілею священнослужіння протопресвітера Терентія Теодоровича наголошувалось на походженні ювіляра з давньої священничої сім'ї, представники якої понад століття трудилися настоятелями у селі Вербечно Ковельського повіту [8, с. 268]. Дружина о. Теодоровича Ганна Михайлівна також походила із священничої сім'ї Конашинських.

Звичним явищем для родовитих духовних виявлялась протекція. Про один із таких випадків йдеться у спогадах архімандрита Амвросія. Він писав, що виходець з волинського духовенства митрополит Антоній (Рафальський) виклопотав єпископський сан для свого

11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. Ч.V. – Дело о народном образовании. – Начато 11 июня 1903 г. – окончено 2 июля 1905 г. – 139 арк.
12. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1907 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типография Акционерного общества Н.Т. Корчак, 1909. – 88 с.
13. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1913. – 324 с.
14. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 2-е Главного управления по делам местного хозяйства Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911 – 121 с.
15. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890-1914). Составил П.Д. Манцевич. Секретарь Ярославского губернского по земским и городским делам присутствия. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1915. – XXI – 339 с.
16. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях издания М.И. Мыша. – С.-Петербург: Типо-литография М.П. Фроловой, 1911. – 12 с.
17. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). – К.: Типография Киевского Губернского Земства, 1918. – 20 с.
18. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Составлен Училищным отделом Киевского губернского земства. – К.: Типо-Литография наследников К. Круглянского, 1913. – 153 с.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. - Оп. 706. - Спр. 196. – Дело с циркулярами и журналами, изданными по Волынской губернии. - Начато 6 июня 1901 г. – окончено 12 января 1913 г. – 623 арк.
20. Доклады Губернской Земской Управы четвертому очередному Губернскому Земскому Собранию 1914 года. (Январь 1915). По училищному отделу. Вып. I. Ч.2. – К.: Типо-Литография насл. К. Круглянского, 1915. – 39 с.

В.Т. Борщевич

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНІ ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

Як соціальна група, волинське православне духовенство протягом ХХ ст. не було однорідним й структурувалося залежно від низки чинників, характерних як для світового православ'я, так й для українського зокрема. Приміром, ще в ранньохристиянські часи виникла конкуренція між білим та чорним духовенством. Закінчилась вона перемогою чернецтва, і вже з IX ст. лише особи монашого стану могли претендувати на вищі вчительські й адміністративні становища у церкві [1, с. 147]. Стосовно України, то з другої половини XVI ст., на думку Ореста Левицького, духовенство розділилось на шляхту духовного стану (вища ієрархія і частина білого духовенства) і посполитих духовного стану (нижче духовенство) [2, с. 953].

Оскільки ряди духовенства поповнювали вихідці із різних станів, то вони мимоволі іще тривалий час несли на собі ознаки матірньої верстви. Подібна ситуація була характерною і для українських греко-католиків. О.Дух стверджує, що у 60-х рр. XVIII ст. більшість черниць жіночих монастирів Львівської єпархії походили переважно з-поза шляхетського середовища [3, с. 64]. Протягом першого двадцятиліття минулого століття волинське православне духовенство акумулювало у собі усі структурні ознаки верстви, напрацьовані протягом перебування краю у складі Російської імперії. Якою ж була стратифікація стану, спробуємо з'ясувати на підставі архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів.

Отже, існував негласний поділ у середовищі білого духовенства на родовите й духовенство у першому коліні. Наприклад, престижним було згадувати про те, що священника традиція передається в родині вже тривалий час. З нагоди сорокалітнього ювілею священнослужіння протопресвітера Терентія Теодоровича наголошувалось на походженні ювіляра з давньої священничої сім'ї, представники якої понад століття трудилися настоятелями у селі Вербечно Ковельського повіту [8, с. 268]. Дружина о. Теодоровича Ганна Михайлівна також походила із священничої сім'ї Конашинських.

Звичним явищем для родовитих духовних виявлялась протекція. Про один із таких випадків йдеться у спогадах архімандрита Амвросія. Він писав, що виходець з волинського духовенства митрополит Антоній (Рафальський) виклопотав єпископський сан для свого

двоюрідного брата архімандрита Ієрофея [9, с. 221]. У 1845 р. останнього висвячено на вікарного єпископа Острозького з місцем проживання у Дерманському монастирі. Важливо, що подібні клопотання сприймалися тогочасним духовенством як належне.

Існувало й правило, за яким сини священиків брали дружинами доньок ієреїв. Причина крилась не лише у престижності, але й у звичайному розрахунку – як правило, зять успадковував парафію тестя. Так сталося у випадку із о. Сергієм Жижкевичем. Після закінчення семінарії він служив псаломщиком і в 1873 р. одружився із донькою священика с. Івання й перейняв цю парафію [10, с. 215]. Після 50 років служби отець Сергій передав парафію синові.

Помітною стає залежність внутрішньо станового статусу і прибутковості парафії. У 1879 р. сан священика отримав син сільського пономаря Іван Москалевич. Здобувши парафію в с. Решнівка Крем'янецького повіту, о. Іван прослужив у ній усе життя – п'ятдесят років [11, с. 456]. До родового духовенства належав о. Павло Тарнавський, котрий народився у 1867 р. у Новожукові на Рівненщині, де його батько трудився настоятелем. У двадцятирічному віці о. П. Тарнавський прийняв сан священика [12, с. 160].

Засобом захисту корпоративних інтересів та своєрідним фільтром на шляху до включення у духовну верству стало здобуття духовної освіти. На початку XX ст. однією з головних умов отримання сану була наявність відповідної духовної освіти. Привілейоване становище тут займали діти кліриків. Їм надавались пільги в оплаті за навчання, казенне утримання. Син священика Холмської єпархії Орест Мільков після закінчення духовного училища просив ректора Холмської духовної семінарії зарахувати його в число казенних учнів через бідність батьків. Отець Мільков успішно закінчив ХДС у червні 1895р. [13, к. 5].

У середині серпня 1896 р. став ієреєм представник родового духовенства о. Михайло Тучемський [14, с. 373]. У міжвоєнний період XX ст. священик відіграв одну із головних ролей в церковному адмініструванні краю. Натомість отець Стефан Грушко, який мав селянське коріння, зумів власноруч досягти висот у церковній адміністрації [15, с. 612]. Сан священика він отримав у жовтні 1897 р.

Перевагу духовенству у чернечому стані надавав архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). Восени 1905р. у бесідах із студентами Київської духовної академії, серед яких Іван Власовський, архієпископ, зневажливо відгукувався про владик Російської церкви, котрі походили з овдовілого духовенства, не були, так би мовити, «чистими» [16, с. 599]. У внутрішньо єпархіальних справах Храповицький також робив ставку на чернецтво, вважаючи його більш придатним для виконання поставлених завдань, аніж біле духовенство.

На початку XX ст. волинське духовенство мало у своїх рядах не лише вихідців з селян, міщан, священнослужителів, але й нащадків козаків. Отець Володимир Новицький прибув на Волинь із середнього Подніпров'я, де його батько мав хутір у с. Хортиця [17, с. 26]. У 1906 р. у с. Головно, де служив о. Володимир, народився син Олександр, у майбутньому відомий український священик.

Поділ на родовите і прийшлое духовенство підтримували самі священики. Так, вихідці із нижчих соціальних верств, здобувши омріяне ними і їх батьками духовне становище, вимагали від середовища оцінки здобутку, мимоволі підтримуючи стратифікацію духовної верстви. У звіті про стан справ у четвертій окрузі Овруцького повіту протягом 1904 р. благочинний зауважував, що проблеми у відносинах серед кліру виникають там, де священиком колишній псаломщик [18, с. 177]. Такий священноієрей вимагав від церковнослужителя знаків особливої поваги. Останні ж ігнорували, оскільки не вважали свого настоятеля «класичним» за походженням священиком.

У дореволюційній Росії побутувала думка, що кращу перспективу кар'єрного росту мають духовні особи чернечого стану. Не поодинокими були випадки, коли діти білого духовенства приймали рішення про постриг. Першого серпня 1907 р. прийнято послушником у Дерманський монастир вихідця з духовної родини Василя Ціхоцького. Через рік його пострижено в ченці з ім'ям Варлаам [19, арк. 10]. Архімандрит Філарет (Солярський) на початку духовних трудів у 1903-1907 рр. завідував церковно-парафіальною школою в Мильцях, наступною стала посада скарбника Володимир-Волинського монастиря [20, арк. 125].

Ментальне розмежування духовної верстви за походженням спостерігалось і в жіночих монастирях Волинської єпархії. Основна маса сестриць була селянського роду, незначна частина належала до міщанського стану й лише одиниці шляхетного походження. Така

ситуація виявилась характерною і для Миколаївського жіночого монастиря в Обичі, де з 1908 р. вважалась послушницею Поліксенія (Масюкова) [21].

Поділ у середовищі волинського духовенства відбувалось не лише за походженням, але й за національно-ідейною ознакою. Митрополит Іларіон (Огієнко) в монографії «Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра» писав, що з початком ХХ ст. за урядування на Житомирській кафедрі архієпископа Антонія (Храповицького) в монастирі закріпився поділ на два ворожих табори: монахи-пани – переважно росіяни і монахи-демос – в основному українці [22, с. 355]. Припускаємо, що саме у Почаївській лаврі було можливе таке розмежування. Монастир розглядався царським режимом як плацдарм росіянізації в краї, чорносотенної агітації. Дрібніші монастирі меншою мірою піддалися схожому розділенню.

Одне з важливих поповнень духовної касти відбулось у 1914 р. Тоді сан здобув нащадок давньої української священичої родини о. Іван Теодорович. Народився він у містечку Крупець Дубенського повіту, закінчив Клеванське духовне училище, Житомирську духовну семінарію. Восени 1921 р. о.Івана Теодоровича рукоположили в єпископи Української автокефальної православної церкви митрополита Василя Липківського [23, с. 7]. Через рік став священиком ще один представник родини Лобачевських Матвій Мелітонович Лобачевський. Рукоположення здійснили відразу після закінчення ним духовної семінарії [24, с. 19].

Не лише партія родовитих зміцнювала ряди, але «неофітів». У 1915 р. здійснив вже мрію свого батька, бідного псаломщика, Михайло Рихлицький [25, с. 31]. Для досягнення мети він закінчив духовну семінарію у Житомирі, опісля два роки прослужив псаломщиком, доки не отримав ієрейський сан.

Перша світова війна й наступні воєнні кампанії дозволили священнослужителям нижчого походження просунутись у духовній кар'єрі. Отець Андрій Мосейчук служив у сані диякона вже з 1911 р., і лише падіння Російської імперії й наступні суспільні трансформації дозволили йому у 1918 р. стати ієреєм [26, с. 16]. Мосейчук був родом із селян і утвердження у духовній верстві давалось йому із певними труднощами.

Усе ж, попри перехідний період, родовите духовенство відстоювало позиції, полегшуючи власним дітям набуття статусу. Протоієрей Іван Шидловський забезпечив синові Стефану можливість отримати духовну освіту у Волинській духовній семінарії, а згодом і Київській духовній академії. Передчасна смерть батька змусила Стефана Шидловського залишити академію після першого року навчання, прийняти сан й обійняти родинну парафію [23, с. 33].

Збільшувала представництво і група плебеїв. У 1919 р. селянин Гаврилюк з Великого Чернятина Бердичівського повіту Київської губернії опинився на підконтрольній Польщі території і поступив у Дерманський монастир [28, к.339]. Для закріплення у складі верстви він опанував теорію і практику богослужінь. Згодом Гаврилюк прийняв постриг з іменем Євтихій.

Отже, протягом першого двадцятиліття ХХ ст. волинське духовна верства зберігала чіткий поділ на священиків першого покоління й родове духовенство. На початку століття більшість становили представники спадкового священицтва. Поширеним явищем була практика, коли парафія протягом попереднього століття чи двох переходила у спадок представникам одного роду. Наявні матеріальні ресурси, зв'язки також сприяли швидшій легалізації дітей священиків у соціальній групі, що виражалось в отриманні настоятельського місця. Натомість соціально-політичні злами відкривали шлях селянам і церковнослужителям до духовної верстви. На стратифікацію стану впливало також етнічне походження. Актуальним залишався поділ на чорне і біле духовенство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О безбрачии и монашестве по отношению к избранию в сан епископа // Православное обозрение. – Москва: Типография Каткова и К., 1862. – октябрь. – 140-150 с.
2. Credo. Проблеми парафіяльного устрою // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 23. – 1 грудня. – 951-956 с.
3. Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760-1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758-1765 рр.) // Соціум. – 2005. – Випуск 5. – 59-70 с.
4. Вадимов Е. К 40-летию пастырского служения о. протопресвитера Т. П. Теодоровича // Воскресное чтение. – 1935. – № 20. – 27 октябрю. – 268-271 с.
5. Архимандрит Амвросий. Воспоминание о преосвященном Иерофее, епископе Острожком, викарие Волынской епархии, скончавшегося 17 апреля 1871 года, на 84 году жизни // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 6. – 16 марта. – 215-232 с.

6. Шеметило Н., прот. Протоиерей Сергей Жижкевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – 215-216 с.
7. Свящ. П. Я. Митрофорный протоиерей о. Иоанн Симеонович Москалевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1929. – № 28. – 14 июля. – 456-457 с.
8. Тарнавський П., свящ. На могилу бл. п. о. протоієрея Павла Тарнавського // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 березня. – 159-161 с.
9. Archiwum państwowe w Lublinie, Chełmskie seminarium duchowne (APL, CSD). - Sygn.10. - K.5.
10. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – 15 вересня. – 373 с.
11. Паломник. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоиерея о. Стефана Грушко, 8-21 сентября 1931 г. // Воскресное чтение. – 1931. – № 43. – 25 октября. – 611-613 с.
12. Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – 597-602 с.
13. К. Ювілей о. Олександра Новицького // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – 32 с.
14. Из отчётов отцом благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год // Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта - 1 апреля.
15. Державний архів Рівненської області (ДАРО). - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк. 17.
16. ДАРО. - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк.125.
17. Архів Обицького Свято-Миколаївського жіночого монастиря. - Колекція документів.
18. (Огієнко) Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині-Товариство «Волинь», 1961. – 398 с.
19. Біляк С., митр. прот. З нагоди 80-ліття владики митрополита Іоана // Українське православне слово. – 1967. – Ч. 10. – жовтень.
20. Митрофорный протоиерей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. - № 12. – декабрь.
21. Митрофорный протоиерей Михаил Григорьевич Рыхлицкий // Журнал Московской патриархии. – 1974. - № 3. – март.
22. Протоієрей Андрій Мосейчук // Православний вісник. – 1973. – № 7. – липень.
23. Митрофорный протоиерей Стефан Иванович Шидловский // Журнал Московской патриархии. – 1968. - № 6. – июнь.
24. Archiwum państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski - Wydział społeczno-polityczny (APL, UWL-WSP). - Sygn. 642.

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Шкільна реформа 60-х років XIX ст. зумовила перші кроки на шляху перетворення кріпосної школи в буржуазно-монархічну. Було поглиблено наступність від початкових закладів освіти до вищих навчальних закладів, впроваджену освітньою реформою 1802-1804 рр., започатковано професіоналізацію й профілювання загальноосвітньої школи [1, с. 73].

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях періоду незалежності, зокрема, О. Вишневського [2], В. Курило [3], Л. Єршової [5], В. Боброва [6], С. Бричок [7], О. Качківського тощо.

Дана публікація має за мету окреслити стан початкової та середньої освіти в Україні у XIX- на початку XX ст., а також визначити основні етапи набуття нею світських рис.

Прогресивні заходи з реорганізації системи шкільної освіти, вдосконалення навчального процесу в загальноосвітніх закладах покликані вимогами підготовки кваліфікованого вчителя, створення спеціальних (окремих) закладів педагогічної освіти. Тому в 1858 р. Міністерство народної освіти затвердило положення про відкриття в Київському, Харківському й Одеському навчальному округах учительських семінарій для підготовки вчителів повітових училищ. У 1907 р. в с. Потоках Жмеринського повіту була відкрита учительська семінарія, яка була переведена до Вінниці у 1909 р.

Згідно з Положенням про початкові народні училища і Статуту гімназій Міністерства народної освіти (1864 р.), утворювались нові типи навчальних закладів:

1) відомства Міністерства народної освіти (парафіяльні училища та народні училища – останні засновували приватні особи);

2) відомства Міністерства державного майна, внутрішніх справ тощо (зазвичай це були сільські училища різних типів);

6. Шеметило Н., прот. Протоиерей Сергей Жижкевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1931. – № 18. – 3 мая. – 215-216 с.
7. Свящ. П. Я. Митрофорный протоиерей о. Иоанн Симеонович Москалевич (Некролог) // Воскресное чтение. – 1929. – № 28. – 14 июля. – 456-457 с.
8. Тарнавський П., свящ. На могилу бл. п. о. протоієрея Павла Тарнавського // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 5. – 1 березня. – 159-161 с.
9. Archiwum państwowe w Lublinie, Chełmskie seminarium duchowne (APL, CSD). - Sygn.10. - K.5.
10. Труженник на ниві Христовій // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 18. – 15 вересня. – 373 с.
11. Паломник. Празднование 35-летнего юбилея настоятеля Холмского православного прихода, митрофорного протоиерея о. Стефана Грушко, 8-21 сентября 1931 г. // Воскресное чтение. – 1931. – № 43. – 25 октября. – 611-613 с.
12. Власовський І. На шляху життя (Кілька спогадів) // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 19. – 1 жовтня. – 597-602 с.
13. К. Ювілей о. Олександра Новицького // Українське православне слово. – 1964. – Ч. 7-8. – липень-серпень. – 32 с.
14. Из отчётов отцом благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год // Волинские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 9-10. – 21 марта - 1 апреля.
15. Державний архів Рівненської області (ДАРО). - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк. 17.
16. ДАРО. - Ф.р-204. - Оп.11. - Спр.435. - Арк.125.
17. Архів Обицького Свято-Миколаївського жіночого монастиря. - Колекція документів.
18. (Огієнко) Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині: Почаївська лавра. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині-Товариство «Волинь», 1961. – 398 с.
19. Біляк С., митр. прот. З нагоди 80-ліття владики митрополита Іоана // Українське православне слово. – 1967. – Ч. 10. – жовтень.
20. Митрофорный протоиерей Матфей Мелитонович Лобачевский // Журнал Московской патриархии. – 1963. - № 12. – декабрь.
21. Митрофорный протоиерей Михаил Григорьевич Рыхлицкий // Журнал Московской патриархии. – 1974. - № 3. – март.
22. Протоієрей Андрій Мосейчук // Православний вісник. – 1973. – № 7. – липень.
23. Митрофорный протоиерей Стефан Иванович Шидловский // Журнал Московской патриархии. – 1968. - № 6. – июнь.
24. Archiwum państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski - Wydział społeczno-polityczny (APL, UWL-WSP). - Sygn. 642.

М.Г. Вороліс, О.М. Вороліс

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ДЕЯКИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Шкільна реформа 60-х років XIX ст. зумовила перші кроки на шляху перетворення кріпосної школи в буржуазно-монархічну. Було поглиблено наступність від початкових закладів освіти до вищих навчальних закладів, впроваджену освітньою реформою 1802-1804 рр., започатковано професіоналізацію й профілювання загальноосвітньої школи [1, с. 73].

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях періоду незалежності, зокрема, О. Вишневського [2], В. Курило [3], Л. Єршової [5], В. Боброва [6], С. Бричок [7], О. Качківського тощо.

Дана публікація має за мету окреслити стан початкової та середньої освіти в Україні у XIX- на початку XX ст., а також визначити основні етапи набуття нею світських рис.

Прогресивні заходи з реорганізації системи шкільної освіти, вдосконалення навчального процесу в загальноосвітніх закладах покликані вимогами підготовки кваліфікованого вчителя, створення спеціальних (окремих) закладів педагогічної освіти. Тому в 1858 р. Міністерство народної освіти затвердило положення про відкриття в Київському, Харківському й Одеському навчальному округах учительських семінарій для підготовки вчителів повітових училищ. У 1907 р. в с. Потоках Жмеринського повіту була відкрита учительська семінарія, яка була переведена до Вінниці у 1909 р.

Згідно з Положенням про початкові народні училища і Статуту гімназій Міністерства народної освіти (1864 р.), утворювались нові типи навчальних закладів:

1) відомства Міністерства народної освіти (парафіяльні училища та народні училища – останні засновували приватні особи);

2) відомства Міністерства державного майна, внутрішніх справ тощо (зазвичай це були сільські училища різних типів);

3) навчальні заклади державного відомства (церковнопарафіяльні училища);

4) усі недільні школи незалежно від засновників. Початкова школа стала переважно 3-4-річною. Але, незважаючи на позитивні зрушення в галузі народної освіти в цілому, у різних регіонах України вона розвивалась нерівномірно.

Так Подунав'я тривалий час було ареною гострих суперечностей. Соціально-господарський розвиток краю гальмувався занедбаністю освіти й культури. За даними Кишинівської єпархії, у 1891-1892 н.р. в Бессарабії налічувалося 847, у 1896-1897 н.р. – 1082 учнів. Чисельність учнів за чотири навчальних роки зросла із 47706 до 66844. Проте лише 37% дітей шкільного віку відвідували школу. В Акерманському й Ізмаїльському повітах цей показник був значно вищим і досягав відповідно 70% та 46%.

Однак існуюча система освіти не задовольнила навіть мінімальних потреб регіону. Більшість шкіл розміщувалася у церквах та приватних будинках, бракувало підручників, кваліфікованих вчителів. Наприкінці XIX ст. на одного вчителя початкової школи припадало в середньому 60- 90 учнів. У сільській місцевості її закінчували лише 5-6 % дітей [2, с. 73-76]. У той час як на території нинішньої Луганської області в 1914/1915 навчальному році було 983 загальноосвітні школи, 969 з яких (98,6%) – початкові [3, с. 54].

Не краще розвивалась початкова освіта й у Подільській губернії.

Так на 1908/1909 навчальний рік із 2059 шкіл в губернії, за підрахунками Подільської губернської управи земельного господарства, в усіх школах, як Міністерських, так і церковноприходських, навчалось 124 610 дітей. Із цієї кількості учнів в Міністерських школах навчалось 32 123 учні, що становило 26,7%, в церковноприходських – 92 478, або 74,3% [4, с. 155-156].

УЇЗДИ	МІНІСТЕРСЬКІ						ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКІ					
	Двокласні			Однокласні			Двокласні			Однокласні		
	х.	д.	всього	х.	д.	всього	х.	д.	всього	х.	д.	всього
Балтський	1013	388	1401	2901	352	3253	-	-	-	10204	4732	14936
Брацлавський	820	351	1171	1010	198	1208	-	-	-	6622	1944	8566
Вінницький	898	194	1092	2490	606	3096	69	12	81	3988	1338	5326
Гайсинський	814	191	1005	922	185	1107	335	4	339	7061	2831	9892
Кам'янецький	486	119	605	2126	640	2766	-	-	-	4747	1856	6603
Летичівський	273	89	362	1240	227	1467	-	-	-	3505	892	4397
Літинський	224	47	271	1146	314	1460	105	31	136	4997	1689	6686
Могилівський	500	199	699	1237	224	1461	107	30	137	4901	1455	6356
Ольгопольський	1013	320	1333	648	232	1880	292	37	329	5778	2016	7794
Проскурівський	397	124	521	797	127	924	-	-	-	5631	1598	7229
Ушицький	321	163	484	1731	473	2204	-	-	-	4277	1391	5668
Ямпільський	531	186	717	1327	309	1636	194	71	265	6017	1820	7837
Всього	7290	2371	9661	18575	3887	22462	1102	185	1287	67728	23562	91290

Порівнюючи дані таблиці, бачимо, що найбільша кількість учнів припадає на найбільш населений Балтський повіт (18 184). Найменша кількість учнів була у школах Летичівського повіту (5 864) [5, с. 41-46].

Але загалом картина була невтішною в губернії, тому що із 3 16871 дитини шкільного віку лише 39,3% мали змогу навчатись в школі.

Швидке зростання населення півдня України, в тому числі й дитячого, сприяло виникненню середніх навчальних закладів.

У другій половині XIX ст. вступила в дію 1-а Олександрівська чоловіча гімназія у Миколаєві, а також гімназії в Ананьєві та Єлисаветграді, Одеський, Рішельєвський ліцей, гімназія в Керчі, Кишиневі, Катеринославі, Феодосії, Маріуполі, Бердянську, Бахмуті.

Наприкінці XIX ст. (1896 р.) в Херсонській губернії (без урахування Одеси та Миколаєва) діяли 3 чоловічі та 6 жіночих гімназій, 3 чоловічі та 2 жіночі прогімназії, 2 реальних училища, що охоплювали 50-80 учнів (78% усіх середніх навчальних закладів губернії) [6, с. 45].

Водночас у Подільській губернії в цілому на звітний 1896 рік існувало 3 гімназії, одне реальне училище, 1 жіноча прогімназія, із загальної кількості учнів в губернії (88783) навчалось

у 2-х чоловічих гімназіях 847 осіб, у 1-й жіночій – 356, 1 – прогімназії – 144 реальних училищ 274, що становить 1,8% від загальної кількості учнів [7, с. 49].

Незначним було охоплення шкільною освітою і в школах Волині. Так у 1892/1893 навчальному році поза школою опинилися 105 586 дівчаток шкільного віку і 83 314 хлопчиків [8, арк. 43].

Гострою проблемою була і початкова жіноча освіта в Україні, в тому числі і в Подільській губернії.

Статут жіночих училищ було затверджено 9 січня 1862 р.. В Україні функціонувало чотири школи відомства закладів імператриці Марії. Жіночі гімназії в Києві – Києво-Фундуклеївська й Києво-Подільська, по одній у Житомирі та Кам'янці-Подільському [9, арк.130].

Але мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалась на Правобережжі дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так у 1897 р. у Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській – 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській з меншим населенням, відповідно – 14 і 20 [10, с. 84].

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого імперського управління, деструктивні заборонні процеси в Україні й на Поділлі в тому числі, створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного статусу, так і рис світського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1896. – №4.
2. Вишневецький О.І. Повернення гімназій // Рідна школа. – 1992. – №2.
3. Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Історія в школі. – 2000. – №1.
4. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.
5. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – №5.
6. Бобров В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2007. – №7.
7. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині // Шлях освіти. – 2000. – №1.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф.15. Оп. 1. – Спр.26. – Арк. 43.
9. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. Спр. 3667. – Арк. 130.
10. Качківський О.Б. Освіта на Поділлі в XIX ст. // Наукові записки. Кам.-Под., №12. – 2003.
11. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.

О.М. Кравчук, Н.М. Мельник

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ЩОДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Становлення Української суверенної держави активізувало дослідження історії вітчизняного державотворення. Важливість вивчення зазначеної проблеми зумовлена необхідністю сприйняти найкраще з досвіду минулого й не повторювати його помилок в сучасній Україні. У процесі державотворення одним із пріоритетних завдань є створення дієздатної системи місцевих органів самоврядування. У зв'язку з цим важливо врахувати досвід Української гетьманської держави 1918 р., політика якої була спрямована на створення професійної системи місцевого самоврядування.

Історіографія досліджуваної проблеми охоплює праці радянських, українських діаспорних і сучасних вітчизняних дослідників (Ю. Білана [1], В. Тичини [2], Є. Складенка [3], Д. Дорошенка [4], І. Нагаєвського [5], В. Винниченка [6], П. Феденка [7], П. Христюка [8], с. Кульчицького [9], Г. Папакіна [10], Ф. Проданюка [11], Ю. Павленка і Ю. Храмова [12], с. Литвина [13], В. Солдатенка [14], с. Коника [15], О. Мироненка [16-19], П. Захарченка [20], Т. Харченко [21] і О. Яременка [22]. Однак їх праці по-різному оцінюють зазначений напрямок управлінської діяльності П. Скоропадського. У зв'язку з цим мета статті – полягає у висвітленні головних напрямків політики Української держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування і її результати.

у 2-х чоловічих гімназіях 847 осіб, у 1-й жіночій – 356, 1 – прогімназії – 144 реальних училищ 274, що становить 1,8% від загальної кількості учнів [7, с. 49].

Незначним було охоплення шкільною освітою і в школах Волині. Так у 1892/1893 навчальному році поза школою опинилися 105 586 дівчаток шкільного віку і 83 314 хлопчиків [8, арк. 43].

Гострою проблемою була і початкова жіноча освіта в Україні, в тому числі і в Подільській губернії.

Статут жіночих училищ було затверджено 9 січня 1862 р.. В Україні функціонувало чотири школи відомства закладів імператриці Марії. Жіночі гімназії в Києві – Києво-Фундуклеївська й Києво-Подільська, по одній у Житомирі та Кам'янці-Подільському [9, арк.130].

Але мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалась на Правобережжі дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так у 1897 р. у Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській – 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській з меншим населенням, відповідно – 14 і 20 [10, с. 84].

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого імперського управління, деструктивні заборонні процеси в Україні й на Поділлі в тому числі, створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного статусу, так і рис світського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1896. – №4.
2. Вишневецький О.І. Повернення гімназій // Рідна школа. – 1992. – №2.
3. Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Історія в школі. – 2000. – №1.
4. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.
5. Єршова Л. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – №5.
6. Бобров В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Шлях освіти. – 2007. – №7.
7. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині // Шлях освіти. – 2000. – №1.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф.15. Оп. 1. – Спр.26. – Арк. 43.
9. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. Спр. 3667. – Арк. 130.
10. Качківський О.Б. Освіта на Поділлі в XIX ст. // Наукові записки. Кам.-Под., №12. – 2003.
11. Обзор Подольской губернии за 1896 г. – К., 1896.

О.М. Кравчук, Н.М. Мельник

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. ЩОДО ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Становлення Української суверенної держави активізувало дослідження історії вітчизняного державотворення. Важливість вивчення зазначеної проблеми зумовлена необхідністю сприйняти найкраще з досвіду минулого й не повторювати його помилок в сучасній Україні. У процесі державотворення одним із пріоритетних завдань є створення дієздатної системи місцевих органів самоврядування. У зв'язку з цим важливо врахувати досвід Української гетьманської держави 1918 р., політика якої була спрямована на створення професійної системи місцевого самоврядування.

Історіографія досліджуваної проблеми охоплює праці радянських, українських діаспорних і сучасних вітчизняних дослідників (Ю. Білана [1], В. Тичини [2], Є. Складенка [3], Д. Дорошенка [4], І. Нагаєвського [5], В. Винниченка [6], П. Феденка [7], П. Христюка [8], с. Кульчицького [9], Г. Папакіна [10], Ф. Проданюка [11], Ю. Павленка і Ю. Храмова [12], с. Литвина [13], В. Солдатенка [14], с. Коника [15], О. Мироненка [16-19], П. Захарченка [20], Т. Харченко [21] і О. Яременка [22]. Однак їх праці по-різному оцінюють зазначений напрямок управлінської діяльності П. Скоропадського. У зв'язку з цим мета статті – полягає у висвітленні головних напрямків політики Української держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування і її результати.

У квітні 1918 р. до системи органів місцевого самоврядування УНР входили губернські, повітові, волосні земські збори й міські думи (розпорядчі органи) й відповідні управи (виконавчі установи). До їх компетенції належали питання місцевого господарського значення, організація земської статистики, народної освіти і охорони здоров'я [23]. Однак виконувати ці надзвичайно важливі функції самоуправління не могли, оскільки революційні події призвели до занепаду установ самоврядування. Причиною цього було те, що внаслідок виборів до земств і дум восени 1917 р. до самоврядувань потрапила значна кількість осіб, що не мали управлінського досвіду роботи, а обрання гласними представників різних соціальних партій призвело до надмірної політизації діяльності самоуправління.

Із встановленням гетьманського режиму політизація діяльність органів місцевого самоврядування значно посилилась, оскільки більшість земств і дум категорично засудили державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. і спрямували свою роботу на підриг авторитету нової влади. Зокрема, на Поділлі неприхильно поставилась до встановлення гетьманської влади губернська земська управа [24], а після того, як 2 травня 1918 р. Жмеринська міська дума прийняла постанову «...визнати Гетьмана Скоропадського авантюристом і контрреволюціонером...», деякі з гласних дум почали серед селян агітацію проти нової влади [25]. Зважаючи на позицію самоврядувань щодо гетьманської влади, уряд заборонив проведення призначеного на 9 травня 1918 р. в Києві I з'їзду міст України [26].

Своє ставлення до органів самоврядування гетьманська влада висловила 10 травня 1918 р. в «Урядовому повідомленні»: цим господарським органам за умов розбудови Української держави мало належати одне з провідних місць. Але вся проблема полягала в тому, що на той момент, через недостатню професійність своїх працівників, самоуправління не могли забезпечити виконання важливих державних завдань. У цій ситуації нова влада прийшла до висновку про необхідність заміни складу установ самоврядування шляхом проведення виборів на основі нового законодавства [27]. З метою якнайшвидше розробити і ввести в дію нові закони про вибори гласних земських і міських органів самоврядування вже в травні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ було сформовані Комісія для перегляду закону про організацію земського самоврядування і Комісія діячів міського самоуправління.

Створення комісій збіглося з розгортанням конфліктів старост з органами самоуправління. Конфлікти виникли через те, що, у зв'язку з антигетьманською діяльністю земств і дум, адміністратори застосували репресивні заходи стосовно самоврядувань (розпуск, закриття) та їхніх представників (арешти гласних, членів управ). Вже до кінця травня 1918 р. старости розформували 115 земських управ [28].

Зважаючи на негативну реакцію громадськості, Рада Міністрів прагнула запобігти розформуванню органів самоврядування. Їх розпуск старостам 7 червня 1918 р. було наказано здійснювати лише у виключних випадках, повідомляючи Міністру внутрішніх справ підстави розформування земств [29]. Крім того, 5 і 12 червня 1918 р. старостам заборонялося заарештовувати працівників органів самоврядування без відповідної санкції Міністерства внутрішніх справ [30].

Однак самі репресивні дії адміністрації викликали численні протести органів самоврядування. Так 16 червня 1918 р. від імені Всеукраїнського земського з'їзду Петлюра направив Гетьману меморандум, де засуджував діяльність уряду, і, поряд з іншим, вимагав відновити розформовані органи самоврядування і припинити їх переслідування [31].

З метою повернути самоврядування до вирішення місцевих господарських і культурницьких справ уряд П. Скоропадського вирішив поставити діяльність земств і міських самоуправлінь під контроль виконавчої влади, вивести із складу органів самоврядування осіб, які займались більше політикою, ніж місцевими господарськими справами. Вже 5 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ заборонив без його дозволу проводити скликання земських зборів, а 21 червня – засідання міських дум без дозволу губернського старости, який повинен був затверджувати список питань, що планували розглядати на засіданні думи [32]. Крім того, згідно з постановою, затвердженою Гетьманом 8 червня 1918 р., для перевірки діяльності органів місцевого самоврядування обраних на підставах законів Тимчасового уряду утворювались тимчасові губернські та повітові підсобні ревізійні комісії на чолі з старостами. У випадку виявлення протиправної діяльності земств комісіям надавалось право негайно усувати правопорушників від справ, повідомляючи про це судові органи. Губернський староста мав право на посаду відсторонених працівників призначати «... здатних осіб ...» [33]. У період

.....
роботи ревізійних комісій 25 червня 1918 р. Міністр внутрішніх справ дозволив старостам розформовувати земські й міські самоврядування, але тільки у випадку агітації проти існуючого державного ладу або іншої явно революційної діяльності їх працівників [34]. Крім того, 29 червня 1918 р. відповідним законом губернським старостам було надано право розпускати волосні земські збори і управи, якщо вони у своїй діяльності порушили межі власної компетенції, приймали постанови «... злочинного характеру ...», або їх діяльність «загрожує цілковитим безладдям волосного земського господарства» [35]. В Україні, до складу якої входило 1813 волостей, всі відповідні самоврядування (волосні земства, волосні й сільські виконавчі комітети) згідно з розпорядженням Міністра внутрішніх справ були розформовані старостами. На місце розформованих волосних земств старости відновили дореволюційні установи управління сільськими місцевостями, які очолили волосні старшини й сільські старости, більшість яких займали відповідні посади ще до революції 1917 р.

Прагнення уряду контролювати роботу органів самоврядування і водночас спроби повернути їх до господарської роботи проявились і у питанні надання кредитів земствам. Так у травні 1918 р. Гетьман відмовив С. Петлюрі у виділенні позички земствам у 100 млн. карбованців, вважаючи, що кошти можуть бути використані не за призначенням, наприклад, для організації протиурядової агітації. Натомість П. Скоропадський виступав за надання позички під конкретні проекти і 26 червня 1918 р. затвердив постанову "Про відкриття кредиту у 80 млн. карбованців на видання позичок земствам та містам". На основі постанови від 26 червня 1918 р. уряд неодноразово фінансував діяльність органів самоврядування. Так 29 червня 1918 р. Чернігівській губернській земській управі було асигновано 136 750 карб. «...на будування і утримання Чернігівського шосе...» і 400 тисяч карб. «...в повернення витрат по утриманню Києво–Остерського шосе...» [36]. Крім того, 5 серпня 1918 р. уряд асигнував Київській міській управі 150 тисяч карб. «...на закріплення Андріївської Горки...», Ніжинській міській управі – 56 тисяч «...на роботи по будуванню мостів через р. Остер...», Волинській губернській земській управі 300 тисяч «...для відбудови порушених будинків...». Надаючи кредити, уряд прагнув контролювати їх використання, уповноваживши Міністра внутрішніх справ перевіряти правомірність видатків асигнованих сум. Значні кошти уряд виділяв і для освітніх справ. Так, відповідно до закону «Про асигнування Міністерству народної освіти та мистецтв кредитів на позашкільну освіту та дошкільне виховання» від 23 серпня 1918 р. органам самоврядування, які опікувались справами позашкільної освіти та дошкільного виховання, виділялось 6 449 350 карб. [37].

Тимчасові ревізійні комісії діяли в більшості районів України. Вони виявили в органах самоврядування Харківської, Катеринославської, Полтавської губерній правопорушення політичного характеру, суть яких полягала у тому, що переважна більшість земств зазначених регіонів не виконувала своїх господарських функцій, а проводила часто декларативну ідеологічну роботу. У Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях були виявлені правопорушення у фінансовій та матеріальній сфері [38]. Виявивши правопорушення, старости припиняли діяльність земств або відсторонювали від роботи порушників закону, а до виконання їх обов'язків призначали осіб, які займали відповідні посади до революції. Подекуди замість управ були створені спеціальні комісії з управління місцевим господарством. Так 2 жовтня 1918 р. було утворено Тимчасову урядову комісію для порядкування справами м. Києва [39].

У тих місцевостях України, де земства й думи продовжували діяти, вони повністю підпорядковувались повітовим адміністраторам, які отримали повноваження затверджувати порядок денний міських дум і дозволяти проведення їх засідань [40].

Однак уряд не зміг відвернути думи і земства від політики. Вже в червні 1918 р. Всеукраїнська спілка земств на чолі з С. Петлюрою стала одним з центрів антигетьманської опозиції. 25 липня 1918 р. за підписом С. Петлюри Управа всеукраїнської спілки земств направила губернському та повітовим народним управам обіжник, в якому їм пропонувалося «подавати скарги до відповідних адміністративних судів: окружних, коли незаконні розпорядження видають повітові старости, до Генерального суду /до адміністративного департаменту/, коли сі розпорядження видають губернські старости», тобто використовувати закон про суди по адміністративним справам /Збірка законів 1917 р. ст. 692, яка «дає можливість подавати скаргу на урядових осіб, а разі порушення ними закону, всім особам,

товариствам та установам, інтереси та права котрих порушені постановою, розпорядженням, вчинком, чи службовим проступком» [41]. С. Петлюра, майбутній голова Директорії УНР, після цього звернення до земств був арештований. Крім того, в серпні 1918 р. Всеукраїнська земська управа увійшла до складу опозиційного блоку Український національний союз, що об'єднував більшість найвпливовіших політичних партій країни.

Врахувавши результати роботи ревізійних комісій, уряд ухвалив у кінці серпня-на початку жовтня 1918 р. низку нормативно-правових актів, які повністю підпорядкували органи самоврядування виконавчій владі. Так 30 серпня 1918 р. відповідним законом Міністру внутрішніх справ було надано право затверджувати новий склад або окремих членів земських і міських управ, призначених на посади відсторонених від роботи тимчасовими ревізійними комісіями [42]. До того ж, 7 вересня 1918 р. Гетьман затвердив постанову «Про надання Міністру внутрішніх справ виключного права дозволяти скликання губернських і повітових зборів».

У результаті роботи комісій із реформування органів місцевого самоврядування було підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних» і «Про зміну діючого статуту громадського управління міст», затверджені Гетьманом відповідно 5 вересня і 2 жовтня 1918 р. [43]. Закони офіційно припиняли повноваження гласних земських зборів і міських дум, обраних на підставі виборчого закону Тимчасового уряду, а їх функції переходили до відповідних управ, постанови яких набирали чинності лише після їх затвердження губернським старостою. Закони також змінювали виборчий закон, з метою створення органів самоврядування на нових засадах. Закони вносили обмеження до попереднього принципу загального голосування й відновлювали куріальну систему виборів, згідно з якою виборці, залежно від суми загального податку, об'єднувались у 3 курії. Метою цієї зміни було зміцнити вагу заможного й середнього станів селянства у земських установах і одночасно усунути з них революційні елементи, які часто займалися політикою замість вирішення місцевих справ. Нові закони передбачали проведення виборів до земств і міських дум в листопаді-грудні 1918 р. Дія законів розповсюджувалась на всі, за винятком Холмщини, регіони України. У 8 губерніях і 2 округах передбачалось обрати 6559 гласних 108 повітів і 4818 гласних 169 міст. У свою чергу повітові гласні обрали 829 гласних губернських і окружних земських зборів. Однак провести нові вибори до земств і міських дум не вдалося через складну політичну ситуацію в листопаді – грудні 1918 р.

Такий спосіб у період гетьманату держава активно втручалась у сферу діяльності органів місцевого самоврядування, намагаючись створити таку їх організацію, щоб вони залежали від представників місцевої адміністрації й відродити їх колишню значимість у державному житті через повернення до господарської роботи. Визнаючи право територій на самоуправління, уряд намагався створити органи самоврядування на нових засадах, але через складну політичну ситуацію вибори на основі нових законів проведено не було. Це стало причиною невирішеності багатьох соціально-економічних проблем країни. Постійні конфлікти гетьманської влади з органами самоврядування призвели до підтримки земствами й думами фатального для гетьманату збройного виступу Директорії УНР, який очолив голова Всеукраїнського союзу земств С. Петлюра, якого у листопаді 1918 р. П. Скоропадський звільнив його під чесне слово не вести боротьби проти гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960.
2. Тичина В. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г. - Харків, 1969.
3. Скляренко Є. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетманщины в 1918 г.- К., 1960.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930.
5. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. – К., 1994.
6. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. III.
7. Феденко П. Влада П. Скоропадського. – Мюнхен – Лондон, 1968.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Прага, 1921. – Ч. III.
9. Кульчицький С. В. Українська держава часів гетьманщини // УІЖ. – 1992. – № 7–8.
10. Папакін Г. Українська гетьманська держава 1918 р. та П. Скоропадський // Історія України. – 1997. – №№ 19–20.

11. Проданюк Ф. Українська держава та її гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993. – № 10.
12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995.
13. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. – К., 2000.
14. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
15. Коник С. Місцеві органи державної виконавчої влади Української держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президенті України. – К., 2000. – Вип. 2.: В 4 частинах. – Ч. I. – С. 306-312.
16. Мироненко О. Адміністративно-територіальний поділ Української держави у квітні – грудні 1918 р. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 258-259.
17. Мироненко О. Національне владування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 326-328.
18. Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 333-335.
19. Мироненко О. Формування національних земств і міських дум в Українській державі // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 428-431.
20. Захарченко П. С. Петлюра і П. Скоропадський // Історія України. – 1999. – № 8.
21. Харченко Т. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.). Автореферат дис... к. і. н. – Харків, 2000.
22. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 р.): Автореферат дис... кандидата наук з державного управління. – К., 1999.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – С.-Пб., 1867. – Т. XXIX. – С. 1-14; 1874. – Т. – XLV. – С. 82-83.
24. ДАВО. – Ф. - р. - 4162. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 10.
25. ДАВО. – Ф. Д. - 192. – Оп. 9. – Спр. 25. – Арк. 3-6.
26. ДАВО. – Ф. Д. - 37. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 220.
27. Державний вісник. – 1918. – 16 травня; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 164.
28. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. – Вінниця, 1997. – С. 18.
29. Державний вісник. – 1918. – 29 липня.
30. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998. – С. 91.
31. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках... – С. 139.
32. ДАВО. – Ф. Д. - 37. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 429 зв.; ДАВО. – Ф. Д. - 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 236.
33. Державний вісник. – 1918. – 13 червня.
34. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
35. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
36. Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
37. Державний вісник. – 1918. – 3 вересня.
38. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського... – С. 18.
39. Державний вісник. – 1918. – 5 жовтня.
40. ДАВО. – Ф. Д. - 230. – Оп. 3. – Спр. 113. – Арк. 110.
41. ДАВО. – Ф. Д. – 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 71.
42. Державний вісник. – 1918. – 7 вересня.
43. Державний вісник. – 1918. – 21 вересня, 5 жовтня.

Т.В. Онішко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ» 1924-1925 РР.

Нинішня економічна криза відчутно вдарила по системі споживчої кооперації. На фоні економічних проблем посилилось, особливо в сільській місцевості, рейдерство, коли злочинним шляхом намагаються захопити кооперативну власність. Державна програма підтримки кооперативного сектора економіки, на жаль, не спрацьовує. Не відчувається зацікавленість влади у збереженні та примноженні кращих традицій господарювання кооператорів. Однак в умовах загострення соціально-економічної ситуації в Україні важливо на державному рівні підтримати споживчу кооперацію, яка має не лише економічну спрямованість, але й соціальне підґрунтя. З огляду на це, видається актуальним звернення до історичного досвіду взаємовідносин споживчої кооперації та влади у період виходу з

11. Проданюк Ф. Українська держава та її гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993. – № 10.
12. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995.
13. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. – К., 2000.
14. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
15. Коник С. Місцеві органи державної виконавчої влади Української держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентіві України. – К., 2000. – Вип. 2.: В 4 частинах. – Ч. I. – С. 306-312.
16. Мироненко О. Адміністративно-територіальний поділ Української держави у квітні – грудні 1918 р. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 258-259.
17. Мироненко О. Національне владування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 326-328.
18. Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 333-335.
19. Мироненко О. Формування національних земств і міських дум в Українській державі // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 428-431.
20. Захарченко П. С. Петлюра і П. Скоропадський // Історія України. – 1999. – № 8.
21. Харченко Т. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.). Автореферат дис... к. і. н. – Харків, 2000.
22. Яременко О. І. Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 р.): Автореферат дис... кандидата наук з державного управління. – К., 1999.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – С.-Пб., 1867. – Т. XXIX. – С. 1-14; 1874. – Т. – XLV. – С. 82-83.
24. ДАВО. – Ф. - р. - 4162. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 10.
25. ДАВО. – Ф. Д. - 192. – Оп. 9. – Спр. 25. – Арк. 3-6.
26. ДАВО. – Ф. Д. - 37. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 220.
27. Державний вісник. – 1918. – 16 травня; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 164.
28. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. – Вінниця, 1997. – С. 18.
29. Державний вісник. – 1918. – 29 липня.
30. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998. – С. 91.
31. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках... – С. 139.
32. ДАВО. – Ф. Д. - 37. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 429 зв.; ДАВО. – Ф. Д. - 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 236.
33. Державний вісник. – 1918. – 13 червня.
34. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
35. Державний вісник. – 1918. – 11 липня.
36. Державний вісник. – 1918. – 5 липня.
37. Державний вісник. – 1918. – 3 вересня.
38. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського... – С. 18.
39. Державний вісник. – 1918. – 5 жовтня.
40. ДАВО. – Ф. Д. - 230. – Оп. 3. – Спр. 113. – Арк. 110.
41. ДАВО. – Ф. Д. – 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 71.
42. Державний вісник. – 1918. – 7 вересня.
43. Державний вісник. – 1918. – 21 вересня, 5 жовтня.

Т.В. Онішко

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ» 1924-1925 РР.

Нинішня економічна криза відчутно вдарила по системі споживчої кооперації. На фоні економічних проблем посилилось, особливо в сільській місцевості, рейдерство, коли злочинним шляхом намагаються захопити кооперативну власність. Державна програма підтримки кооперативного сектора економіки, на жаль, не спрацьовує. Не відчувається зацікавленість влади у збереженні та примноженні кращих традицій господарювання кооператорів. Однак в умовах загострення соціально-економічної ситуації в Україні важливо на державному рівні підтримати споживчу кооперацію, яка має не лише економічну спрямованість, але й соціальне підґрунтя. З огляду на це, видається актуальним звернення до історичного досвіду взаємовідносин споживчої кооперації та влади у період виходу з

.....
економічної кризи 1923 р. та активізації торговельної діяльності системи в післякризовий період.

На думку більшості дослідників 1920-х рр., уроки цінового дисбалансу та кризи збуту промислових товарів 1923 р. спонукали керівництво країни до більш рішучих дій щодо регулювання споживчого ринку з метою витіснення приватної торгівлі. Зокрема, не відкидав посилення регулюючого впливу більшовиків на споживчу кооперацію П. Височанський, підкреслюючи, що саме їй належало виконувати важливе завдання керівництва республіки – «організацію внутрішньо-державного обміну» [1]. На соціальних функціях споживчої кооперації України щодо задоволення потреб населення акцентував В. Целларіус, наголошуючи на залученні її державою до виконання більшовицького завдання – витіснення з ринку приватного сектора торгівлі [2].

Успіхи торговельної галузі споживчої кооперації протягом 1924-1925 рр. Є. Дешко пояснював своєчасним втручанням влади, яка проводила кредитно-податкову та цінову політику сприяння кооператорам [3]. Вплив грошової реформи на стабілізацію торговельної діяльності споживчої кооперації досліджував А. Швецов. Він намагався обґрунтувати тезу про те, що виконання споживчою кооперацією державних завдань потребувало належної фінансової підтримки як з боку членів кооперації, так і державних органів [4].

Посилення регулюючого впливу держави на торговельну галузь споживчої кооперації як важливого кроку на шляху до завоювання ринку, підтримував С. Зарудний, надавши при цьому увагу політичному аспекту справи і проігнорувавши економічні закони ринку [5]. Перспективи споживчої кооперації в контексті народного господарства країни після подолання економічної кризи висвітлював Г. Кремнев. Зміцнення впливу правлячої партії на торговельні операції кооперації, на його думку, було необхідним кроком [6].

Не заперечував проти втручання держави у господарські справи споживчої кооперації в період наступу на приватну торгівлю дослідник кооперативного руху Я.А. Кістанов [7], хоча статистичні дані його праці можуть і сьогодні бути предметом аналізу для сучасних науковців.

У монографії з історії споживчої кооперації України [8], що вийшла у другій половині 1960-х рр. за участю вчених та провідних працівників системи, переважно фігурують цифрові дані торговельної діяльності кооперативних організацій без належного аналізу «нової торговельної політики» 1924-1925 рр., що передбачала посилення державного регулювання.

Негативні наслідки втручання правлячої партійної еліти у питання організації торговельних операцій кооператорів у роки непу осмислював відомий канадський дослідник І. Витанович [9]. Водночас він погоджувався з тим фактом, що протягом 1924-1925 рр. споживчій кооперації вдалося суттєво потіснити з ринку приватну торгівлю.

Вплив державних структур на подолання економічних труднощів 1923 р. і стабілізацію споживчого ринку в подальші роки досліджував В. Дмитренко [10]. Не підтримуючи спробу автора переоцінити роль партійно-державного керівництва стабілізувати ринок, вважаємо, що ряд положень його праці щодо визначення владою основних пріоритетів економіки заслуговують на увагу.

Тенденція до посилення одержавлення споживчої кооперації з усіма негативними наслідками, починаючи від проголошення курсу «нової торговельної політики на XIII з'їзді РКП/б/, простежується в монографії В.В. Лантуха [11]. Цілком поділяємо висновок ученого про те, що більшовики з метою витіснення приватного сектора з торгівлі посилили контроль не лише за ним, але й за торговельною діяльністю кооператорів.

О.А. Пиріг акцентує на тому, що більшовики, визначаючи державну торговельну політику протягом 1924-1925 рр., припустилися помилок щодо споживчої кооперації, включаючи контроль за цінами, заборону комерційних операцій, втручання в питання техніки торгівлі тощо [12]. У боротьбі за ринок, наголошує автор, це зв'язувало руки споживчій кооперації.

З огляду на історіографію проблеми можна констатувати: у розвідках 1920-х рр. успіхи торговельної галузі споживчої кооперації пояснювалися регулюючим впливом держави. У дослідженнях останніх десятиліть цілком слушно наголошувалося на директивному втручанні партійно-державних органів у торговельну діяльність кооперативних організацій. Відкинувши негативні сторони історичного досвіду взаємовідносин споживчої кооперації і держави, зробимо спробу виявити ті позитивні моменти «нової торговельної політики» 1924-1925 рр., які дозволили кооперативним організаціям оптимізувати свою діяльність і зміцнити позиції на ринку.

Задля стабілізації економічних зв'язків між містом і селом у післякризовий період, на думку керівників партійно-державних органів, потрібно було весь ринковий товарообіг підпорядкувати державі та споживчій кооперації. Як засвідчують архівні дані, саме тоді відбулася активізація торговельної діяльності споживчої кооперації. Разом з цим вона посилила свої позиції на ринку, потіснивши приватну торгівлю. Варто зазначити, що ці позитивні зміни відбувалися на фоні «нової торговельної політики», проголошеної XIII з'їздом РКП/б/ (травень 1924 р.), яка передбачала не лише сприяння кооперації у боротьбі з приватною торгівлею, але й посилення її регулювання з боку влади. Відтак система споживчої кооперації фактично почала перетворюватися на одну з державних структур у системі товарообороту республіки.

Посилення державного впливу на торговельну діяльність кооперативних організацій виявилось у створенні згідно з рішеннями Пленуму ЦК РКП/б/ (березень-квітень 1924 р.) Наркомату внутрішньої торгівлі, що мав місцеві органи для контролю за торгівлею. Наркомату надавалося «право регламентації торгівлі і визначення торгової політики всіх організацій» [13, с. 197-198]. Право надання споживчій кооперації «максимального сприяння у боротьбі з приватною торгівлею» офіційно отримали партійні та радянські органи [14, с. 200]. Крім цього, були створені спеціальні кооперативні комісії і наради при губкомах КП/б/У, завдання яких полягало у розробці директив органам торгівлі [15, с. 201-203]. Отже, законодавча база державної підтримки та водночас регулювання торговельних операцій кооперації була створена. Не погоджуючись з директивним стилем керівництва, зазначимо, що досвід державної політики активізації торговельної галузі споживчої кооперації не варто цілком відкидати, особливо коли йдеться про розробку та дотримання законодавчих актів.

Оскільки на XIII з'їзді РКП/б/ було вирішено посилити торговельну роботу кооперації у боротьбі проти приватної торгівлі, акцентувалося на необхідності забезпечення її господарниками-комуністами, під керівництвом яких кооперативні організації мали виконувати партійно-державні завдання створення соціалістичної економіки [16, с. 233]. З цього випливає висновок, що висування керівного складу працівників на керівні посади має здійснюватися не за партійно-політичною належністю, а відповідно до кваліфікації та господарського досвіду. Переконані, що підтримка владою кооперативної освіти у нинішніх складних умовах може стати запорукою відродження та активізації передусім сільської споживчої кооперації.

Про посилення державного впливу на торговельну галузь споживчої кооперації України свідчать рішення Пленуму ЦК КП/б/У (липень 1924 р.). Розпорядження Пленуму полягало в тому, щоб Вукопспілка (Всеукраїнська центральна спілка споживчих товариств) та Уцербкооп (керівний центр робітничої кооперації України) розробили спільний план торговельної діяльності. Без сумніву, така вимога, з одного боку, мала посилити господарський потенціал споживчої кооперації та покращити узгодження дій робітничої та загальногромадянської кооперації, а з другого – полегшити державний контроль за діями кооперативних центрів [17, с. 319]. Збереженню сучасного господарського потенціалу споживчої кооперації може допомогти як реальна підтримка владою кооперативного сектора економіки, так і запобігання протиправним рейдерським атакам на кооперативну власність.

Протягом 1924-1925 рр. при ЦК КП/б/У і відповідно при місцевих партійних комітетах були створені спеціальні комісії з розгляду торговельної діяльності споживчої кооперації, які контролювали складання і виконання планів товарообороту, аналізували позитивні і негативні моменти торговельної політики. Вплив цих комісій на торговельну діяльність кооперативних організацій відчувся вже на початку 1924 р. Так, зокрема, на засідання комісії при ЦК КП/б/У 8 лютого 1924 р. був запрошений голова правління Вукопспілки М.К. Ветошкін, який мав доповісти про план торговельної політики споживчої кооперації як на найближчий час, так і на перспективу. Результатом обговорення стало рішення комісії рекомендувати Вукопспілці зосередитись передусім на комісійній торгівлі, тобто на отриманні коштів від реалізації товарів промисловості та інших державних структур. Усі інші комерційні торговельні операції ВУКС була зобов'язана мінімізувати [18, арк.1].

Без сумніву, таке рішення обмежувало торговельні операції кооператорів. Водночас мусимо визнати, що у 1920-ті рр. теоретична думка щодо шляхів оптимізації споживчого ринку неперервно розвивалася. Переконані, що на сьогодні подібних студій бракує, як і не вистачає державної підтримки пропаганди кооперативних ідей.

Практично всі питання техніки торгівлі на місцях у контексті «нової торговельної політики» 1924-1925 рр. відстежувалися владою. Для контролю за кооперацією на місцях партійним керівництвом республіки була розроблена спеціальна програма обстеження

сільського споживчого кооперативу. Так, зокрема, перевірялася торговельна та фінансова робота єдиних споживчих товариств. Парти́йне керівництво УСРР пропонувало місцевим партійним осередкам перевіряти асортимент, торговельні обороти за кожен місяць, причини переважання окремих товарів, ємність місцевого ринку, заходи щодо зацікавленості споживачів у товарах споживчої кооперації, тобто складові елементи технічного боку торгівлі, що було свідченням ігнорування владою кооперативних статутів [19, арк.74.]. Відкинувши зайве адміністрування державою, відзначимо, що, зважаючи на нинішній стан забезпечення сільського населення, вкрай потрібні урядові заходи, зокрема податкова підтримка сільських товариств та районних споживспілок.

Інструментом партійно-державного впливу на споживчу кооперацію стало систематичне проведення в Україні, починаючи з весни 1924 р., з'їздів працівників промисловості, торгівлі і транспорту, ініційованих Політбюро ЦК КП/б/У. Директиви влади щодо перспективи розвитку торгівлі на цих з'їздах намагалися лобіювати комуністичні фракції. Так, у травні 1924 р. комуністична фракція 2-го з'їзду працівників промисловості, торгівлі і транспорту УСРР домоглася того, щоб відбулося обговорення питання про шляхи оздоровлення та активізації торговельної галузі споживчої кооперації [20, арк.50]. Висновок з цього досвіду полягає у тому, що споживчій кооперації нині для оптимізації її діяльності необхідна координація дій з підприємствами різних форм власності. Відстоювати в урядових структурах інтереси системи споживчої кооперації стає все складніше. Відтак владі потрібно усвідомити необхідність підтримки не лише бізнесових інтересів, але й інтересів споживчих кооперативів, які навіть в умовах кризи намагаються максимально забезпечувати потреби населення.

Про посилення втручання держави в торговельну діяльність різних форм власності свідчить спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 27 червня 1924 р. «Про торгівлю», яка містила спеціальну інструкцію [21, с. 325-328]. Місцевим виконавчим комітетам наділялося право видавати постанови, що регулювали порядок і час торгівлі у магазинах, на базарах і ярмарках. Згідно з урядовими розпорядженнями, торгувати у дні пролетарських свят заборонялося. Лише з дозволу місцевих виконкомів можна було в ці дні здійснювати торгівлю, до того ж за скороченим графіком. Ціла низка державних органів мала посилити свій нагляд за торгівлею, у тому числі споживчою кооперацією. Таке право отримали органи міліції, санітарні органи, фінансові структури, митниця, Інспекція праці, Перевірна Палата Мір і Ваги. Постанова та інструкція до неї зафіксували рішення щодо обмеження у продажу спиртних напоїв. Без сумніву, подібні обмеження, нагляд і перевірки з боку різних державних органів у більшості випадків лише заважали розгортанню торговельної діяльності споживчої кооперації.

Однак потрібно визнати, що нині державне регулювання якості продукції на споживчому ринку не викликає заперечення. Переваги торговельних закладів споживчої кооперації щодо виготовлення та продажу широкого асортименту продуктів харчування та промислових товарів, на жаль, пропагуються лише на сторінках кооперативних видань.

Пленум ЦК КП/б/У (січень 1925 р.) ухвалив резолюцію «Про торговельну політику і кооперацію», у якій наголошувалось на необхідності посилення плановості в торгово-фінансовій роботі кооперації. Крім цього, акцентувалося на посиленні ревізійних функцій безпосередньо самих кооперативних об'єднань, зокрема, спостереженні щодо використання за прямим призначенням отриманих кредитів [22, с. 334-335]. Звичайно, у нинішніх умовах кризи, кооперативним організаціям непросто планувати свою торговельну роботу, тим більше, коли вони прагнуть позбутися фінансово-кредитної залежності банків. На нашу думку, державна підтримка місцевих кооперативних організацій та їх переробних підприємств щодо орендної плати і вартості комунальних послуг могли б принести обопільну користь.

Активізація торговельних операцій і поставлене більшовиками завдання якомога швидше витіснити приватну торгівлю з ринку спонукала правління Вукопспілки створити відділ, який мав опікуватися питанням координації торговельної діяльності споживчої кооперації. Відтак 2 червня 1925 р. на засіданні правління Вукопспілки ухвалили «Положення про торговий відділ Вукопспілки». У Положенні зазначалося: «Торговий відділ веде всю торговельну роботу ВУКС у цілому і є її представником у планових організаціях і центральних закладах за всіма питаннями, які зв'язані з торговельною діяльністю» [23, арк. 214-215]. Створення торгового відділу Вукопспілки свідчило не лише про розширення торговельних операцій споживчої кооперації та полегшення узгодження їх дій із державними структурами, але й про посилення підпорядкованості народногосподарським планам. Через цей відділ

керівництву республіки було досить зручно контролювати торговельні операції споживчої кооперації і давати відповідні розпорядження щодо боротьби з приватною торгівлею.

Проаналізувавши досвід минулого, усвідомлюємо, що нині питання подальшого розвитку споживчої кооперації не знаходить необхідного обговорення на державному рівні. Зважаючи на постійне зростання цін, убачаємо сенс у тому, щоб допомогти активізувати торговельну діяльність кооперативних організацій з метою вироблення якісної, але дешевшої продукції, оскільки заготівлю та переробку можуть робити вони самі.

Без сумніву, прагнення впливати на торговельні операції споживчої кооперації у 1924-1925 рр. виявлялося в широкомасштабній агітаційній роботі партійно-державних керівних органів України. З метою агітації переваг торговельного обслуговування населення споживчою кооперацією правління Вукопспілки, виконуючи розпорядження влади, на своєму засіданні 9 лютого 1925 р. виокремило показові кооперативні одиниці, роботу яких мали зробити показовою для інших кооперативних організацій і населення. Такими виявилися Запорізька, Сталінська, Ніжинська і Тульчинська райспоживспілки; Горлівський, Миколаївський, Харківський, Полтавський робкоопи; 3 споживчі товариства – (по одному у Полтавській, Вінницькій та Одеській губерніях) [24, арк.38]. Отже, визначені показові кооперативні організації охоплювали практично всі регіони України і повинні були продемонструвати переваги над приватним торговцем як у промислових центрах, так і в сільській місцевості.

Для активізації торговельної діяльності споживчої кооперації та водночас пропаганди переваг споживчої кооперації порівняно з іншими формами торгівлі керівництво УСРР ініціювало проведення конкурсів. Так, 25 лютого 1925 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про Всеукраїнський конкурс споживчої кооперації», що мав проходити з 1 березня по 1 травня 1925 р. Про зацікавленість керівництва республіки у цьому заході свідчить той факт, що із особливого запасного фонду уряду УСРР на його проведення виділили 10 тис. крб. Були визначені премії для кращих споживчих товариств: а) для сільських – 1 перша грошова премія розміром 1250 крб., 3 других – відповідно по 625 крб., 6 третіх – по 450 крб.; для робітничої кооперації – 1 перша 1250 крб., 2 других – по 625 крб., 3 третіх – по 425 крб. Результати конкурсу і досвід торговельної діяльності кращих споживчих робітничих та сільських товариств широко рекламувала газета «Вісті ВУЦВК» [25, с. 104-105]. Як бачимо, конкурс мав зацікавити і членів кооперативів, і безпосередньо самих продавців, і некооперовану частину населення.

Щоб посилити громадський контроль та спостереження за торговельною діяльністю кооперативних організацій, до цієї справи більшовики залучали активістів споживчих товариств. Наводимо зміст звернення до пайовиків Горлівського робітничого кооперативу: «Член кооперативу, ти – господар кооперативу, покращуй кооперативне господарство: сплачуй акуратно пай, купляй товар лише в кооперативній крамниці, відвідай загальні збори, цікався справами кооперативу, вимагай звітів від уповноважених, указуй правлінню на недоліки роботи, сприймай роботу ревізійної та крамничної комісії, залучай до кооперації нових членів. Цим ти допомагаєш знизити накладні витрати, здешевити товари, усунути крадіжки і розтрати, зміцнити кооперативний капітал, витіснити приватного торговця з ринку» [26].

Органи влади на місцях не заперечували проти створення так званих крамничних комісій із числа пайовиків, метою яких було відстеження та перевірка якості торговельного обслуговування організаціями споживчої кооперації. Без сумніву, крамничні комісії принесли помітну користь, оскільки допомагали виявляти недоліки торговельної роботи кооперативних організацій, брали участь у розцінці товарів, усували вади в обслуговуванні пайовиків, допомагали вирішувати такі проблеми, як нестача товарів, зростання цін, спекуляція тощо. Підтримка крамничних комісій свідчила про намагання держави розширити контроль за роботою споживчої кооперації силами безпосередньо самих членів кооперативів. Не випадково газета «Пролетарий» у жовтні 1925 р., звертаючись до членів споживчої кооперації, закликала посилити контроль над її роботою шляхом створення крамничних комісій [27].

Отже, «нова торговельна політика», проголошена в 1924 р., передбачала посилення державного регулювання торговельними операціями кооперативних організацій. Зміцнення регулюючого та контролюючого впливу партійно-державного керівництва УСРР на торговельну галузь споживчої кооперації супроводжувалося необґрунтованою опікою, адмініструванням, хоча і пояснювалося це нагальною необхідністю витіснення приватного торговця з ринку споживчих послуг та покращення обслуговування пайовиків.

Рішення дев'ятого з'їзду КП/б/У (грудень 1925 р.) переконують у тому, що навіть за умови активізації та стабілізації торговельної діяльності споживчої кооперації вплив держави не ослабнув, а, навпаки, посилювався. Зокрема, у документах з'їзду підкреслювалося, що зростання товарообороту, явища товарного голоду, боротьба з приватною торгівлею та інші висувають завдання посилення регулюючої роботи держави в галузі торгівлі, зміцнення на ринку ролі державних та кооперативних органів [28, с. 352].

Таким чином, завдяки системі державних заходів кооперативні організації, не зважаючи на великі труднощі, пов'язані з конкурентною боротьбою, протягом 1924-1925 рр. показали свої переваги над приватною торгівлею, потіснивши її на споживчому ринку. Водночас ряд партійних та державних рішень, визначаючи державну торговельну політику, припустилися помилок щодо споживчої кооперації: їй заборонялося комерційне підприємництво, оптова торгівля товарами широкого вжитку, продаж предметів розкоші. До того ж держава змушувала кооператорів продавати товари за цінами, нижчими за ринкові, що в ряді випадків призводило до збитків фінансово слабких організацій. Тож посісти монопольне становище на ринку на кінець 1925 р. споживча кооперація ще не змогла. Названу проблему кооператори мали вирішити найближчим часом, оскільки це входило в народногосподарські плани державної партії, які споживча кооперація була змушена ретельно виконувати.

Отже, історичний досвід обслуговування населення торговельними підприємствами різних форм власності має систематично вивчатися з метою вироблення практичних пропозицій щодо стабілізації сучасного споживчого ринку та покращення якості обслуговування населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
2. Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 76 с.
3. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 99 с.
4. Швецов А.И. Денежная реформа и кооперация. – М.: Центросоюз, 1927. – 34 с.
5. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 44 с.
6. Кремнев Г. Развитие кооперации. – Л.: Изд-во «Кооперативный строитель», 1928. – 169 с.
7. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР (исторический очерк). – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 404 с.
8. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – К.: Экономика, 1967. – 208 с.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. – 624 с.
10. Дмитренко В.П. Торговая политика советского государства после перехода к нэпу 1921-1924 гг. – М.: Наука, 1971. – 371 с.
11. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Харьков: Основа, 1992. – 190 с.
12. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996. – 199 с.
13. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.3. 1922-1925. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1984. – С. 197-198.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: Компартия Украины в резолюциях...). – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1925. – Арк.1.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1899. – Арк. 74.
20. Там само. – Спр. 1878. – Арк. 50.
21. Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі: ЗУ України). – 1924. – № 15.
22. Компартия Украины в резолюциях... – Т.1.
23. Центральний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.296. – Оп.2. – Спр. 1318.
24. Там само.
25. ЗУ України. – 1925. – № 6-7. – ст. 51.
26. Бюллетень Горловского многолабочного рабочего кооператива «Горняк». – 1925. – №1.
27. Усилить контроль над работой кооперации // Пролетарий. – 1925. – 29 октября.

В.А.Тучинський, П.С.Григорчук

**ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УСРР В 1924 Р.**

Історія Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки й на початку ХХІ століття залишається маловідомою сторінкою минулого українсько-молдавських взаємин. Автономна Республіка була створена на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 року. Її утворенню передували надзвичайно складні політичні передумови. Протягом 1920-1924 рр. у керівництві більшовицької партії велися запеклі дискусії про місце і форму державності молдавського народу і лише в кінці 1924 р. це питання було остаточно вирішено на користь Автономної Республіки у складі УСРР.

Проблема утворення МАРСР мало привертала увагу дослідників. В 70-х рр. ХХ ст. в Україні цю проблему досліджував В. Лисенко [1]. У його наукових розвідках дано загальну характеристику внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Молдавської Автономної Республіки. Із істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С.Брисякіна та М.Ситника [2]. Монографія А.Репіди присвячена характеристиці соціально-економічних передумов, що призвели до утворення Автономної Республіки [3]. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4].

Метою публікації є дослідження політичних передумов та політичної боротьби у керівних органах більшовицької партії між противниками та прихильниками утворення Молдавської Автономної Республіки.

Ідея утворення Молдавської Республіки виникла на початку 20-х рр. Вона з'явилася у середовищі політичних емігрантів – румун та молдаван, що проживали у Москві. Після утворення СРСР значно активізувався рух за створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Почався тривалий переговорний процес із Румунією про передачу території Бессарабії до складу Радянського Союзу, однак він завершився безрезультатно.

Після цього більшовицькій верхівці стало зрозуміло, що утворити Молдавську Радянську Республіку на цьому етапі неможливо. Тоді політичне керівництво СРСР взяло курс на створення в межах УРСР автономії молдавського народу, а приєднання Бессарабії тимчасово було відкладено.

Партійні та радянські органи УСРР розгорнули активну пропагандистську та організаційну роботу по підготовці утворення Молдавської Республіки. Оскільки головна робота мала проводитися в Одеській губернії, там почали створюватися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. Пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про створення в складі губкому партії Молдавської секції [5, арк. 10-11]. Широкого розмаху набрала політична пропаганда. Одним із її центрів став Інтернаціональний клуб народів Заходу, який розпочав роботу в Одесі у лютому 1924 р., молдавська секція клубу об'єднувала понад 150 слухачів [6, арк.21].

Значну роль у створенні Молдавської Республіки відіграли авторитетні командири Червоної Армії - Г.Котовський та М.Фрунзе. Саме під керівництвом Г.Котовського на початку 1924 р. було створено ініціативну групу, яка 4 лютого 1924 р. направила у партійні органи Доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 208].

В записці з більшовицькою відвертістю було викладено справжні причини утворення Республіки. «Молдавська республіка може зіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона стане великим приводом для претензій на возз'єднання до неї Задністров'я» [7, арк.53].

5 лютого 1924 р. доповідна записка надійшла в ЦК РКП (б). Наступного дня з нею познайомився М. Фрунзе і повністю підтримав викладені в ній пропозиції [3, с. 143-144]. Після цього почалася тривала та вперта боротьба за здійснення ідеї утворення Молдавської Республіки.

Політбюро ЦК КП(б)У отримавши записку ініціативної групи, в середині лютого 1924 р. обговорило питання «Про Молдавську Радянську Республіку». Думки членів вищого

В.А.Тучинський, П.С.Григорчук

**ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УСРР В 1924 Р.**

Історія Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки й на початку ХХІ століття залишається маловідомою сторінкою минулого українсько-молдавських взаємин. Автономна Республіка була створена на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 року. Її утворенню передували надзвичайно складні політичні передумови. Протягом 1920-1924 рр. у керівництві більшовицької партії велися запеклі дискусії про місце і форму державності молдавського народу і лише в кінці 1924 р. це питання було остаточно вирішено на користь Автономної Республіки у складі УСРР.

Проблема утворення МАРСР мало привертала увагу дослідників. В 70-х рр. ХХ ст. в Україні цю проблему досліджував В. Лисенко [1]. У його наукових розвідках дано загальну характеристику внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Молдавської Автономної Республіки. Із істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С.Брисякіна та М.Ситника [2]. Монографія А.Репіди присвячена характеристиці соціально-економічних передумов, що призвели до утворення Автономної Республіки [3]. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4].

Метою публікації є дослідження політичних передумов та політичної боротьби у керівних органах більшовицької партії між противниками та прихильниками утворення Молдавської Автономної Республіки.

Ідея утворення Молдавської Республіки виникла на початку 20-х рр. Вона з'явилася у середовищі політичних емігрантів – румун та молдаван, що проживали у Москві. Після утворення СРСР значно активізувався рух за створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Почався тривалий переговорний процес із Румунією про передачу території Бессарабії до складу Радянського Союзу, однак він завершився безрезультатно.

Після цього більшовицькій верхівці стало зрозуміло, що утворити Молдавську Радянську Республіку на цьому етапі неможливо. Тоді політичне керівництво СРСР взяло курс на створення в межах УРСР автономії молдавського народу, а приєднання Бессарабії тимчасово було відкладено.

Партійні та радянські органи УСРР розгорнули активну пропагандистську та організаційну роботу по підготовці утворення Молдавської Республіки. Оскільки головна робота мала проводитися в Одеській губернії, там почали створюватися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. Пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про створення в складі губкому партії Молдавської секції [5, арк. 10-11]. Широкого розмаху набрала політична пропаганда. Одним із її центрів став Інтернаціональний клуб народів Заходу, який розпочав роботу в Одесі у лютому 1924 р., молдавська секція клубу об'єднувала понад 150 слухачів [6, арк.21].

Значну роль у створенні Молдавської Республіки відіграли авторитетні командири Червоної Армії - Г.Котовський та М.Фрунзе. Саме під керівництвом Г.Котовського на початку 1924 р. було створено ініціативну групу, яка 4 лютого 1924 р. направила у партійні органи Доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 208].

В записці з більшовицькою відвертістю було викладено справжні причини утворення Республіки. «Молдавська республіка може зіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона стане великим приводом для претензій на возз'єднання до неї Задністров'я» [7, арк.53].

5 лютого 1924 р. доповідна записка надійшла в ЦК РКП (б). Наступного дня з нею познайомився М. Фрунзе і повністю підтримав викладені в ній пропозиції [3, с. 143-144]. Після цього почалася тривала та вперта боротьба за здійснення ідеї утворення Молдавської Республіки.

Політбюро ЦК КП(б)У отримавши записку ініціативної групи, в середині лютого 1924 р. обговорило питання «Про Молдавську Радянську Республіку». Думки членів вищого

.....
партійного органу розділилися, а тому конкретного рішення не було прийнято. Політбюро доручило відповідним органам визначити чисельність молдавського населення Придністров'я [8, с. 77]. 20 березня 1924 р. питання «Про Молдавську РСР» було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК РКП(б). Його готували Г. Чичерін та Х. Раковський, які дотримувалися різних точок зору. Нарком іноземних справ СРСР Г. Чичерін вважав помилкою в умовах складного міжнародного становища створювати державність молдавського народу, натомість його опонент Х. Раковський – доводив на засіданні Політбюро необхідність такого державного утворення [9, с. 150-151].

Навесні 1924 р. відбувався процес консолідації сил як прихильників, так і противників утворення Молдавської Республіки. В березні, коли це питання знаходило своє відображення лише в секретних партійних документах, в багатьох містах СРСР відбувалися мітинги і зібрання бессарабських та румунських емігрантів, приурочені відкриттю радянсько-румунської конференції у Відні. У виступах та резолюціях мітингів і зборів ставилась вимога утворення Молдавської Республіки не на території України, а на території Бессарабії та возз'єднання її з СРСР [10, с. 124].

На початку квітня 1924 р., у відповідності до вказівки ВУЦВК, розпочалися роботи по вивченню території населеної молдаванами, а в середині травня Центральна адміністративно-територіальна комісія УСРР запропонувала Одеському губвиконкому виявити всі населені пункти, де молдавани складають переважну більшість населення. З ініціативи Г.Котовського зі складу кавалерійського корпусу, яким він командував, і який розташовувався у Придністров'ї, також було створено спеціальну комісію для обстеження місць проживання молдаван [11, с. 119].

Після завершення роботи комісії вказали різну чисельність молдавського населення регіону. Так, у Доповідній записці Центральної адміністративної комісії „По питанню районування місцевостей, заселених молдаванами», складеній заступником наркома внутрішніх справ УСРР В.Черлунчакевичем, загальна чисельність молдаван, що проживали в Україні, складала 177,7 тис. чоловік [12, арк.161]. Із них в районах Придністров'я проживало 114,8 тис. або 14,2% молдаван і 419,6 тис. українців, які складали 69,2 % всього населення регіону. Комісія зокрема відзначала: «Разом із молдаванами на території Придністров'я проживають українці та росіяни, які по кількості населення переважають молдаван. Територія де молдавани проживають компактно займає головним чином Придністров'я і розтягнута вузькою смугою шириною 10-25 верст і довжиною 250 верст» [8, с. 169].

За підрахунками комісії, що була створена з ініціативи Г.Котовського, чисельність молдавського населення Придністров'я складала 283,3 тис. чоловік, що більше, ніж на 150 тис. перевищувало дані Комісії ВУЦВК [1, с. 88]. Ознайомившись із результатами роботи комісії, Голова ВУЦВК Г.Петровський рекомендував Політбюро ЦК КП(б)У відмовитися від створення Автономної Республіки до повного вивчення етнічного складу населення краю [8, с. 131].

Ідея ініціативної групи не знаходила також підтримки і в наркоматі іноземних справ СРСР. У записці Г.Чичеріна на ім'я В. Молотова від 3 березня 1924 р. зазначалось: «Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії» [13, арк.76].

У липні 1924 р. боротьба між прихильниками та противниками утворення автономії в Політбюро ЦК РКП(б) ще більше загострилась. Саме тоді відбулися два засідання вищого партійного органу більшовицької партії. 24 липня Політбюро рішення так і не прийняло через те, що перемогла ідея противників утворення Молдавської Республіки. Однак 29 липня відбулося вирішальне засідання Політбюро ЦК РКП(б), на якому були відсутні впливові противники створення Республіки – М.Калінін та К.Ворошилов. Заслухавши доповідь Г.Чичеріна, виступи М.Фрунзе та Х.Раковського, Політбюро постановило: «Вважати за необхідне, перш за все з політичних мотивів, виділення молдавського населення в спеціальну Автономну Республіку у складі УСРР» [8, с. 33].

Після позитивного вирішення цього питання під керівництвом М.Фрунзе в Москві було створено комісію, яка отримала назву «Комісія по молдавському питанню», яка зайнялася практичною роботою по створенню МАРСР.

Виходячи із того, що більшість молдаван Придністров'я проживали на території Одеської губернії, ЦК КП(б)У доручив проведення заходів по утворенню автономії Одеському

губернському комітету партії. У серпні 1924 р. на закритому засіданні губкому було створено Організаційну комісію [14, арк.46].

В постанові бюро Одеського губкому від 20 серпня 1924 р. про роботу Комісії зокрема вказувалося: «Не поширювати свідчення про роботу Оргкомісії, так як її робота носить суворо конспіративний характер, а ініціатива повинна виходити із низових селянських мас» [15, арк. 8]. Комісія спрямувала свою роботу так, щоб створити у населення губернії враження про утворення МАРСР як позитивну реакцію влади на вимогу молдавського населення Придністров'я.

На завершальному етапі створення МАРСР загострилася боротьба між бессарабськими та румунськими політичними емігрантами. Керівництво більшовицької партії активно залучало до організаційної роботи по створенню автономії вихідців із Бессарабії, натомість румунські емігранти під керівництвом І. Діческу-Діка не полишали надій на створення Молдавсько-Румунської Республіки та обов'язкове запровадження румунської мови. Крім того, в Московській ініціативній комісії не було єдності по питанню формування керівних органів Автономної Республіки. В партійні та радянські органи було подано «Список румун та бессарабців для заняття відповідальних посад в Молдавській АРСР», що являв собою склад уряду на чолі з Г.Котовським. В список було внесено 12 румун та 9 бессарабців, жодного представника Придністров'я там не було. Однак, коли у жовтні 1924 р. було затверджено склад тимчасових партійних та радянських органів Молдавської АРСР, то там вже переважали вихідці з Бессарабії, від румунських емігрантів в списку була лише К. Арборе-Ралі [14, арк.92].

Активність румунських емігрантів у створенні республіки викликала невдоволення з боку партійних органів України. Вже після утворення МАРСР, 15 грудня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про групу бессарабців» і прийняло таку постанову: «Політбюро відмічає наявність двох груп серед молдавських працівників – однієї, що знаходиться у Москві і складає так звану ініціативну групу з орієнтацією на румунську культуру, та іншої, - що складає основу Обкому та Ревкому Молдавської Республіки з орієнтацією на народну молдавську культуру. Виходячи з цього Політбюро прийняло рішення розпустити Московську ініціативну групу по створенню Молдавської Республіки» [16, арк.39].

Остаточне рішення про створення МАРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 вересня 1924 р., коли було визначено її кордони та адміністративний поділ [8, с. 43-44]. У тривалій дискусії з приводу території та форми державності молдавського народу взяли участь кандидати в члени Політбюро ЦК РКП(б) М.Калінін та В.Молотов, член ЦК РКП(б) К. Ворошилов. Від імені українського керівництва з доповіддю виступив В. Затонський, від ініціативної групи – І.Діческу – Дік. Незважаючи на те, що пропозиція ЦК КП(б)У про створення МАРСР була схвалена, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло з цього питання додаткову ухвалу: «У відповідності до прохання т. Калініна, Смірнова та Ворошилова поставити на голосування всіх членів ЦК РКП(б) з опитуванням по телеграфу, питання про перенесення остаточного рішення про створення Молдавської Республіки на Пленум ЦК РКП(б)» [17, с. 81-82]. Однак таке рішення не було виконано, черговий Пленум ЦК РКП(б), що відбувся у кінці жовтня 1924 р., цього питання вже не розглядав. Так остаточно завершилась боротьба між прихильниками та противниками створення МАРСР, що протягом тривалого часу велася у вищих органах влади СРСР та УРСР. Подолавши опір М. Скрипника, В. Чубаря та деяких інших керівників України, а також К. Ворошилова і М. Калініна, що їх підтримували у Москві, прихильники утворення Молдавської Республіки М.Фрунзе та Г.Котовський, румунські та бессарабські емігранти добилися своєї мети.

Офіційне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. Виступаючи на сесії Голова Раднаркому УСРР В.Чубар відзначив, що при підготовці утворення Молдавської АРСР партійні та радянські органи України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії, вирішили включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. Доповідач висловив надію, що обрана форма державності буде мати велике значення для трудящих Бессарабії в їх боротьбі за возз'єднання з радянською батьківщиною [18, с. 5-6].

Сесія ВУЦВК прийняла Постанову про утворення Молдавської Автономної РСР та визначила її кордони, на заході та південному-заході кордон співпадав з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і Бессарабія. Виступаючи 26 жовтня 1924 р. на одному із мітингів, народний комісар юстиції Української

СРР М.Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер а Прут. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [19, с. 2].

Підготовка та створення Молдавської АРСР була типовим прикладом більшовицької революційної творчості. Директиви вищих партійних органів направлялися в місцеві партійні організації і були обов'язковими для виконання. Мета утворення МАРСР була тісно пов'язана із ідеологією світової революції. Молдавани, що склали у Придністров'ї незначну частину населення, зовсім не претендували на територіальну автономію, а національний рух місцевих жителів за створення державності молдавського народу так і не виник.

У перспективі подальших досліджень вказаної проблеми актуальним видається вивчення особливостей політичного та соціально-економічного розвитку Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР до липня 1940 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко В. Г. Шляхом братерського єднання. (До 50-річчя утворення Молдавської РСР). – К., 1974. – 82 с.
2. Брисякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1969. – 235 с.
3. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – 196 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1. – 375 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.29. – Оп.1. – Спр.1089.
6. ЦДАГО України. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 1215.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 63. – Спр.17.
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – 329 с.
9. Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – 280 с.
10. Левензон Ф. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – 186 с.
11. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. – Кишинев, 1979. – 310 с.
12. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 898.
13. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 2116.
14. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 893.
15. ДАОО. – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 913.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1235.
17. Сурилов А., Стратулат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа. – Кишинев, 1967. – 245 с.
18. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924. – 65 с.
19. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя // Правда. – 1924. – 27 октября.

Н.І. Заставецька

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЛЬСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ТІ РР.)

Невід'ємним елементом становлення і розвитку державності є наявність національно свідомого суспільства, що здатне виступити міцною опорою у політичному та економічному житті країни, вивести її на якісно новий рівень розвитку у світовому просторі. Значущість патріотичного виховання доведено не тільки теоретично, але й конкретними історичними прикладами. Так, після відновлення Другої Речі Посполитої у 1918 р. чільне місце у внутрішній політиці держави відводилось формуванню нової генерації поляків, у тому числі й з молодой когорти корінних жителів Західної України. Урядом було вжито ряд заходів суспільно-політичного, економічного та культурного спрямування з метою остаточного закріплення приєднаних до Польщі територій. Нав'язування ідеї історичної неподільності земель відбувалось також шляхом залучення західноукраїнської молоді до збереження старожитностей краю, трактованих владою як історико-культурна спадщина польського народу. Попри наявні дослідження впливу політики Другої Речі Посполитої на формування свідомості українського населення, ця проблематика не втрачає актуальності. Історично апробовані методи та прийоми

СРР М.Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер а Прут. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [19, с. 2].

Підготовка та створення Молдавської АРСР була типовим прикладом більшовицької революційної творчості. Директиви вищих партійних органів направлялися в місцеві партійні організації і були обов'язковими для виконання. Мета утворення МАРСР була тісно пов'язана із ідеологією світової революції. Молдавани, що склали у Придністров'ї незначну частину населення, зовсім не претендували на територіальну автономію, а національний рух місцевих жителів за створення державності молдавського народу так і не виник.

У перспективі подальших досліджень вказаної проблеми актуальним видається вивчення особливостей політичного та соціально-економічного розвитку Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР до липня 1940 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисенко В. Г. Шляхом братерського єднання. (До 50-річчя утворення Молдавської РСР). – К., 1974. – 82 с.
2. Брисякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, 1969. – 235 с.
3. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – 196 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т.1. – 375 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.29. – Оп.1. – Спр.1089.
6. ЦДАГО України. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 1215.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 63. – Спр.17.
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – 329 с.
9. Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – 280 с.
10. Левензон Ф. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – 186 с.
11. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. – Кишинев, 1979. – 310 с.
12. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 898.
13. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 2116.
14. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 893.
15. ДАОО. – Ф.150. – Оп.1. – Спр. 913.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1235.
17. Сурилов А., Стратулат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа. – Кишинев, 1967. – 245 с.
18. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8-12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924. – 65 с.
19. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя // Правда. – 1924. – 27 октября.

Н.І. Заставецька

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЛЬСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920 – 1930-ТІ РР.)

Невід'ємним елементом становлення і розвитку державності є наявність національно свідомого суспільства, що здатне виступити міцною опорою у політичному та економічному житті країни, вивести її на якісно новий рівень розвитку у світовому просторі. Значущість патріотичного виховання доведено не тільки теоретично, але й конкретними історичними прикладами. Так, після відновлення Другої Речі Посполитої у 1918 р. чільне місце у внутрішній політиці держави відводилось формуванню нової генерації поляків, у тому числі й з молоді когорти корінних жителів Західної України. Урядом було вжито ряд заходів суспільно-політичного, економічного та культурного спрямування з метою остаточного закріплення приєднаних до Польщі територій. Нав'язування ідеї історичної неподільності земель відбувалось також шляхом залучення західноукраїнської молоді до збереження старожитностей краю, трактованих владою як історико-культурна спадщина польського народу. Попри наявні дослідження впливу політики Другої Речі Посполитої на формування свідомості українського населення, ця проблематика не втрачає актуальності. Історично апробовані методи та прийоми

.....
громадянської освіти на ґрунті охорони культурних цінностей залишаються дієвими, особливо в контексті сучасних націотворчих процесів.

Наукові пошуки з проблеми включають в себе, як мінімум, три складових: педагогічну – вивчення системи шкільництва на західноукраїнських землях у період їх перебування під владою Польщі; психологічну – аналіз процесу формування свідомості молоді краю та впливу на нього великодержавної політики; історичну – обґрунтування конкретних взаємопов'язаних кроків держави у напрямку політичного, культурного впливу на дітей та юнацтво Східної Галичини і Західної Волині з метою прищеплення пропольських цінностей, патріотизму і, як наслідок, закріплення українських територій у складі Другої Речі Посполитої. Виходячи з потреб поглибленого вивчення окресленої проблематики, вважаємо за необхідне обмежитися її краєзнавчо-пам'яткоохоронним аспектом. Науковому аналізу сприяють публікації вітчизняних та закордонних дослідників, а саме: р. Дибовського [1], Є. Тушевського [2], Я. Фіцтке [3], М. Чижевського [4], А. Яновського [5], О. Завадської [6], Л. Середняк [7], Н. Кінд-Войтюк [8-9] та ін. Остання, наприклад, відзначила високу ефективність молодіжних товариств у реалізації головних завдань польського краєзнавчого руху на теренах Волині. Даючи оцінку владному аспекту діяльності, науковець наголошувала на поглибленні колонізаційної політики та нав'язуванні відповідних стереотипів у суспільно-культурному і науковому житті краю. З іншого боку, Я. Фіцтке вважав, що визначальним наслідком цілеспрямованої роботи державних структур та громадських організацій у вказаному напрямку стало виховання у молодого покоління пам'яткоохоронної культури та розуміння цінності пам'ятки.

Відтак, ми поставили за мету дослідити процес формування пропольської свідомості у молоді Західної України у 1920 – 1930-ті рр. на основі краєзнавчих студій та збереження історико-культурних надбань. Завдання роботи: визначити особливості залучення державою, громадськими організаціями дітей та юнацтва до охорони західноукраїнських старожитностей; уточнити складові пропольського молодіжного пам'яткоохоронного та краєзнавчого рухів краю у міжвоєнний період.

В умовах відродження Другої Речі Посполитої захоплені українські землі переживали глибоке національне пригнічення. Завдання державної політики визначались потребами консолідації народу, формування нації, об'єднання земель спільними ціннісними орієнтирами [10, с. 311-315]. Тому примусові асиміляційні процеси супроводжувались насадженням корінному населенню Східної Галичини і Західної Волині єдиної загальнопольської культури. Посилення об'єднавчого ефекту очікувалось і від програми регіоналізму, що включала різнопланове вивчення краю, дослідження його історико-культурних надбань [1, с. 151; 11]. На законодавчому рівні був закріплений краєзнавчий компонент у системі освіти, зокрема, й на території Західної України, що передбачав виховання нового покоління поляків, сповнених громадянським духом, повагою та відданістю батьківщині [12, с. 549; 13, с. 14]. Серед низки найпоширеніших засобів – використання краєзнавчих матеріалів при вивченні історії краю у школах, запровадження спеціальних історичних екскурсій, під час яких діти не лише оглядали, але й збирали пам'ятки для шкільних музеїв [7, с. 270-271]. Щоправда, наслідком останнього стали своєрідні деформації у захопленні старовиною, які спричинили тенденцію розпорошення історико-культурної спадщини у дрібних колекціях сільських краєзнавців та шкільних вчителів [14, с. 271; 15, с. 150].

До вивчення й охорони старожитностей юнацтво заохочували численні товариства. Особливою ініціативністю вирізнялось Польське краєзнавче товариство (ПКТ)* – найбільш авторитетна громадська організація у краєзнавчо-туристичному русі Другої Речі Посполитої. Новим у його діяльності стало формування мережі відділень при освітніх установах (від шкіл – до вищих навчальних закладів) [5, с. 182]. Завданням молодіжних осередків товариства, типу краєзнавчих кіл шкільної молоді, було, насамперед, виховання патріотизму у новій генерації поляків на ґрунті цілеспрямованої діяльності з пізнання та збереження старовини західноукраїнського краю як «національного» надбання відновленої Польщі [4]. Діяльність таких організацій належала до юрисдикції Міністерства віросповідань та народної освіти і регламентувалась відповідними розпорядженнями. Так, наприклад, відносини між Комісією краєзнавчих кіл шкільної молоді Головного відділу ПКТ та керівництвом шкіл регламентувались циркуляром Міністра віросповідань та народної освіти проф. К. Хиліньського від 22 жовтня 1935 р. Згідно з документом, краєзнавчі молодіжні осередки

* Тут і далі, де спеціально не вказано, переклад офіційної установи наш.

.....
вважались шкільними організаціями, утворення яких було можливим лише за наявності дозволу дирекції [16, с. 282]. Попри громадський характер такі об'єднання функціонували за рахунок урядової підтримки. Так, відповідно до звітності ПКТ, у 1938 р. Міністерство віросповідань та народної освіти профінансувало опікунські курси, краєзнавчі юнацькі табори, дорадчий з'їзд молоді у Львові, друк спеціалізованого часопису молодіжного пам'яткоохоронного руху «Орлиний політ» («Orli lot») та інші видання Комісії краєзнавчих кіл шкільної молоді [6; 17, с. 181].

З 1932 р. на теренах Тернопільського воєводства ініційовано організацію секції краєзнавчих кіл молоді при Подільському туристично-краєзнавчому товаристві (ПТКТ). Першим керівником організації став директор гімназії Д. Питель, який і взяв на себе зобов'язання сприяти утворенню подібних осередків при усіх середніх школах регіону. Завдяки діяльності секції у середині 1930-х рр. було засновано музей ПТКТ у Теребовлі [18, арк. 3], у 1936 р. почав виходити щомісячний журнал під редакцією В. Ціхоцького та Й. Опацького «Вічний вогонь Поділля» («Znicz Podola») у Чорткові [19].

Подібні молодіжні об'єднання діяли й при філіях Волинського краєзнавчого товариства та опіки пам'ятками минулого – оплоту утвердження польської культури на Волині [9; 20, арк. 7; 21, арк. 3; 22, арк. 9 зв.]. Один із провідних членів товариства Я. Фіцке, спонукаючи молодь до практичної пам'яткоохоронної діяльності, закликав, по-перше, збирати різні артефакти, знайдені під час сільськогосподарських робіт. По-друге, терміново повідомляти у відповідні структури (гміну, постерунок, староство, музей) про виявлені об'єкти (наприклад, поховання чи поселення) і забезпечувати непорушність пам'ятки до приїзду фахівців. По-третє, у випадку неможливості виконання попереднього пункту, проводити детальний опис знахідки, замальовувати або робити відбиток, і лише після збирання усього до найдрібніших фрагментів передавати до музею [3, с. 210].

Варто звернути увагу, що значна частина західноукраїнського юнацтва не потрапляла під польський виховний вплив, оскільки членами шкільних краєзнавчих осередків могли стати лише школярі. Для вирішення проблеми у 1938 р. ПКТ заснувало спеціальний орган – Реферат у краєзнавчих справах позашкільної молоді. Він налагодив контакт з декількома об'єднаннями колишніх вихованців початкових шкіл Польщі і передав матеріали для пропаганди руху за вивчення краю та збереження його пам'яток [17, с. 184-185].

Ще одним кроком у реалізації ідеї історичної неподільності польських земель було заснування кіл сільської молоді, покликаних згуртувати та виховати сільських підлітків. Їх діяльність поширювалась здебільшого на території Західної Волині, що, вочевидь, пояснюється особливостями етнополітики Другої Речі Посполитої, а також слабкою національною активністю населення краю. Так, наприклад, у Кременецькому повіті організаційна хвиля розпочалася з 1927 р., і вже за десятиріччя рух набув структурованості та різноплановості [23-24]. Опікуном і першим головою повітового об'єднання кіл був інспектор Кременецького ліцею Ю. Понятовський, який згодом став Міністром сільського господарства та сільськогосподарських реформ [24, с. 245]. Станом на 1937 р. у повіті нараховувалось 62 сільські організації молоді із загальною кількістю членів понад 1000 осіб (з них 22 % поляків, а решта – українці) [24, с. 246-247]. В основі діяльності лежала різностороння самоосвіта. Силами кіл сільської молоді у 1931 р. на теренах повіту проведено краєзнавчий конкурс для пізнання та усвідомлення цінності звичаєвої культури та історії краю, організовано ряд екскурсій [24, с. 250-252].

Нового розмаху набрали пам'яткоохоронний та краєзнавчий рухи у середовищі студентів вищих навчальних закладів. Перебуваючи під патронатом Польського краєзнавчого товариства, академічна молодь здійснювала регіональні екскурсії, займалась дослідженням різних об'єктів історико-культурної спадщини, брала участь у формуванні культури збереження пам'яток, щоправда на польських ідейних засадах. Для координації діяльності на першому студентському краєзнавчому з'їзді у Варшаві у 1922 р. утворено центральну інституцію – Спілку академічних краєзнавчих товариств. Її засновниками виступили 13 наукових кіл та студентських краєзнавчих організацій, в основному з Варшави та Львова [2, с. 11]. Разом з тим, особливістю цього молодіжного руху на західноукраїнських землях був високий рівень освіченості його учасників, що спричиняло певні побоювання владних структур. Так, наприклад, виходячи з міркувань державної безпеки, Міністерство внутрішніх справ у Варшаві назвало небажаними екскурсії, організовані туристично-краєзнавчою секцією Української студентської громади академічних осередків у Польщі на Холмщину, Волинь,

Полісся і Підляшшя. Мотивуючи заборону, урядовці наголошували на великій вірогідності негативного впливу учасників екскурсії на місцеве населення, а саме, поглибленні української свідомості та поширенні національної пропаганди [25, арк.1, 4, 5].

Таким чином, обумовлюючи статус західноукраїнських земель у складі Другої Речі Посполитої, владні кола трактували пам'ятки краю як культурне надбання польської нації. Тож, залучаючи молодь Західної України до краєзнавчих студій та збереження місцевих старожитностей, намагалися сформувати пропольську свідомість, прищепити великодержавні цінності, виховати нову генерацію поляків-партіотів. Прямим наслідком такої політики стало розгортання молодіжного краєзнавчого руху, що проявився у функціонуванні шкільних, позашкільних та студентських краєзнавчих осередків. Однак, рівень освіченості молоді нерідко перешкоджав утвердженню польських ідей. Часто, аналізуючи краєзнавчі матеріали, свідоме українське студентство по-своєму оцінювало виучувані реалії. Це підірвало авторитет пропольського виховання і сприяло поглибленню української національної духовності.

В цілому, історичний досвід виховного впливу пам'яткоохоронної діяльності набуває особливої актуальності в контексті сучасного виховання молоді, а тому повинен бути постійно в полі зору відповідних державних структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dyboski R. Krajoznawstwo a wychowanie Państwowe // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 150-152.
2. Tuszewski E. Rozwój akademickiego Koła Krajoznawczego na tle idei krajoznawczej // Ziemia. – 1927. – № 1. – S. 8-12.
3. Fitzke J. Rola młodzieży w ochronie zabytków archeologicznych // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 10-11. – S. 207-210.
4. Czyżewski M. Działalność naukowa i popularyzacja wiedzy w programie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // http://khit.pttk.pl/teksty/100ptk_sesja_r_czyzewski.pdf
5. Janowski A. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze // Ziemia. – 1927. – № 11. – S. 180-182.
6. Завадська О. Журнал «Orli lot» як джерело вивчення молодіжного краєзнавчого руху на Волині в 1921 – 1939 рр. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18-19 травня 2004 р. – Луцьк: ПМ «Пулс», 2004. – С. 316-319.
7. Середняк Л. Краєзнавство як засіб національного виховання у навчальних закладах Східної Галичини в міжвоєнний період // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 26 жовтня 2000 р. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 261-274.
8. Кінд-Войтюк Н. В. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Кінд-Войтюк Наталія Василівна. – Чернівці, 2007. – 23 с. (С. 12–13.)
9. Кінд-Войтюк Н. В. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського Воеводства (1921 – 1939 рр.) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – С. 136-140.
10. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
11. Program regionalizmu polskiego (Opracowany przez Radę Naukową Sekcji Powszechnych uniwersytetów Regionalnych Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych) // Opisy powiatowa studja nad stosunkami województw, jako jednostek regionalnych. – Płock: Druk. B-cia Detrychowice, 1928. – S. 54-60
12. Araszkiewicz F. Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1971. – № 4. – S. 549-587.
13. Araszkiewicz F. Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Wychowanie obywatelskie. – 1971. – № 4. – S. 13-15.
14. Chętnik A. W sprawie grabieży materiału muzealnego // Ziemia. – 1929. – № 15 i 16. – S. 270-271.
15. Przemyski K. W sprawie muzeów powiatowych // Ziemia. – 1928. – № 10. – S. 149-152.
16. Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 275-284.
17. Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // Ziemia. – 1939. – № 5-6. – S. 181-199.
18. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 8. – 6 арк.
19. Kapłon J. Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Zarys dziejów // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_0.
20. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 1032. – 8 арк.
21. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 1033. – 8 арк.
22. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1842. – 12 арк.

23. Młoda Wieś Wołyńska w Krzemieńcu // *Życie Krzemienieckie*. – 1937. – № 4. – S. 56-59.
24. Stański E. Dorobek dziesięciolecia Kół Młodzieży Wiejskiej pow. Krszemienieckiego (Skrót sprawozdawczy) // *Życie Krzemienieckie*. – 1937. – № 12-13. – S. 245-254.
25. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1066. – 7 арк.

Т.А. Стоян

«ЗА ЧІТКЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ ХУДОЖНЄ МОВЛЕННЯ»: ДО ІСТОРІЇ РАДІОЦЕНЗУРИ В УСРР 20–30-Х РР. XX СТ.

Історія становлення радянського художнього радіомовлення тісно пов'язана з розвитком радіотелефонії, тобто з використанням її технічних можливостей. Хронологічно, на думку радянських дослідників радіо [1, с. 19], його організаційне формування відбувалося протягом 1922–1928 рр. Системності художньому мовленню надало створення творчого об'єднання «Радіо для всіх» 1 жовтня 1924 р., фундаторами якого виявилися Російське телеграфне агентство (Роста), Трест заводів слабкого струму, Наркомат пошт і телеграфу, а 1 грудня 1924 р. був схвалений статут товариства «Радіопередача», очолюваного О.В. Шотманом. Для зміцнення партійного та ідеологічного керівництва цією першою радіомовною радянською установою ЦК партії відрядив до її правління журналістку Ф.О. Дабкіню. Вона не була політредактором, але слідкувала за роботою тижневої газети «Новости радио», яка почала виходити з лютого 1925 р. [1, с. 60]. На її сторінках друкувалися перші радіопрограми, у яких художньому мовленню відводилося дуже мало місця. Переважно політико-інформативне мовлення, пропагандистські програми («Радіожовтень», «Радіопіонер», «Радіогазета»), хоча майже кожного дня лунали концерти, час від часу транслювали класичні музичні твори (опера «Садко» з Большого театру) [2].

Співвідношення художнього та суспільно-політичного мовлення, тобто радіоефіру, було тоді на користь останнього, позаяк такою виявилася потрібна лінія Агітпропу ЦК ВКП(б) та головлівтівської цензури Наркомосу, особисте побажання Н.К. Крупської стосовно ідеологічного нагляду за розважальними програмами. Восени 1924 р., писав Я. Мукомль в передмові до книги І. Малкіна [3, с. 3], коли пролунала перша радіогазета, пропонувалося давати лише інформативні передачі. 16 липня 1924 р. кінорежисер-документаліст Д. Вертов виступив на сторінках газети «Правда» з пропозицією обмежити художнє мовлення, а по можливості й відхилити. Він пропонував широко транслювати «Радіогазету», а не починати «наше радіомовлення» з передачі «Кармен», «ріголетто», романсів. «Поки ще не пізно, – категорично наголошував він, – треба врятувати наше радіо від захоплення «художньою радіопередачею» (порівняйте із засиллям художньої кінематографії).

«Кіноправду» й «кінооко» протиставляємо ми «художній кінематографії», «Радіоправду» і «радіовухо» протиставляємо ми «художній радіопередачі» [4]. Кінодокументаліст Д. Вертов, котрий спеціалізувався на політичній проблематиці та увічнював образ Леніна на екрані, не сприймав «демонстрації опер і драм», а закликав готуватися до того, щоб відтворені події і явища «...капіталістичного світу повернути йому ж на погибель» [4]. Але художнє слово лунало по радіо, відредаговане політцензорами, хоча у 20-х рр. ідеологічний нагляд за мікрофонним матеріалом був надто ліберальним. Один із перших радянських дикторів, актор театру Моссовета, режисер, заслужений артист РСФРР О.Н. Абдулов, згадуючи у 1938 р. першовитоки радянського радіоефіру, зазначав: «Кадри радіомовлення були дуже нечисленні. Контролю над передачами майже не було» [5, с. 11]. Його наставником був свого часу Ф.І. Шаляпін, а мистецтву декламування художніх творів навчався у самого В.В. Маяковського. Вірші та поеми пролетарського поета демонструвалися на радіо протягом 1924–1925 рр., а його живий голос слухачі вперше почули у травні 1926 р. Упродовж 1928–1929 рр. він читав по радіо – «Клоп», «Парижанка», «Баня», «Хорошо», а 20 березня 1930 р. брав участь в атеїстичній радіопрограмі, виступ якого був останнім для поета [6, с. 158].

Для художнього радіомовлення 20-х рр., яке вишукувало нові мистецькі форми, важливо було досягти «ідеологічно витриманого» звукового змісту, позаяк текстову частину контролювали представники Головреперткому. Вимоги до музичного оформлення радіогазет, тобто тематичних передач, виклав у 1929 р. один із творців художнього радіомовлення Г. Поляновський. «Десять різновидів газет, – писав він тоді, – вимагають, очевидно, відмінного одне від одної звукового оформлення. Характерні особливості змісту кожної із газет – «Червоноармійська», «Жіноча», «Комсомольська» тощо – передбачала саму суть їх звукового

23. Młoda Wieś Wołyńska w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 4. – S. 56-59.
24. Stański E. Dorobek dziesięciolecia Kół Młodzieży Wiejskiej pow. Krszemienieckiego (Skrót sprawozdawczy) // Życie Krzemienieckie. – 1937. – № 12-13. – S. 245-254.
25. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1066. – 7 арк.

Т.А. Стоян

«ЗА ЧІТКЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ ХУДОЖНЄ МОВЛЕННЯ»: ДО ІСТОРІЇ РАДІОЦЕНЗУРИ В УСРР 20–30-Х РР. XX СТ.

Історія становлення радянського художнього радіомовлення тісно пов'язана з розвитком радіотелефонії, тобто з використанням її технічних можливостей. Хронологічно, на думку радянських дослідників радіо [1, с. 19], його організаційне формування відбувалося протягом 1922–1928 рр. Системності художньому мовленню надало створення творчого об'єднання «Радіо для всіх» 1 жовтня 1924 р., фундаторами якого виявилися Російське телеграфне агентство (Роста), Трест заводів слабкого струму, Наркомат пошт і телеграфу, а 1 грудня 1924 р. був схвалений статут товариства «Радіопередача», очолюваного О.В. Шотманом. Для зміцнення партійного та ідеологічного керівництва цією першою радіомовною радянською установою ЦК партії відрядив до її правління журналістку Ф.О. Дабкіню. Вона не була політредактором, але слідкувала за роботою тижневої газети «Новости радио», яка почала виходити з лютого 1925 р. [1, с. 60]. На її сторінках друкувалися перші радіопрограми, у яких художньому мовленню відводилося дуже мало місця. Переважно політико-інформативне мовлення, пропагандистські програми («Радіожовтень», «Радіопіонер», «Радіогазета»), хоча майже кожного дня лунали концерти, час від часу транслювали класичні музичні твори (опера «Садко» з Большого театру) [2].

Співвідношення художнього та суспільно-політичного мовлення, тобто радіоефіру, було тоді на користь останнього, позаяк такою виявилася потрібна лінія Агітпропу ЦК ВКП(б) та головлівтівської цензури Наркомосу, особисте побажання Н.К. Крупської стосовно ідеологічного нагляду за розважальними програмами. Восени 1924 р., писав Я. Мукомль в передмові до книги І. Малкіна [3, с. 3], коли пролунала перша радіогазета, пропонувалося давати лише інформативні передачі. 16 липня 1924 р. кінорежисер-документаліст Д. Вертов виступив на сторінках газети «Правда» з пропозицією обмежити художнє мовлення, а по можливості й відхилити. Він пропонував широко транслювати «Радіогазету», а не починати «наше радіомовлення» з передачі «Кармен», «ріголетто», романсів. «Поки ще не пізно, – категорично наголошував він, – треба врятувати наше радіо від захоплення «художньою радіопередачею» (порівняйте із засиллям художньої кінематографії).

«Кіноправду» й «кінооко» протиставляємо ми «художній кінематографії», «Радіоправду» і «радіовухо» протиставляємо ми «художній радіопередачі» [4]. Кінодокументаліст Д. Вертов, котрий спеціалізувався на політичній проблематиці та увічнював образ Леніна на екрані, не сприймав «демонстрації опер і драм», а закликав готуватися до того, щоб відтворені події і явища «...капіталістичного світу повернути йому ж на погибель» [4]. Але художнє слово лунало по радіо, відредаговане політцензорами, хоча у 20-х рр. ідеологічний нагляд за мікрофонним матеріалом був надто ліберальним. Один із перших радянських дикторів, актор театру Моссовета, режисер, заслужений артист РСФРР О.Н. Абдулов, згадуючи у 1938 р. першовитоки радянського радіоефіру, зазначав: «Кадри радіомовлення були дуже нечисленні. Контролю над передачами майже не було» [5, с. 11]. Його наставником був свого часу Ф.І. Шаляпін, а мистецтву декламування художніх творів навчався у самого В.В. Маяковського. Вірші та поеми пролетарського поета демонструвалися на радіо протягом 1924–1925 рр., а його живий голос слухачі вперше почули у травні 1926 р. Упродовж 1928–1929 рр. він читав по радіо – «Клоп», «Парижанка», «Баня», «Хорошо», а 20 березня 1930 р. брав участь в атеїстичній радіопрограмі, виступ якого був останнім для поета [6, с. 158].

Для художнього радіомовлення 20-х рр., яке вишукувало нові мистецькі форми, важливо було досягти «ідеологічно витриманого» звукового змісту, позаяк текстову частину контролювали представники Головреперткому. Вимоги до музичного оформлення радіогазет, тобто тематичних передач, виклав у 1929 р. один із творців художнього радіомовлення Г. Поляновський. «Десять різновидів газет, – писав він тоді, – вимагають, очевидно, відмінного одне від одної звукового оформлення. Характерні особливості змісту кожної із газет – «Червоноармійська», «Жіноча», «Комсомольська» тощо – передбачала саму суть їх звукового

оформлення; наприклад: Якщо робоча газета має діловий, серйозний характер, ясно, що і музика, окреслюючи відділи, повинна бути відповідно серйозна, не забираючи дрібницями час у слухача. Дитяча газета – «Піонерська правда» – добра, життєрадісна. І музика до неї повинна бути така ж за настроєм. «Комсомольська газета» – завжди з піднесенням, смілива, викриваючи скрізь недоліки, де вони є. Музика у неї напориста, бойова, заклична.

Але, крім сказаного, кожна газета повинна мати ще і своє, лише їй притаманне гасло, музичну емблему, подібно до формату газети друкованої, шрифт заголовку, набору. Приклади: «Червоноармійська газета» має фанфарний підзаголовок – і це глибоко правильно, дитяча – гlockenшпіль – дзвіночки; комсомольська – ансамбль ударних інструментів; робітничка – повинна розпочинатися двома тактами з «Інтернаціоналу» оркестрового виконання», «Піонерська правда» – звуками флейти пікколо «Здіймайтесь багаттями» [7, с. 9]. Цей художньо-політичний критерій до оформлення суспільних радіопередач, запропонований музкритиком тих років, віддзеркалював основні принципи соцреалізму, але використовувалися твори радянських молодих композиторів та «обробки майстрів-класиків» – Шумана, Шуберта, Грига, Бетховена.

Музичний радіотвір, супроводжуючи текстову частину – п'єсу, роман, вірш – судячи з постановок тих років, проходив авторську внутрішню цензуру, а з іншого боку, вимагав великої напруги від драматурга. Наприклад, відомий у 30-х рр. драматург О.М. Афіногенов, працюючи над п'єсою «Дніпрельстан», крім «літературної майстерності», познайомився з літературою для сліпих, щоб збагнути «...сприйняття світу, звуку та організацію звукових почуттів» [8, с. 5]. Він вважав, що його твір – це не радіоп'єса, а радіофільм, присвячений «...одній із ділянок нашої соціалістичної новобудови» [8, с. 5]. Його автор, працюючи над сюжетами п'єси, переслідував чітку ідеологічну установку: показати «...небачену у світі школу соціалістичної переробки людини» [8, с. 5]. Не вдалося уникнути й відвертого соціального замовлення – звеличення соціалістичного поступу. «Ось чому в центрі фільму, – продовжував О. Афіногенов, – фігура українського селянина, зірваного з насидженого місця фактом затоплення рідного села, що прийшов на будівництво і проходить різні стадії своєї переробки: артільна праця (націоналізм, окремішність, рвацтво); машинова техніка (через заперечення машин до оволодіння ними); машинна праця (створює інші, відмінні від артілі інтереси до якості роботи); соціалістична праця (суботник, змагання)» [8, с. 5]. Відповідно до них пропонувався й музичний ритм – «ритм соціалістичного «Дніпрельстану».

Радіогазети, окремі п'єси, трансляції концертів передавалися згідно з радіопрограмами. Тематичні вистави («Дніпрельстан» тощо) належали до однієї із радіогазет – «Робітничої», «Селянської». Так у програмах за 1930 р., крім них, передбачалися виступи симфонічного концерту, грамофонна музика, класична музика, а також денні концерти «народна пісня в марксистському освітленні» [9]. Радіогазети, як організаційна форма мовлення, зазнавали критики. «У нас хибують радіогазети. Ще досі майже всюди зберігся такий анахронізм, – писав у 1930 р. О. Вольський, – що радіогазети треба будувати за прикладом друкованої преси. Спочатку іде славнозвісна передовиця, далі стаття, ще одна стаття, кілька робкорівських дописів, знову стаття, телеграми, іноді нарис, ще стаття, хроніка дня і нарешті фейлетон, хоч не завжди він є в газеті» [10, с. 522-523]. Композиційні недоліки доповнювали нудні статті агітаційно-пропагандистського змісту, тому 31 серпня 1932 р. радіогазети («Пролетарій», «Селянська», «Червоноармійська газета») були ліквідовані наказом №341 Всесоюзного комітету по радіомовленню [11, с. 77]. Деякі з них, зокрема «Червоноармійська» була передана до управління художнього мовлення.

Від керівників підрозділів радіомовлення вимагали професійно висвітлювати у «...вдалих художніх формах наше сучасне життя» [12, с. 226]. Для цього пропонували форму радіотеатру, оголосивши «п'ятирічку художнього радіомовлення» [13, с. 363-364]. Від виконавців художнього слова, які працювали на радіо, також прагнули високої майстерності. «Диктор має бути з великою ерудицією, – писав Я. Ліщинський. – Від нього вимагається чіткість, гнучкість, легкість, спритність, політична письменність, вміння зорієнтуватись в кожний момент у питаннях сьогодення, бути в курсі всіх політичних кампаній» [14, с. 606-607]. Поєднання політграмоти з художньою майстерністю відповідало ідеологічним принципам партійності радіомовлення, хоча для 1930 р. ще не була характерною «цензурна репресія», тобто жорсткий і тотальний нагляд за кадрами, текстами та радіоефіром.

Боротьба за «більшовицьке радіомовлення» з використанням кадрових політичних чисток припадає на 1931 р., коли відбулася зміна «опортуністичного керівництва «Селянської

радіогазети» та лунали войовничі заклики про докорінну перебудову програм і принципів мовлення» [15, с. 361-362]. Навіть почав виходити журнал товариства «Друзі радіо», який мав назву «Радиофронт». Радіо розглядалося як «організатор мільйонів» та «агітпроп соцбудівництва», а на сторінках українського часопису «Радіо» почали з'являтися критичні статті про ідеологічні помилки художнього радіомовлення. «І от, у той час, – зазначав один із робкорів на початку 1932 р. – коли на мистецькій ділянці ідеологічного фронту точиться й загострюється жорстка боротьба, харківське художнє мовлення має елементи політичної безхребетности й часто-густо штукується на звичайнісіньку політграмоту. З 20 листопада по 30 грудня ми маємо 21 випадок прориву, так би мовити браку ідеологічної продукції. Повний перелік усіх політичних «художеств» художнього мовлення складав би досить грубенький том, що йому позаздрив би перший-ліпший том обвинувального акту будь-якого політичного процесу» [16, с. 7-8]. Органи радіоцензури, тобто музредактори Головреперткому, відслідковували навіть статистику ідеологічних «проривів». Вони згадали два «нацменівські концерти» від 8 та 18 грудня 1931 р., які були «...ідеологічно шкідливі й класово ворожі», а «...програма цих концертів так і проситься до судового слідчого в справах шкідництва» [16, с. 7-8]. Художньому відділу Харківського радіокомітету дісталось за те, що обидва «...концерти просякнені ефремовською настановою про безкласову суцільність і єдність нації» [16, с. 7-8]. Національно-культурні питання викликали особливу увагу політредакторів радіоефіру, тому контроль за ними поглиблювався.

Художнє радіомовлення базувалося не лише на професійних дикторах, а також на живому слові письменників. Так у лютому 1932 р. секретаріат Харківської філії ВУСПП заснував радіосекцію та майстерню радіо- мистецтва при Харківському радіоцентрі, до якої долучилися літератори – М. Ірчан, с. Голованівський, М. Майський, В. Сосюра, К. Гордієнко, М. Фефер та інші. «Усі перелічені товариші, – писав 29 лютого М. Майський, – дали персональну згоду працювати в галузі створення мистецьких радіотворів..., вишукування форм та методологій мистецького твору» [17]. Говорилося також про активізацію «худполітрад», бо на радіо «...трапляються зриви і навіть політичні помилки» [17]. До художнього радіомовлення приділялася особлива увага, позаяк воно впливало на формування свідомості, політичних і світоглядних уподобань.

Наприкінці 1933 р. Управління центрального радіомовлення всесоюзного радіокомітету реорганізувало роботу дирекції літературно-драматичного мовлення, виокремивши три сектори: літературних, театральних-трансляційних, драматичних передач [11]. Всесоюзний радіокомітет, обстеживши діяльність «місцевого радіомовлення», тобто республіканського, визнав 8 січня 1934 р. незадовільним художній рівень мовлення, хоча відсоток музичних передач значно збільшили в програмах [18, с. 30]. До недоліків зарахували: бідність репертуару, відсутність легких розважальних форм художнього мовлення, ставку на своїх, але малокваліфікованих виконавців, безпринципність транслювання концертів, захоплення «оркестроманією», транслювання політінформації через радіогазети, канцелярсько-бюрократичне ставлення до масової роботи із слухачською аудиторією. «Політичним промахом» вважали відсутність «...інформації про підсумки виборів до рейхстагу у київській радіогазеті», а також те, що «...кожний номер української радіогазети ще у листопаді 1933 р. тривав 30 хвилин» [18, с. 30]. Від керівників радіокомітетів вимагали «справжньої більшовицької оперативності радіомовлення», тобто його максимального використання для реалізації політичних та ідеологічних складових програми партії.

Основні завдання художнього радіомовлення визначили та конкретизували учасники всесоюзної творчої наради, яка відбулася 8–13 квітня 1934 р. Програмним принципом його виконання обрали рішення XVII з'їзду ВКП(б) про здійснення «...другої п'ятирічки безкласового соціалістичного суспільства» [18, с. 16]. Постанова наради була опублікована наступного року, яка становить важливий документ для з'ясування форм і методів функціонування партійно-радянського ідеологічного контролю за радіоефіром. «Використовуючи літературний матеріал, музику, нариси, п'єси, фельетони тощо, – зазначалося в постанові, – художнє мовлення повинне показувати боротьбу за друку п'ятирічку, соцбудівництво, викривати класових ворогів пролетаріату та їх поплічників, давати образи героїв-ударників полів і заводів, біографії видатних борців за звільнення пролетаріату тощо.

Художнє мовлення повинно брати активну участь у здійсненні партією політичних та господарських кампаній, вишукуючи для цього нові й нові своєрідні форми. Зараз ця робота із

пропаганди партійних рішень відбувається квола, а інколи з грубими політичними помилками» [18, с. 16]. Ці настанови стосувалися програмних засад радіомовлення, його політичних функцій. Вимога про те, що у «...своїй повсякденній роботі радіомовлення повинно керуватися рішеннями XVII з'їзду партії, а також директивами партії про літературу, мистецтво, театр» засвідчувала факт тотального партійного контролю над мовленням. Його ідеологічний зміст стосувався подолання «буржуазного впливу», «замазування класових суперечностей», «політичних проривів». Матеріали наради переконують в тому, що 1934 р. став роком впровадження системної політичної цензури за художнім радіомовленням, позаяк її принципи охоплювали усі його організаційні форми та практику. «Боротьба за соціалістичний реалізм в мистецтві, – наголошувалося в постанові наради, – директивна лінія для художнього радіомовлення. Боротьба за великі художні твори, які висвітлюють нашу епоху в мистецтві, є важливе завдання радіо» [18, с. 16]. До основних завдань художнього радіомовлення належали – «підняття культурного рівня і політичне виховання мас у дусі комунізму», а також освоєння «класичної спадщини», супроводжуючи її показ «марксистським тлумаченням», трансляція «творчості інших народів союзу», залучення до мікрофона письменників, віддзеркалювати не лише один напрямок радянського мистецтва, а різні «театральні течії», демонструючи показ на «основі марксистсько-ленінської теорії», «остаточно викорчувати антимарксистську теорію «радіомистецтва». Спроби витворити специфічну «радіомузику» були відхилені, названі «формалістським непотребом» та «знахарством» і «груповщиною», тому пропонувалося налагодження «тісної взаємодії» з літературою, музикою, театром, тобто використання різних видів мистецького художнього радіомовлення, його нових форм і видів. Радіокомітети мали скласти постійний репертуар художнього мовлення, дбаючи про «...високу ідейну та художню якість радіопередач» [18, с. 18]. Задля цього створювали всесоюзну мережу художнього радіомовлення, зміцнювали місцеві радіокомітети досвідченими редакторами, «інструкційно-творчими бригадами, організовували методичні кабінети для обговорення програм, стенографували репетиції складних форм художнього центрального мовлення. Відбулася уніфікація системи радіомовлення, модернізація форм, але одночасно з поліпшенням художнього мовлення активізувалися органи політичної цензури.

15 грудня 1934 р. Всесоюзний комітет із радіофікації і радіомовлення, заслухавши доповідь спеціальної бригади з перевірки діяльності художнього мовлення ВУРКу, Одеського та Харківського обласних радіокомітетів, констатував факт «націоналістичної діяльності» їхнього керівництва. Всеукраїнський радіокомітет очолював «націоналіст» О.О. Карпеко, відтак з'явився термін «карпековщина» – як «...форма прояву націоналістичної діяльності на радіомовленні» [18, с. 34]. За політичною фразеологією про націоналізм приховувалася ідеологема про інтернаціональну природу радянської культури, позаяк «...українська радянська культура протиставлялася культурі братніх республік і систематично ігнорувалася молдавська радянська культура» [18, с. 35]. Недоліком радіомовлення УСРР вважалася недостатня робота з «інтернаціонального виховання мас», незначний відсоток «української радянської музики» в радіопередачах та художніх творів і композиторів РСФРР й інших республік, а також надто непомітна присутність у художньому мовленні творів мистецтва, які б висвітлювали «...успіхи соціалістичного будівництва УСРР». Виявляється, що О. Карпеко не виконував постанови ВРК від 8 січня 1934 р. про необхідність «боротьби з націоналізмом, про посилення класової пильності до мікрофонного матеріалу» [18, с. 36]. Державний орган, яким був ВРК, фактично виконував функцію ідеологічного нагляду за республіканськими радіомовними організаціями. Політичний контроль за «мікрофонним матеріалом» став складовою частиною повсякденного художнього радіомовлення.

Напередодні звільнення з посади керівника ВУРКу, О. Карпеко опублікував своєрідний звіт про роботу, у якому згадав вдалу радіокомпозицію роману І. Микитенка «Ранок», але не забув про співака Всеукраїнського радіокомітету Дудка, котрий, «...використовуючи втрату більшовицької пильності керівних робітників радіокомітету, намагався виконувати у мікрофона націонал-шовіністичні українські пісні» [19, с. 267]. Дивно, але О. Карпеко відреагував на націоналістичну «пропаганду біля мікрофону», визнав її «...одвертою вилазкою класового ворога». Він долучив до них «викритого керівника художнього мовлення Харківського радіокомітету Демінського, котрий передавав «ідеологічно шкідливі твори» – «Юбер-Алес», «Давайте поговоримо». Дбаючи про власну безпеку, О. Карпеко виконував роль політцензора радіоефіру. «Навряд чи можна назвати вдалим, – зазначав він, – нещодавне пересилання Харківського облрадіокомітету на тему «Розвиток російського романсу», яке складалося з

таких речей, як романс Гурильона «Вам не понять моей печали», романс Алябєва «Желание любви» і романсів Глінки: «В крови горит огонь желанья» та «Како сладко мне с тобой» [19, с. 268]. Не його критичне ставлення до російських романсів стало причиною звільнення О. Карпеко, а політична чистка радіоефіру від «націоналістичного мотлоху», тобто від творів української культури.

Друга половина 30-х рр. стала для художнього радіомовлення фільтраційним випробуванням для номенклатури радіокомітетів, для дикторів і митців. На початку 1935 р. часопис «Радіо» опублікував критичні зауваження стосовно втрати «класової пильності» редактором, котрий допустив «...факт пересилання радіом оповідань контрреволюціонера Остапа Вишні» [20, с. 3-4]. Ідеологічно «витриманими» виявилися художні твори українських радянських письменників, які виконували актори театру ім. І. Франка перед мікрофоном: «Платон Кречет», «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Кадри» І. Микитенка. До їх постановки були залучені найкращі актори театру: Г. Юра, Ю. Шумський, А. Бучма, О. Ватуля, Ф. Барвинська, Н. Ужвій [21, с. 12-13]. Заслужений артист республіки Ю. Шумський погоджувався читати твори українських письменників по радіо, офіційно заявивши у пресі [22, с. 14]. Українське радіо транслювало літературні твори, випускаючи в ефір Ю. Яновського «Вершники», М. Островського «Народжені бурєю», М. Бажана «Перед боєм», І. Ле «Історія радості», П. Панча «Облога ночі» [23, с. 1-4].

У 1935 р. відбулася постановка п'єси І. Микитенка «Маруся Шурай», завданням якого, на думку постановника її радіокомпозиції А.П. Юрського, було «...написати на матеріалі п'єси Старицького революційний твір, який показував би правду історичного минулого України, який викликав би ненависть до того минулого, пробуджував ще більшу любов до радісного сьогодні – до Радянської України!» [24, с. 18-19]. Літературній переробці підлягала «...популярна мелодрама буржуазно-націоналістичного драматурга М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», тому що вона показувала старе «українське село з буржуазно-націоналістичних позицій, прикриваючи класові суперечності села, а Микитенко наповнив її «новим ідейним змістом, зовсім по новому трактуючи старі персонажі п'єси» [24]. Ідеологічної обробки зазнав твір М. Старицького, бо розкривав соціальний побут українського села, а п'єса «Маруся Шурай» стала взірцем використання політичної радіоцензури. Вона набула структурних ознак спеціального підрозділу головлітвської цензури.

27 грудня 1935 р. заступник наркома освіти РСФРР Б. Волін видав наказ №7 з метою «...упорядкування та зміцнення роботи цензури над центральним радіомовленням та забезпечення оперативного керівництва радіоцензурою на місцях», відтак і реорганізації «...цензорської групи радіомовлення в сектор Головліту, що здійснює винятково наступну цензуру та оперативно-організаційне керівництво цензурою центрального, місцевого і низового радіомовлення» [11, с. 93]. Так з'явився термін «радіоцензура», хоча як явище існувало з середини 20-х рр. При Управлінні центрального радіомовлення створювалася самостійна «...цензорська група з уповноваженням Головліту для здійснення попереднього контролю над центральним мовленням» [11, с. 93].

Подібна система діяла також в Україні, тобто інститут уповноважених. Вона була підсилена постановою ВРК при СНК СРСР від 1 серпня 1936 р. про демонстрацію концертів, присвячених творчості народів СРСР, про «посилення пропаганд по радіо» радянської культури [11, с. 95-96], а також про перегляд радіожурналів союзного значення від 16 січня 1936 р., про заборону радіоперекликів від 29 жовтня 1937 р.

Наприкінці 30-х рр. структурних змін в системі радіоцензури не відбулося, але була деталізована технологія її повсякденного здійснення, яка безпосередньо стосувалася художнього мовлення. 16 вересня 1938 р. уповноважений РНК по охороні військових таємниць та начальник Головліту М. Садчиков видав наказ №694, яким встановив термін подання мікрофонного матеріалу уповноваженому Головліту для цензурного контролю [11, с. 95-96]. Наприклад, репетиції літературно-музичного монтажу передавали за 36 годин до ефіру, які переглядалися цензором протягом 18 годин. 14 лютого 1939 р. ВРК при РНК СРСР встановив порядок здавання мікрофонного матеріалу: опери, трансляції концертів, студійні трансляції за 48 годин до ефіру [11, с. 100].

Попередньому контролю радіоцензури підлягали програми мовлення, тобто формування репертуару, його структура. Художньо-політичні ради відслідковували художні твори, які проходили відповідну ідеологічну експертизу. Програми радіопередач, опубліковані для користування, представляли готовий продукт з належним сертифікатом політико-

ідеологічної якості, встановленої уповноваженим Головліту. 5 квітня 1936 р. Український радіокомітет презентував програму виступу на першому Всесоюзному радіофестивалі, до якої потрапили українські народні пісні, твори класичної музики, а також радянських композиторів. Фестиваль відкривав зведений хор палацу піонерів Петровського району м. Києва піснею «Рапорт Постишеву», музику до якої написав український радянський композитор К. Богуславський [25]. Пісні мали переважно лірично-природничий характер («Гей, у полі вітер віє», «Зелена ліщинонька», «А вже весна», «Ой, у лісі», «За городом качки пливуть» та інші), хоча були і політичного змісту твори (кантата «Жовтень» українського радянського композитора Вериківського з трьох частин – «Пісню Жовтневі співай», «За горою кам'яною», «Пісня про Сталіна»). Лунали також рекрутські пісні, музичні твори М. Лисенка, Римського-Корсакова, Бетховена, українських радянських композиторів П.О. Козицького, Л.М. Ревуцького, К. Богуславського, М.Т. Коляди, К.Ф. Данькевича. Вони не викликали заперечень з боку радіоцензорів. До ефіру потрапили: вірші П. Тичини «Партія веде» в авторському виконанні, уривок з поеми В. Маяковського «Ленін», продекламований Ю. Шумським, уривок з вірша Т. Шевченка «Сон» у виконанні Г. Юра. Пісня співали М. Литвиненко-Вольгемут («Вітер, вітер коло хати»), І. Паторжинський («Про стару солдатчину»), «Ви, музики, грайте»), З. Гайдай («Ой, на гору козак воду носить»). Репертуар був ретельно підібраний, перевірений та «ідеологічно витриманий». Врахувавши критику попереднього керівництва Радіокомітету, організатори долучили до програми УРК виступ представників АМСРР. Народна артистка республіки М.І. Литвиненко-Вольгемут, готуючись до чергового сезону, зазначала: «Репертуар мій на 1936 рік – це участь у монтажах різних опер, виконання українських народних пісень, старої класичної спадщини і ін.» [26, с. 12] Радіофестиваль, що тривав 23 березня – 5 квітня, відкривали чотириголосим виконанням «Інтернаціоналу», по одному куплету національними мовами від столичних міст, а завершувала Москва [27].

Щоденні програми радіомовлення переглядалися редакторами та уповноваженими Головліту, затверджувалися ними, тому їх репертуар свідчив про ідеологічну класифікацію художніх творів політцензорами. Наприклад, програма Донецького радіокомітету на січень 1936 р. увібрала класичну музику та твори радянських композиторів. Концертна складова програми радіомовлення домінувала, а також демонструвалися уривки з опер російських, російських радянських та західноєвропейських композиторів. Лунали концерти польською, татарською, німецькою, єврейською мовами, а твори українських радянських композиторів лише 11 січня. Редактори та головлітівські цензори допускали до виконання французькі пісні XVII-го століття, українську народну пісню, але в обробці радянських композиторів, звертаючи увагу на соціальні мотиви. Радіокомпозиції літературних творів належали до рубрики «Літпередача», до якої потрапили: «Як гартувалася сталь», «Народжені бурєю» М. Островського, вірші Н. Забілої, П. Тичини, К. Чуковського, оповідання О. Зоценка, п'єси О. Корнійчука «Платон Кречет», «Загибель ескадри», оповідання А. Чехова, Салтикова-Щедріна, а також казки Г.Х. Андерсена, окремі оповідання М. Твена [28]. Саме вони виявилися для місцевих головлітівських уповноважених «ідеологічно витриманими» творами мистецтва, відтак не викликали заперечень.

Програми Харківського облрадіокомітету виявилися більш ідеологічно спрямованими, судячи з листопадового 1936 р. репертуару. Функціонувала рубрика «Вивчаймо пісні по радіо», до яких обрали наступні: «Пісня про Сталіна» музика Л. Ревуцького, іспанського народного фронту «Червоний прапор», «Пісні про Батьківщину» на музику І. Дунаєвського, «Пісні про Щорса», «Про південний фронт» музика К. Богуславського [29]. Вони повторювалися з дня на день. Упорядники програм чітко дотримувалися принципу інтернаціоналізму, тому були концерти народів СРСР. Літературно-музичні передачі набули виразного політичного змісту, які стосувалися партизан періоду громадянської війни, про героїчну боротьбу іспанського народу. Так 16 листопада з ранку лунали революційні пісні, а після 17 годин була передача «Радянські поети про вождя людства – Сталіна». Інтернаціоналізація програм художнього радіомовлення належала до основних функціональних пріоритетів радянської системи політичної цензури.

Радіопрограми центрального українського мовлення 1937–1938 рр. були надто політизовані, а концерти стосувалися жовтень, піонерів, комсомольців. У день Різдва Христового лунали революційні пісні та марші, народів СРСР, а також неаполітанські пісні, читали казки І. Франка, О. Пушкіна, трансливалися твори Вагнера, Бетховена. 21 січня 1937 р.

.....
програма була приурочена пам'яті Леніна, хоча в текстовій частині використали слово «присвячена», а також лунали твори Бетховена – жалібний марш з «12 сонати» та перша частина «Патетичної сонати», М. Рильський декламував вірша «Ленін» [30]. Вечірню програму 7 січня 1938 р. відкривала оперета М.Кропивницького «Пошилися у дурні» [31]. Твори, які з'явилися в ефірі, підлягали огляду театральних та музичних критиків, які висловлювали враження та оцінки перед мікрофоном. Так театральний критик О. Жданович позитивно відгукнувся на п'єсу «Честь» грузинського драматурга Г. Мдіван, автор якої показав «честь радянського патріота» вище любові до батьків [32], тобто професійно виконав «політичне замовлення», яке цілком задовольняло цензорів.

Отже, підсумовуючи аналіз джерела та літератури з проблем становлення політичної цензури за художнім радіомовленням, можна виокремити два хронологічні періоди: 1929–1928 рр., упродовж якого сформувалася радянська система мовлення, виникли його художньо-мистецькі організаційні форми, з'явилося громадське радіотрансляційне об'єднання, реформоване та уніфіковане у 1928 р.; 1929–1939 рр., характерний появою центрального (союзного) та місцевого (республіканського) державних радіокомітетів, структуризацією художнього мовлення, його політизацією та ідеологізацією, широким використанням письменників, акторів, співаків, композиторів, застосуванням різножанрових форм мовлення («радіофільма» театр перед мікрофоном, письменники перед мікрофоном), функціонуванням художнього мовлення як окремого виду.

Радіоцензура, як специфічна галузь політичної цензури, почала формуватися одночасно з масовими трансляціями художньо-мистецьких творів зарубіжних та радянських митців. Контроль за ефіром був обмежений у 20-х рр., хоча політичний нагляд за розважальними, тобто мистецькими програмами, діяв з 1926 р. відповідно до вимог Н.К. Крупської. Попередньому цензурному контролю підлягав переважно мікрофонний матеріал. Музичні твори, які супроводжували текстову частину радіовистави, проходили внутрішню авторську цензуру в контексті теорії і практики соцреалізму. Для другого періоду притаманна перехідна фаза, яка охопила 1929–1930 рр. і була зумовлена адаптацією органів цензури до вимог соціалістичної реконструкції соціально-економічних відносин, тобто сталінської модернізації, а наступні 1931–1939 рр. вирізнялися уніфікацією системи політичної цензури, її поширенням на радіомовлення, встановленням ідеологічного контролю за мікрофонним матеріалом та ефіром. У 1933 р. відбулася реорганізація системи літературно-драматичного мовлення, яка завершилася створенням трьох видів передач – літературної, театральної-трансляційної і драматичної, відтак виникла потреба розширення головлітвської цензури. Партійність радіомовлення була основним принципом його ідеологізації, починаючи з першовитоків радянського радіо, але протягом другої половини 30-х рр. політична цензура за ефіром стала тотальною, набуваючи антиукраїнського спрямування. Термін «радіоцензура» вперше з'явився у грудні 1935 р., підсумовуючи у такий спосіб багаторічний досвід її формування, а наприкінці 30-х рр. технологія її застосування досягла свого функціонального апогею, позаяк мікрофонний матеріал візувався уповноваженим Головліту.

Радянська радіоцензура була складовою частиною політико-ідеологічного контролю за художнім мовленням, здійснюваного радянськими (Головліт, ВРК, УРК, Головрепертком) та партійними органами (Агітпроп, Культпроп).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1928. – М., 1987.
2. Программа радиопередач с 10 по 20 февраля ВКЛ // Новости радио. – 1926. – №4.
3. Малкин И. Газета в эфире. Содержание и техника радиогазеты. – М., 1930.
4. Вертов Д.А. «Киноправда» и «Радиоправда» (В порядке предложения) // Правда. – 1924. – 16 июля.
5. З минулого радіо в СРСР. Спогади заслуженого артиста РСФРР О.Н. Абдулова // Радіо. – 1938. – №9.
6. Ружников В.Н. Так начиналось: Историко-теоретический очерк советского радиовещания, 1917–1928. – М., 1987.
7. Поляновский Г.А. Радиогазета и музыка // Радиослушатель. – 1929. – №36.
8. Афиногенов А.Н. Как я писал «Днипрельстан» // Радиослушатель. – 1930. – №23-24.
9. Програма пересилань українських радіоцентрів на другу половину вересня 1930 р. Додаток до №16 журналу «Радіо».
10. Вольський Олекса. Зустрічний радіо план // Радіо. – 1930. – №17.
11. «Великая книга дня...» Радио в СССР. Документы и материалы / Состав. Т.М. Горяева. – М., 2007.

12. Полфьоров Я. Підсумки й перспективи // Радіо. – 1930. – №8.
13. Розен П. П'ятирічка художнього радіомовлення // Радіо. – 1930. – №12.
14. Ліщанський Я. Ліквідуємо прорив // Радіо. – 1930. – №18.
15. За большевистскую радиопечать // Радиофронт. – 1931. – №6.
16. Я.В. За чітке більшовицьке художнє мовлення // Радіо. – 1932. – №1.
17. Майський М. Перетворимо художнє радіомовлення на бойову ланку справжнього більшовицького мистецтва // За мільйонну аудиторію. Газета масового радіо руху. – 1932. – 29 лютого.
18. О Радиофикации и радиовещании. – М., 1935.
19. Карпеко О. На радіо фронті // Радіо. – 1934. – №7.
20. За бойовий більшовицький журнал «Радіо» // Радіо. – 1935. – №1.
21. Куцек С. Театри перед мікрофоном // Радіо. – 1935. – №6.
22. Шумський Ю. Я хочу і буду читати по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
23. Долгін О. Крок уперед // Радіо. – 1935. – №7-8.
24. Юрський А.П. «Маруся Шурай» // Радіо. – 1935. – №6.
25. Програми виступу Українського радіокомітету на Всесоюзному радіофестивалі 5 квітня 20 год. 30 хв. – К., 1936.
26. Литвиненко-Вольгемут М.І. З захопленням виступаю по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
27. Первый советский радиофестиваль, 23 марта – 5 апреля 1936. Программа передач. – М., 1936. – 13 с.
28. Радіо-програми на січень 1936 року. Донецький облрадіокомітет при Донеблвиконкомі. – Сталіно, 1936. – 19 с.
29. Радіо-програма. Листопад 1936. Харківський облрадіокомітет. – Х., 1936. – 20 с.
30. Радіо-програми, 21–31 січня №3. – К., 1937.
31. Радіо-програми, 1–10 січня 1938, №1. – К., 1938.
32. Н.А. Театральні критики перед мікрофоном // Радіо. – 1938. – №7.

В.К. Мотуз

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Однією з головних ознак наявності тоталітарного режиму в країні є монополія влади на засоби масової інформації. У часи сталінізму преса не лише зробила значний крок вперед у напрямку технічного прогресу, але й стала одним з важливих ідеологічних інструментів органів радянської влади у її зусиллях щодо формування «нової» суспільної свідомості широких народних мас. Однак формування та насадження внутрішньо чужої для українського селянства радянської моралі потребувало значних зусиль з боку владних партійно-радянських структур. Тому, враховуючи зростаючий потяг українського селянства до друкованого слова, партійно-радянське керівництво відвело пресі одну з головних ролей у політико-агітаційній роботі. Необхідність відповідного розуміння усіх аспектів цього складного процесу й зумовлює актуальність нашого повідомлення.

Названа проблема певним чином вже висвітлювалась у публікаціях сучасних українських дослідників. Серед них слід, насамперед, виділити праці В. Даниленка [1], Г. Капустян [2], А. Киридон [3], О. Ганжі [4] та інших авторів.

Подолання традиційної ментальності українського селянства як необхідної передумови формування нової свідомості радянських людей, які б заради здійснення ідеї побудови соціалізму були готові на будь-які кроки, проходило в умовах руйнування старої культури. Задля цього сповнені ідеологічного підтексту газети та журнали намагались створити ілюзію відсутності альтернативи та безглуздість опору радянській політико-правовій системі. З огляду на це преса як знаряддя впливу на широкі маси посіла чільне місце в ідеологічній роботі партійних структур, ставши не просто носієм інформації у загальному розумінні цього вислову, а вкрай важливим чинником радянської агітації та пропаганди, повністю скерованої на виховання у населення комуністичних, власне, квазікомуністичних переконань, чи, принаймні, настроїв.

Наскрізь партійна радянська преса посідала одну з провідних позицій у поширенні більшовицької ідеології в селянському середовищі. Однак максимально використовувати її агітаційно-пропагандистський потенціал як засіб впливу на селянство певною мірою заважала висока неграмотність дорослого сільського населення. Так, за переписом 1897 року, в Україні 80 % сільського населення віком від 9 до 49 років було неписемним [5, с. 841]. Не набагато кращим був цей показник і на середину 20-х рр. За переписом 1926 року, показник грамотності дорослих селян становив 403 особи на 1.000 осіб [6, с. 147]. Розуміючи всю важливість

12. Полфьоров Я. Підсумки й перспективи // Радіо. – 1930. – №8.
13. Розен П. П'ятирічка художнього радіомовлення // Радіо. – 1930. – №12.
14. Ліщанський Я. Ліквідуємо прорив // Радіо. – 1930. – №18.
15. За большевистскую радиопечать // Радиофронт. – 1931. – №6.
16. Я.В. За чітке більшовицьке художнє мовлення // Радіо. – 1932. – №1.
17. Майський М. Перетворимо художнє радіомовлення на бойову ланку справжнього більшовицького мистецтва // За мільйонну аудиторію. Газета масового радіо руху. – 1932. – 29 лютого.
18. О Радиофикации и радиовещании. – М., 1935.
19. Карпеко О. На радіо фронті // Радіо. – 1934. – №7.
20. За бойовий більшовицький журнал «Радіо» // Радіо. – 1935. – №1.
21. Куцек С. Театри перед мікрофоном // Радіо. – 1935. – №6.
22. Шумський Ю. Я хочу і буду читати по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
23. Долгін О. Крок уперед // Радіо. – 1935. – №7-8.
24. Юрський А.П. «Маруся Шурай» // Радіо. – 1935. – №6.
25. Програми виступу Українського радіокомітету на Всесоюзному радіофестивалі 5 квітня 20 год. 30 хв. – К., 1936.
26. Литвиненко-Вольгемут М.І. З захопленням виступаю по радіо // Радіо. – 1935. – №7-8.
27. Первый советский радиофестиваль, 23 марта – 5 апреля 1936. Программа передач. – М., 1936. – 13 с.
28. Радіо-програми на січень 1936 року. Донецький облрадіокомітет при Донеблвиконкомі. – Сталіно, 1936. – 19 с.
29. Радіо-програма. Листопад 1936. Харківський облрадіокомітет. – Х., 1936. – 20 с.
30. Радіо-програми, 21–31 січня №3. – К., 1937.
31. Радіо-програми, 1–10 січня 1938, №1. – К., 1938.
32. Н.А. Театральні критики перед мікрофоном // Радіо. – 1938. – №7.

В.К. Мотуз

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Однією з головних ознак наявності тоталітарного режиму в країні є монополія влади на засоби масової інформації. У часи сталінізму преса не лише зробила значний крок вперед у напрямку технічного прогресу, але й стала одним з важливих ідеологічних інструментів органів радянської влади у її зусиллях щодо формування «нової» суспільної свідомості широких народних мас. Однак формування та насадження внутрішньо чужої для українського селянства радянської моралі потребувало значних зусиль з боку владних партійно-радянських структур. Тому, враховуючи зростаючий потяг українського селянства до друкованого слова, партійно-радянське керівництво відвело пресі одну з головних ролей у політико-агітаційній роботі. Необхідність відповідного розуміння усіх аспектів цього складного процесу й зумовлює актуальність нашого повідомлення.

Названа проблема певним чином вже висвітлювалась у публікаціях сучасних українських дослідників. Серед них слід, насамперед, виділити праці В. Даниленка [1], Г. Капустян [2], А. Киридон [3], О. Ганжі [4] та інших авторів.

Подолання традиційної ментальності українського селянства як необхідної передумови формування нової свідомості радянських людей, які б заради здійснення ідеї побудови соціалізму були готові на будь-які кроки, проходило в умовах руйнування старої культури. Задля цього сповнені ідеологічного підтексту газети та журнали намагались створити ілюзію відсутності альтернативи та безглуздість опору радянській політико-правовій системі. З огляду на це преса як знаряддя впливу на широкі маси посіла чільне місце в ідеологічній роботі партійних структур, ставши не просто носієм інформації у загальному розумінні цього вислову, а вкрай важливим чинником радянської агітації та пропаганди, повністю скерованої на виховання у населення комуністичних, власне, квазікомуністичних переконань, чи, принаймні, настроїв.

Наскрізь партійна радянська преса посідала одну з провідних позицій у поширенні більшовицької ідеології в селянському середовищі. Однак максимально використовувати її агітаційно-пропагандистський потенціал як засіб впливу на селянство певною мірою заважала висока неграмотність дорослого сільського населення. Так, за переписом 1897 року, в Україні 80 % сільського населення віком від 9 до 49 років було неписьменним [5, с. 841]. Не набагато кращим був цей показник і на середину 20-х рр. За переписом 1926 року, показник грамотності дорослих селян становив 403 особи на 1.000 осіб [6, с. 147]. Розуміючи всю важливість

використання друкованих засобів для формування нового світогляду селянства, партійні органи поставили перед собою завдання якомога скоріше ліквідувати неписьменність в УСРР [7, с. 83]. Проте навіть невміння значної частини сільського населення читати не стало для партійної пропаганди непереборною перешкодою. Було вирішено обійти її шляхом голосного читання, за допомогою якої навіть неграмотні люди отримали можливість ознайомлювались зі змістом радянських газет, журналів, брошур, листівок. Враховуючи високий рівень неграмотності серед українських селян старшого віку читання вголос радянської періодики в хатах-читальнях стало основним методом їх роботи. Отже, недостатній рівень освіченості українського селянства не став перешкодою для радянської влади у намірах залучити його в поле впливу своєї пропагандистської машини.

Перед партійно-радянською пресою була поставлена чітка мета: широко пропагувати політичні та економічні кампанії радянського уряду. Так, наприклад, спеціальною постановою секретаріату ЦК КП(б)У від 12 жовтня 1930 року від редакцій періодичних видань вимагалось: «Зобов'язати всі газети подавати ударні відділи хлібозаготівель обов'язково у кожному номері. Зокрема, газетам негайно підсилити боротьбу проти прояву опортунізму та настроїв самопливу в хлібозаготівлі, системно розкривати факти бездіяльності та недоліки, ширше показати позитивні зразки в роботі. Всю роботу преси проводити під гаслом посиленого наступу на куркуля, організовуючи маси на цілковите виконання і перевиконання планів хлібозаготівель» [8, арк. 203]. З цього видно, що вже на рубежі 20-х – 30-х років засоби масової інформації в Україні стали слухняним інструментом ствердження пануючого режиму та головним проповідником його ідей.

Як ЦК РКП(б), так і українські партійні структури на місцях постійно прагнули до збільшення найменувань та тиражу газет, розглядаючи це як безпосередню можливість поширювати свій вплив на все більшу кількість людей. У 1928 році в УСРР видавалося 234 газети загальним тиражем 1,7 млн. примірників, а у 1933 році – вже 2.037 тиражем майже 6 млн. Окрім того, на середину 30-х років на теренах радянської України виходив друком вже 251 журнал [7, с. 256, 357].

Найбільшого поширення в 20-х роках серед всіх інших радянських періодичних видань набула в українському селі республіканська газета «Селянська біднота», яку певний час видавав Відділ у справах села ЦК КП(б)У.

Її історія розпочалася на початку 1920 року, коли при Центральному Комітеті було створено для цієї мети спеціальну Колегію. Незважаючи на всі складнощі, пов'язані з відсутністю потрібних умов (слабка поліграфічна база, нестача паперу тощо) та кадрів, їй все ж таки вдалося вже 9 березня видати перший номер «Селянської бідноти». Газета відразу стала щоденною. Вона видавалася водночас російською та українською мовами й мала значний для того часу наклад – 10 тис. екземплярів. Проте у звіті про діяльність «Відділу у справах села» зазначалося, що в найближчому майбутньому планується ще значно збільшити наклад газети, – у 2-3 рази, а більшість друкованих матеріалів подавати українською мовою. Щодо змісту видання наголошувалось: «Газета розрахована на задоволення потреб села у всіх найважливіших для нас питаннях, передусім, у питаннях земельних та продовольчих» [9, арк. 5]. Отже, незважаючи на всі труднощі, у вкрай складних умовах випуск масової газети було налагоджено.

Потрібно наголосити, що дуже часто радянська преса розповсюджувалася серед населення в примусовому порядку. Широта її поширення часто ніяк не свідчила про її популярність. Партійне керівництво добре розуміло, що без читабельності її функція радянського агітатора значно послаблювалася. Тому вже XI з'їзд РКП(б) зобов'язав всіх комуністів в обов'язковому порядку бути читачами та передплатниками хоча б однієї із партійних газет. Крім того, кожен партієць був зобов'язаний організувати групу безпартійних передплатників. Для представників певних суспільних класів передбачалися різні газети. Наприклад, всі члени компартії мали обирати «Правду» або «Известия», робітники-партійці – передплатити «Робітничу газету», а члени сільських партосередків повинні були виписувати «Бідноту». Для збільшення в сільській місцевості кількості передплат на центральний партійний орган, спеціально розрахований на читача-селянина, для розповсюдження «Бідноти» були задіяні поштово-телеграфні контори, кооперативи та різні громадські осередки [10, арк.11].

Наприкінці 1927 року всім сільським осередкам КП(б)У, ЛКСМУ, КНС, сільрадам надійшла постанова ЦК КП(б)У про централізоване забезпечення їх газетами та журналами. У

ній подавався перелік рекомендованих (тобто обов'язкових) видань для села: «Комуніст», «Вісті», «Червона армія», «Червоноармієць», «Селянська правда», «Біднота», «Красная звезда», «Безбожник», «Комсомольська правда», «Червоний стяг» тощо. Кожне видання було розраховане на певний прошарок населення. Партія прагнула не залишити поза своїм впливом жодного громадянина. Владою було висунуто гасло: «Кожен свідомий громадянин має бути передплатником якої-небудь газети чи журналу». Передбачалося, що жінка обов'язково обере «Комунарку», солдат – «Червоноармійця», тобто кожен знайде періодичне видання безпосередньо для себе. А вже радянські журналісти та редактори під постійним контролем партії будуть систематично та невтомно навіювати своїм читачам комуністичні ідеї [11, арк. 22].

Із розглянутого вище можна зробити висновок, що партійно-радянське керівництво УСРР підійшло до вирішення питання щодо розповсюдження пропагандистсько-агітаційного матеріалу серед населення республіки засобами преси обдумано і цілеспрямовано.

Про це, зокрема, свідчить чітка диференціація періодики щодо певних груп населення. Це дозволяло якому-то точніше спрямовувати вістря агітаційного впливу: піонери, читаючи свою газету, вірили у своє виключне значення для справи майбутнього; жінки переконувалися у своїй закріпаченості до революції та вірили у звільнення від побутових тягарів, якому будуть завдячувати комуністичній партії; сільські незаможники очікували на підтримку з боку центру; сільські вчителі отримували запевнення в швидкому поліпшенні свого реального становища тощо. До кожного громадянина друковане слово доносило інформацію, розраховану саме на його статус. Але всі без винятку газети та журнали мали обов'язковий набір тем для друку – це головні рішення партії, її кампанії, новий світогляд, побут. Водночас спостерігалось і взаємопроникнення найбільш важливих пропагандистських тем в різні газети. Наприклад, антирелігійна пропаганда була головною темою для «Безвірника» та «Безбожника», але статті атеїстичного змісту дуже широко друкувалися й в окружних загальноселянських газетах, як-от: «Червоний степ» (Одеса), «Селянська правда» (Першотравневськ), «Селянська правда» (Умань), «Радянська думка» (Черкаси), «Радянський селянин» (Кременчук) тощо [12, с. 54]. Отже, всі друковані видання республіки не просто пропагували комуністичну доктрину, але й, методично діючи у різноманітних напрямках, поширювали її на всі прошарки населення, ведучи справжню боротьбу за внутрішню схильність до неї практично кожного громадянина.

Для масового поширення радянського друкованого слова в українському селі та підвищення його дієвості, партійно-радянські органи сприяли активному залученню самих селян до співпраці з пресою. Редакторам газет та журналів партійними директивами було вказано налагодити тісний діалог із сільським населенням. З цією метою постійними стали рубрики «Питання-відповідь», які повинні були сприяти тому, щоб періодичні видання мали характер саме дохідливої для мас селянської газети. Перед редакціями прямо ставились завдання давати потрібні владі відповіді на ті питання, які найбільше хвилюють село. Партійні постанови постійно нагадували редакціям газет працювати так, щоб між газетою й життям села був постійний зв'язок. Отже, для збільшення популярності друкованих засобів масової інформації серед сільського населення радянською владою був зроблений ще один вдалий тактичний хід, а саме: поширення радянських ідей через той матеріал, який найбільше цікавить читачів.

З цією ж метою – зміцнення зв'язків газети з читачами – в 20–30-х роках поширеним явищем стають сількори, які зобов'язані були стати «тими живими нитками, які зв'язують газету з сільським життям». Вже станом на 1925 рік в УСРР налічувалося близько 25 тисяч селянських кореспондентів [7, с. 89]. В інструкції сількорам подавався перелік питань, про які слід писати до газети: «а) господарське життя – життя колгоспів, комун, артілі, труднощі та досягнення; б) стан споживчої та сільськогосподарської кооперації, труднощі та досягнення; в) життя цукроварень; г.) успішність проведення різних кампаній; д) праця КНС, класове життя села, участь КНС в радянській роботі; е) культурно-освітня робота, праця шкіл, сільбудів, хат-читалень, клубів, лікпунктів та участь в них селянства; з) життя молоді, жіноцтва, допризовників; и) з'ясовувати релігійне життя села, причини релігійного фанатизму (оновлень, чуд) та участь в них куркульського елементу. Праця в області антирелігійної пропаганди, досягнення в ній. Церковний рух, висвітлювання в дописах усіх вчинків духовенства, які його дискредитують» [13, арк. 88]. Таким чином, сількори мали висвітлювати всі сторони сільського життя: економічні, політичні, культурно-освітні, релігійні проблеми, а також реакцію населення на кампанії радянської влади. По суті, вони ставали очима більшовиків у середині

сільської спільноти. З їх допомогою влада планувала здійснювати повсякденний контроль над життям селянства. Так молодіжна селянська газета «Молодой большевик» об'єднувала навколо себе більше 700 юнселькорів: юнаків та дівчат 17–25 років (молодий вік був пов'язаний із специфікою видання). Редакція звітувала, що за зимові місяці отримувала від селян близько 100 листів в день. Щоправда, у літню пору кількість дописів зменшувалася вдвічі. Потрібно при цьому, однак, зазначити, що більшість подібних листів були, по суті, своїй доносами. За рік лише редакцією згаданої газети було передано до міліції та прокуратури 36 таких «звісток» [14, арк. 72].

Загалом селяни йшли на контакт із пресою. При цьому не таким важливим був навіть сам зміст їх дописів, оскільки нерідко селяни виливали в листах свій гнів та невдоволення владою та її політикою. Головним було те, що влада змогла втягнути селянство до діалогу із речниками нової ідеології.

Органи друку мали також окреслювати для населення сам шлях побудови соціалізму. Була чітко розроблена система співвідношення кількості постанов, директив, інструкцій, що мали бути опублікованими. Контролюючі організації чітко сліdkували за спрямуванням статей, їх змістом, авторами, розуміючи друковані органи як справжню зброю ідейної боротьби за маси. Від газет та журналів вимагали позитивного висвітлення буквально кожного кроку влади у роботі на селі. Інформаційний огляд преси республіки від 5 лютого 1930 року щодо висвітлення весняної сільськогосподарської кампанії містив іноді критику змісту навіть головних центральних видань. Зазначалося, що у центральній та окружній пресі мляво та повільно описується хід весняної посівної кампанії. Так, наприклад, в огляді вказувалося на те, що «Вісті» демонструють разючу недбайливість в організації висвітлення посівної кампанії, розглядаючи її як другорядну справу. До 15 квітня подавались лише випадкові протокольні матеріали. Зазначалося, що «газети «Червоний стяг» (Чернігів), «Червоний гірник» (Кривий Ріг), «Змичка» (Артемівськ), «Наша правда» (Маріуполь) – досі не набрали того напруженого темпу, якого вимагає кампанія, працюють кволо, без плану, без цілеспрямованості» [15, арк. 20].

Серед інших недоліків у роботі преси в цьому ж огляді вказувалося на те, що «існує брак систематичності, незадовільне висвітлення питань пролетарського проводу (зрозуміло, що насправді мались на увазі партійні постанови), відсутні матеріали про чудове життя в колгоспах, про переваги нового побуту, немає політичного узагальнення щодо фактів куркульського шкідництва, не робиться наголос про необхідність об'єднання бідняків та середняків у боротьбі з глитаєм» [15, арк. 21].

Бюлетень сектору преси культпропу ЦК КП(б)У в огляді районної селянської преси подавав свій перелік зауважень до видань. Головним із них називалося невміння знаходити центральні, основні питання та заміна їх другорядними матеріалами. Бюлетень зазначав, що кожен газетний матеріал має нести «бойову задачу», кожна стаття має сприяти політичному вихованню населення. Окреслювалися навіть питання забарвленості гумору: «Здоровий злободенний гумор газетам не шкодить, але в ньому повинно бути чітка політична спрямованість» [15, арк. 44].

При цьому правдиве висвітлення процесів, що відбувалися на селі, ніяк не влаштовувало радянське керівництво. Так газета «Прапор комуні» помістила статтю за 10 листопада 1932 року, де розповідалося про об'єктивні причини зниження хлібозаготівель. Вина покладалася на місцеві органи радянської влади. Стаття містила також загальну цифру зниження планів обсягів хлібозаготівель. Це особливо не сподобалося в секторі преси ЦК КП(б)У [16, арк. 171]. Партія пильно сліdkувала за своїм позитивним іміджем. Навіть найменша спроба показу невдач розцінювалося як пряма зрада радянській владі.

Про ступінь політичної заангажованості тогочасних видань яскраво свідчить наступний сюжет. У зверненні колективу редакції газети «Радянське село» до ЦК КП(б)У містилось таке: «Адресуючи нам лист, читач пише в ЦК партії. Читаючи наші статті, відповіді на запитання, роз'яснення постанов ЦК читач розцінює їх як відповіді ЦК партії» [17, арк. 27]. З наведеного вище добре видно, що вже в першій половині 20-х років преса в Радянському Союзі втратила свою роль незалежного арбітра суспільних відносин та стала служницею партії.

Через природного потягу людини до отримання інформації радянська преса ставала все більш невід'ємною частиною культурного життя села. Тому вона поширювалася не лише за постановами та розпорядженнями, але й із власної волі читачів. Отримавши монопольне право володіти інформацією, партія використала органи друку для подачі саме тих матеріалів, які б

.....
доводили переваги її політичного курсу, забезпечували висвітлення діяльності радянської влади виключно в позитивних тонах. Отже, періодика стала одним із головних провідників партійно-пропагандистської машини. Вона охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечуючи максимальну популяризацію владних заходів та кампаній, що стосувалися економічного, політичного, культурного, освітнього та духовного життя країни. Оволодівши могутньою зброєю впливу – друкованим органом, радянська влада буквально витискувала із свідомості населення «старий» світогляд, який базувався на столітніх традиціях українського народу та насаджувала нові, однак виключно штучні традиції, погляди, переконання, а отже, йі таку бажану схильність якщо не переважної, то бодай значної частини суспільства до нової влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр./ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, с. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
3. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
4. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. Т. 1 (1917 – червень 1941) / Упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведев та ін. – К.: «Держполітвидав УРСР», 1959. – 883 с.
6. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (историко-статистические очерки) / И. М. Богданов. – М.: Статистика, 1964. – 179 с.
7. Історія Української РСР у 8 т., Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / П. П. Гудзенко, М. Д. Березовчук, В. О. Горбик та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 544 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
9. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 2. – Спр. 1.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп. 6. – Спр. 1.
12. Протирелігійна пропаганда через селянські окружні газети // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 54-55.
13. ЦДАГО України. – Ф.4083. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 20.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 10.

О.В. Даниленко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)

Міжнародні наукові та культурно-мистецькі зв'язки радянських науковців, художників, кінематографістів, письменників з європейськими освітньо-дослідними закладами, незважаючи на актуальність проблематики, не знайшли належного висвітлення в історіографії, тому що предметом дослідження зазвичай постають міждержавні відносини. Висвітлюючи радянську історію в контексті теорії тоталітаризму, характерної не лише для західної політології, а також для сучасної української історичної науки, історики та культурологи уникають теми про існування в УСРР виразних ознак громадянського суспільства, особливо протягом першої половини 20-х рр., тому що тоді завершилася кодифікація основних законів, були виписані права й повноваження республіканських та союзних органів влади, спостерігалася відносна лібералізація економічного життя суспільства, хоча функціонувала цензура та монопартійна система формування владних структур.

Відрядження інтелігенції за кордон, крім депортованих у 1922 р. «старорежимних професорів», які відмовилися співпрацювати з радянською владою [1], демонструвало західному світові відкритість радянської країни, її показовий демократизм та політичну й соціальну стабільність, прагнення досягти миру з сусідніми державами і їх дипломатичного визнання. Такою була політико-ідеологічна стратегія налагодження системи наукових відряджень, але вона мала і суто прикладне завдання: навчання за кордоном, обмін

.....
доводили переваги її політичного курсу, забезпечували висвітлення діяльності радянської влади виключно в позитивних тонах. Отже, періодика стала одним із головних провідників партійно-пропагандистської машини. Вона охоплювала всі сфери життя суспільства, забезпечуючи максимальну популяризацію владних заходів та кампаній, що стосувалися економічного, політичного, культурного, освітнього та духовного життя країни. Оволодівши могутньою зброєю впливу – друкованим органом, радянська влада буквально витискувала із свідомості населення «старий» світогляд, який базувався на столітніх традиціях українського народу та насаджувала нові, однак виключно штучні традиції, погляди, переконання, а отже, їй таку бажану схильність якщо не переважної, то бодай значної частини суспільства до нової влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр./ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, с. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
3. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
4. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Збірник документів в 2-х т. Т. 1 (1917 – червень 1941) / Упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведев та ін. – К.: «Держполітвидав УРСР», 1959. – 883 с.
6. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (историко-статистические очерки) / И. М. Богданов. – М.: Статистика, 1964. – 179 с.
7. Історія Української РСР у 8 т., Т. 6. Українська РСР у період побудови та зміцнення соціалістичного суспільства / П. П. Гудзенко, М. Д. Березовчук, В. О. Горбик та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 544 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
9. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 2. – Спр. 1.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп. 6. – Спр. 1.
12. Протирелігійна пропаганда через селянські окружні газети // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 54-55.
13. ЦДАГО України. – Ф.4083. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 20.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 20.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 5. – Спр. 10.

О.В. Даниленко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР (1921-1925 РР.)

Міжнародні наукові та культурно-мистецькі зв'язки радянських науковців, художників, кінематографістів, письменників з європейськими освітньо-дослідними закладами, незважаючи на актуальність проблематики, не знайшли належного висвітлення в історіографії, тому що предметом дослідження зазвичай постають міждержавні відносини. Висвітлюючи радянську історію в контексті теорії тоталітаризму, характерної не лише для західної політології, а також для сучасної української історичної науки, історики та культурологи уникають теми про існування в УСРР виразних ознак громадянського суспільства, особливо протягом першої половини 20-х рр., тому що тоді завершилася кодифікація основних законів, були виписані права й повноваження республіканських та союзних органів влади, спостерігалася відносна лібералізація економічного життя суспільства, хоча функціонувала цензура та монопартійна система формування владних структур.

Відрядження інтелігенції за кордон, крім депортованих у 1922 р. «старорежимних професорів», які відмовилися співпрацювати з радянською владою [1], демонструвало західному світові відкритість радянської країни, її показовий демократизм та політичну й соціальну стабільність, прагнення досягти миру з сусідніми державами і їх дипломатичного визнання. Такою була політико-ідеологічна стратегія налагодження системи наукових відряджень, але вона мала і суто прикладне завдання: навчання за кордоном, обмін

літературою, придбання сучасних технологій і приладів для лабораторій, знайомство з досягненнями західної науки, стажування в науково-дослідних інститутах європейських країн. В історіографії переважно висвітлюється перебування на Заході української політичної еміграції, про що свідчать монографії та збірники документів [2], обставини прибуття в Україну західноукраїнської інтелігенції [3], тимчасове навчання окремих працівників дипломатичних представництв України художньому ремеслу на Заході [4].

Пошуковим завданням цієї статті є з'ясування організаційних умов оформлення наукових відряджень, їх мети, перебування науковців та викладачів за кордоном, виявлення персоналій, тобто повсякденних турбот і результативності перших радянських «командіровок». Виїзд науковців та освітян до країн Західної Європи фактично припадає на другу половину 1921 р., коли військово-політичні конфлікти між Польщею та радянською державою завершилися укладанням мирних угод. У серпні 1921 р. до Варшави виїхали перші українські дипломати для заснування Повноважного представництва УСРР, тобто посольства, які мали дипломатичні паспорти з надписом – «Співробітник дипмісії» [5]. Це було перше посольство, тому вирішили видати диппаспорти не лише співробітникам, а також членам їхніх родин, хоча не паспорт надавав право дипломатичного імунітету, а записана у ньому посада. 1 жовтня 1921 р. ВУЦВК видав декрет «Про порядок видачі дипломатичних паспортів», які видавалися, крім високопосадовців, членам делегацій на міжнародних конференціях [6]. Його власником міг бути професор права чи медицини, тому що на них був попит у зв'язку з реєвакацією полонених, погодження правових справ, зумовлених повоєнними роками. Наприклад, заступник наркома освіти УСРР Я.П. Ряппо просив НКЗС прав УСРР видати закордонний паспорт професорові Харківського медінституту М.І. Ліфшицю для відрядження до Німеччини з метою участі в роботі міжнародного конгресу терапевтів [7]. Протягом першої половини 1922 р., крім нього, до Німеччини, Франції, Чехословаччини та Швеції було відряджені по лінії Наркомосу УСРР 22 особи, серед них: нарком освіти Г.Ф. Гринько прагнув ознайомитися з системою шкільної освіти в Німеччині, професор М.А. Астерман виїхав для налагодження обміну науковою літературою, решта за папером, фотопапером, кіноплівками, хімреактивами, обладнанням для лабораторій. Одні отримували дипломатичні, а інші звичайні закордонні паспорти. Вони не вирізнялися кольорами чи цупкими обкладинками, бо були написані на гербовому папері формату А4, які засвідчували громадянство власника, його статус, навіть не мету відрядження, тому що біографічні дані залишалися в анкетах, переданих до іноземних представництв в Україні. Текст паспорту був написаний українською та французькою мовами.

15 серпня 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про порядок командировання за кордон», упорядкувавши саму систему видачі паспортів, віз та їх оформлення [8]. Ні закордонні представництва, ні будь-які наркомати та їх уповноважені не мали права видавати паспорти, крім НКЗС УСРР, хоча були випадки масових звернень до них громадян та службовців. Діяв також наказ №196 по НКВС та ГПУ від 3 серпня 1922 р. про спеціальну візу-дозвіл іноземного відділу губернського відділу ГПУ для громадян України, які планували службову поїздку за кордон [9]. Без неї НКЗС УСРР не видавав паспортів для відрядження. 23 січня 1923 р. РНК УСРР, переглянувши попередні правила оформлення виїзних документів для громадян УСРР та «чужоземців», зокрема декрет від 7 липня 1922 р. [10], уряд видав чергову постанову «Про видачу паспортів та дозволів на виїзд за кордон» [11]. Право видавати паспорти громадянам України та накладати візи на національні паспорти іноземців, які прибули до країни, отримав НКВС УСРР та його місцеві органи. «Видача службових паспортів, видача українських дипломатичних паспортів, накладання віз на ці паспорти, як і накладання віз на чужоземні дипломатичні паспорти, на паспорти членів і співробітників чужоземних місій і делегацій, – наголошувалося в постанові, – покладається на Народний Комісаріат Справ Закордонних» [11]. Постанова набирала чинності з 10 лютого, яка розмежувала видачу паспортів для поїздки за кордон на три категорії: громадянський паспорт для радянських громадян в УСРР, службовий та дипломатичний. 2 травня 1923 р. Раднарком затвердив порядок надання закордонних відряджень, дозволи яких підписував нарком або його заступник. Передбачався список відряджуваних осіб, мета, термін перебування, країна, сума витрат та джерело їх фінансового покриття [12]. НКЗС видавав паспорти лише після отримання дозволу ГПУ для кожної особи, яка виїздила за кордон. Його мали надати протягом 3-х днів від подання заяви, а продовженням терміну візи НКЗС займався без дозволу політичного управління. Таку інструкцію підписали заступник наркома закордонних справ УСРР В.Яковлев та голова ГПУ В. Балицький 3 серпня

1923 р. [12] Номери виданих паспортів заносилися до особливих книг ГПУ, реєстраційні номери яких збігалися з книгами їх обліку в НКЗС УСРР.

Отримавши паспорт, візу та квитки на потяг, відряджуваний до Європи перетинав один з прикордонних пунктів між УСРР та Польщею (переважно пункт Кривин), тому мав ще й транзитну візу, якщо їхав до Німеччини. Там, починаючи з 1922 р., знаходився Уповноважений НКО УСРР в Німеччині тобто закордонне управління наркомату, яке співпрацювало з Торгпредством УСРР, а згодом СРСР. Очолював представництво Наркомосу України Отто Християнович Ауссем – брат українського радянського дипломата, посла УСРР в Німеччині В.Х.Ауссема. В архівному фонді Уповноваженого НКО УСРР збереглося листування О.Ауссема з різними державними установами, його службові записки про замовлення літератури, про оплату закордонних відряджень. Вони проливають світло на умови перебування радянського відряджуваного в Німеччині та в інших країнах Європи.

Потрапивши до Берліна, професор чи асистент повинен був мати «Мандат», тобто посвідчення, підписане наркомом або його заступником. Зокрема, 6 липня 1923 р. його мав один із відряджуваних за встановленою формою: «Видано асистентові кафедри соціальної гігієни Одеського медінституту тов. Майзелю Зіновію Аркадійовичу про те, що він дійсно відряджається Наркомосом УСРР до Німеччини для ознайомлення з викладанням соціальної гігієни, а також придбання навчальних посібників з даної дисципліни. Тво наркома Ряппо» [13;]. Посвідчення було дійсним до 6 жовтня 1923 р. Він зобов'язаний був звернутися до представництва НКО УСРР в Німеччині. 31 жовтня 1923 р. О. Ауссем надіслав своєрідного циркуляра «До відома осіб, відряджуваних за кордон НКО УСРР», у якому виклав порядок їх перебування, обов'язки, права. «Всі особи, – зазначалося там, – відряджувані НКО УСРР за кордон, зобов'язані подати на реєстрацію свої мандати та акредитиви закордонному представнику НКО УСРР в Берліні по приїзду за кордон і перед від'їздом назад в Україну.

Протягом свого перебування за кордоном відряджувані зобов'язані не менше одного разу на місяць надсилати до закордонного представництва відомості про хід їх роботи, зокрема: 1) назву навчального закладу, кафедри і професорів, де вони працюють; 2) назву лабораторії і заводів, де вони працюють; 3) перелік міст та установ, які вони відвідали з науковою метою» [13, спр. 111, арк.1.]. За невиконання перерахованих вимог вони позбавлялися коштів на перебування, а також зменшувався термін самого відрядження. Наприклад, викладач Катеринославського ІНО О.І. Бродський, котрий приїхав до Німеччини на два місяці, пройшов реєстрацію в апараті Уповноваженого представника НКО та отримав відповідну реєстраційну довідку за №32 від 10 листопада 1932 р., яка давала йому право виїхати до України, виконавши завдання та мету відрядження. Він перевозив з собою 150 аркушів фотопаперу, 3 кг реактивів та рукописи власних праць, а О.Ауссем видав йому довідку для митної служби, щоб «не чинили перешкод для ввозу» [13, спр.97, арк.75.]. Інженер О.О. Беліков направив до Уповноваженого НКО звіт про роботу за січень 1924 р. над темою «Застосування палива в тракторному двигуні», працюючи в лабораторії Технічного університету в Берліні під керівництвом професора Г. Ратясес, але 12 травня завершилося його відрядження, яке не продовжили, тому виїхав в Україну [13, Спр. 97, арк. 85]. Мета відрядження засвідчувалася окремими посвідченнями. Так професор Харківського державного медінституту Є.П. Браунштейн за завданням Наркомосу придбав для наукових дослідів літературу та офтальмологічні інструменти і прилади для мікроскопії живого ока, перебуваючи в листопаді 1923 р., в Німеччині. У вересні 1922 р. представництво НКО замовило у фірми Сіменс-Шукерт амперметри та вольтметри для ХТІ, КПІ, ДПІ, ХІНО, КІНО на суму 4,6 млн німецьких марок (або 5956 золотих крб.), які пароплавами почали доставляти до Одеси, починаючи з серпня 1923 р., а завершили лише 26 січня 1924 р. [13 Спр.6. – Арк.1.] Переведення німмарок в золоті рублі відбувалося шляхом зіставлення марки до американського долара за курсом «Бьйорзен кур'єр», а згодом суму в доларах обмінювали в золотих карбованцях за курсом 1,9 крб. за один долар [13, спр.6, арк.1.].

Уповноважений НКО УСРР в Німеччині мав право просити службову візу для відрядження українських службовців до інших країн. 11 лютого 1924 р. він клопотав про англійську візу для асистента Харківського технологічного інституту А.Д.Брускіна з метою відвідування заводів та наукових установ, а також для знайомства з експонатами Британської всесвітньої виставки. Для його відрядження видав 60 доларів [13, спр. 97, арк. 94.]. О. Ауссем жалкував з того, що не відправив своєчасно до Австрії представника Донецької губнароросвіти для вивчення попиту на українську педагогічну літературу, а також для вивчення

реформування австрійської системи шкільної освіти. Він надіслав представникові України в Англії І.С. Новаковському листа від 7 березня 1924 р. про те, що нарком освіти В.П.Затонський налагоджував «мости» для можливого створення товариства англо-українських культурних зв'язків, тому передав адреси двох британських педагогів, які дуже цікавилися радянською системою освіти та виховання [13, спр. 6, арк. 245.]. Сам представник Наркомосу, дружина якого Г.С. Ауссем також перебувала в Берліні, відвідував Австрію, Чехословаччину, видавав власні статті та книги, вивчав систему освіти цих країн. 1 листопада 1923 р. виходила у приватному видавництві «Космос» його книга «Комунізм і класова війна», чотири тисячі примірників якої надійшло до Америки та Галичини, а решту сподівався розповсюдити в Україні [13, спр.98, арк.162.]. Довідавшись про перемогу комуністів на виборах до місцевих органів влади Саксонії і Тюрінгії, які виявляли зацікавлення радянським законодавством в галузі народної освіти, О. Ауссем звернувся до Наркомосу з ідеєю про видання збірника відповідних декретів, а також про видання німецькою мовою Кодексу законів про народну освіту УСРР за 1922 р. [13, спр.98, арк.162.]. Він також перебував у тимчасовому відрядженні з дипломатичними дорученнями, тому постійно виїздив до сусідніх з Німеччиною країн, вивчаючи досвід реформування системи освіти, а також попит на радянську педагогічну літературу. Зокрема, 24 жовтня 1923 р. пропонував повноважному представникові УСРР в Празі М.Н.Калюжному виступити з ініціативою про відкриття книжкових магазинів радянських видавництв у Чехословаччині.

У травні 1924 р., враховуючи відносне послаблення зв'язків з німецькими фірмами, О. Ауссем вирішив перенести представництво Уповноваженого НКО УСРР до Праги, куди переїхав разом з родиною та секретарем П. Дятловим, а в Берліні залишив свого заступника Г.М. Віллера для здійснення комерційного нагляду та виконання технічних завдань Наркомосу щодо постачання літератури, обладнання тощо. Представництво НКО знаходилося в будинку Торгпредства СРСР, орендуючи кімнати та меблі, за які сплачувало 858 чеських крон [13, спр.134, арк.2.]. У грудні воно фактично припинило свою діяльність, а 1 січня 1925 р. представництво Наркомосу в Празі було ліквідовано: О.Х.Ауссем виїхав до Франції на роботу в посольство НКЗС СРСР, а П.Дятлов повернувся до Харкова.

Тривалість відрядження та його мотиваційна ефективність залежали не лише від особи відряджуваного, а передусім від фінансування. Уповноважений НКО УСРР не мав спеціальних коштів. Існував так званий «золотий фонд Наркомосу», тобто кошти для його культурно-просвітницьких справ за кордоном, виділені урядом на 1921 та 1923 р.. Перший кредит становив 500 тис. золотих карбованців, з них для Профосвіти на закупівлю іноземної літератури – 150 тис., для наукових відряджень – 20 тис., решту для видавництва, придбання технічної літератури, кіноплівки, паперу, канцтоварів [13, спр.134, арк.2.]. Золотий кредит 1923 р. передбачав виділення на закордонні відрядження 40 тис. золотих карбованців, а його загальна сума становила 654 тис. крб27. Реально надходження коштів на рахунок Уповноваженого НКО з квітня 1922 по 1 липня 1923 р. становило 233 тис., а за наступні півроку 295 тис., протягом десяти місяців 1925 р. лише 43 тис. золотих крб. [13, спр.134, арк.2.]. До конкретного адресата, тобто на рахунок Торгпредства, вони прийшли за курсом різних іноземних валют: частина в чеських кронах, певна сума в англійських фунтах. 7 вересня О. Ауссем повідомив, що на рахунок представництва Наркомосу УСРР надійшло 238 775 крб. золотом [13, спр.101, арк.23.]. Кошти величезні, враховуючи їх валютний обмінний еквівалент, але на повсякденні витрати відряджуваних залишалися копійки.

Листування О. Ауссема з українським професорами, асистентами, інженерами, які перебували у службовому відрядженні за кордоном, свідчить про їх жалюгідне матеріально-побутове становище. Наприклад, завідувачому Донецьким відділом губпрофосвіти О.Я. Голишеву для поїздки до Відня 22 жовтня 1923 р. було видано 75 доларів на місяць, в Прагу і Лейпціг 50 доларів, а інженеру Брускіну 30 доларів на проживання протягом місяця [13, спр.125, арк.1.]. Зарплата самого О. Ауссема становила 200-250 доларів на місяць, крім відрядження. Перебування викладача ХТІ І.З. Дахова в Німеччині, де він навчався у Берлінському політехнікумові, коштувало представництву НКО УСРР 465 доларів, з них місячна стипендія 75 доларів, плата за навчання 40 доларів, вартість проїзду до Харкова 50 доларів [13, спр.97, арк. 130.]. Його колега О.О. Беліков, котрий також навчався в Берліні за завданням ХТІ, написав 26 вересня 1923 р. заяву на адресу О.Ауссема такого змісту: «З огляду на неможливість, при існуючих у Німеччині цінах, жити і науково працювати на видані мені 60 доларів на місяць, прошу видати мені з мого акредитиву по 75 доларів на місяць. До того ж

клопочу про видачу додатково за цей місяць 15 доларів» [13, спр.101, арк.45.]. Зверталися за допомогою не лише асистенти, а також професори, про що свідчить листування О. Ауссема з професором Харківського медінституту В.Я. Данилевським. Мета його поїздки була науковою, судячи з відрядження №18601 від 25 серпня 1924 р. та паспорта №309383, а термін перебування два місяці. Для здійснення основного завдання його наукового відрядження до Берліна та Лейпціга було виділено Наркомфіном СРСР 840 золотих крб., які він хотів терміново використати для придбання необхідного обладнання для фізіологічної лабораторії медінституту, тому просив представництво НКО УСРР пришвидшити справу. 17 жовтня 1924 р. О. Ауссем відповів на клопотання професора листом з пропозицією терміново отримати ліцензію Наркомзовнішторгу на право ввезення обладнання. «Нічого купувати для ввезення в СРСР, – наголошував цей радянський уповноважений, – Ви не маєте права. Вірніше, Ви можете купити навіть Ейфелеву башню, але без ліцензії на ввіз, ніяка митниця і дивитися не захоче Вашого вантажу. Ліцензію треба одержати у Москві або у Харкові» [13, спр.97, арк.94.]. Термін відрядження спливав, а придбане обладнання залишалося в Німеччині. «Основна ідея закону про монополію зовнішньої торгівлі полягає в тому, – писав О. Ауссем професору В. Данилевському 24 жовтня, – щоб нікому, навіть найбільш компетентному у своїй галузі фахівцю, не було дозволено отримати за кордоном нічого того, що є в СРСР. Навіть Торгпредство не має права видавати подібний дозвіл» [13, спр. 97. арк.113]. Кошти на відрядження були вичерпані, тому доводилося бідувати, про що Василь Якович інформував 29 жовтня 1924 р. представництво Наркомосу: «Внаслідок дороговизни у Лейпцігу, отримана мною стипендія від Наркомосу УСРР, виявилася недостатньою, і тепер я дуже потребую грошей. З огляду на це, звертаюся до Вас з проханням надати мені грошову допомогу, необхідну мені для повернення до Харкова» [13, спр. 97, арк.109]. Він розраховував виїхати 4 листопада, переклавши на представництво турботи про вивезення придбаного ним устаткування для його лабораторії.

Відрядження фінансувалося через Торгпредство, яке обслуговувало рахунок представництва НКО УСРР, на якому перебували так звані особисті акредитиви відряджуваних, тобто місячне утримання викладачів та професорів, що перебували у службовому відрядженні за кордоном. Держава не забороняла вивозити валюту за кордон, встановивши 30 травня 1923 р. порядок її вивезення. «Дозволити особам, що виїждять за кордон, – наголошувалося в постанові ВУЦВКУ, – вільно вивозити чужоземну валюту, перекази, векселі й чеки, виписані в чужоземній валюті, коштовні метали в зливках і у виробках і дорогоцінні камені на загальну суму до 200 карбованців золотом на одну особу й понад ? на кожного члена родини, що виїждить за паспортом голови родини, на суму до 100 карбованців золотом за офіційним курсом» [14]. Така сума могла б стати матеріальною підтримкою для відряджуваного, але не вирішувала його повсякденних соціально-побутових турбот протягом тривалого перебування за кордоном. Кошти на відрядження виділялися державою під золотий кредит. Наприклад, 10 вересня 1924 р. РПО СРСР затвердила відрядний фонд на суму 7 500 золотих карбованців, відрядивши 18 осіб, з них до Німеччини – В. Сосюру (350 крб.), П. Тичину (300), В. Поліщука (250), М. Йогансена (350), професора медицини В.П.Воробйова (1120), до Чехословаччини М. Астермана (350) та О. Ауссема (840), до Італії М. Новосельського (300), Б. Герасимовича до Англії (200) [15]. Колегія НКО УСРР розглядала персонально кожну кандидатуру, обговорюючи мету й завдання службового відрядження. 13 серпня 1924 р. вона виділила співробітнику системи освіти О. Мізерницькому 500 крб., а письменнику М. Хвильовому 250 крб., професору О.Г. Гольдману 300 крб. на утримання та 150 для придбання літератури для кафедри фізики Київського політехінституту [15]. Відомий професор медицини В.П. Воробйов, котрий у 1924 р. балзував тіло покійного вождя більшовиків В.І. Леніна, отримав право на публікацію книги «Нерви серця людини і теплокровних тварин» німецькою мовою, тобто підхід був індивідуальний. Академік М.В. Птуха, отримавши паспорт №176 від 21 вересня 1923 р., брав участь в роботі міжнародного конгресу статистів в Брюсселі, а загалом восени 1923 р., коли дещо стабілізувалася економічна ситуація в Україні, службовими відрядженнями по лінії Наркомосу УСРР скористалося 47 осіб: професори – медики М.А. Фуднік, с. Л. Трегубов, І.І. Фейншмідт, К.П. Тарасов, М.І. Ліфшиць, Є.П. Браунштейн, В.Я. Данилевський, а також професори та асистенти вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, які перебували на стажуванні в гуманітарних і технічних інститутах Західної Європи, знайомилися з новими технологіями, вивчали літературу, купували обладнання для українських наукових лабораторій. Відрядження за кордон українських науковців відбувалися і протягом наступних

років, але деяким відмовляли з політичних міркувань. За першу половину 1927 р. Всеукраїнська комісія сприяння науковцям розглянула 61 заяву про відрядження, але відмовила П.І. Зільберфарбу, М.Л. Константинопольському, К. Немчинову, В.О. Пархоменку, натомість за кордон виїхали О.Г. Гольдман, В.О. Юринець, М.М. Крилов, Н.П. Барабашов, с. О. Шатуновський, В.Я. Підгасцький, Л.М. Делонге, М.М. Григор'єв. Вони користувалися тоді підтримкою влади, не викликали у неї підозр і недовіри, виконували її доручення. Для багатьох з них закордонні відрядження, крім пізнання західної культури та науки, стали доленосними у роки сталінського політичного терору [16]. Слідчі, вишукуючи докази шпигунської діяльності, пригадували науковцям їхні закордонні мандри, зустрічі з «буржуазними професорами» тощо.

Підсумовуючи аналіз архівних джерел та законодавчої бази, які стосуються закордонних наукових відряджень української творчої інтелігенції першої половини 20-х років, варто виділити їх прикладний характер і технологічну мотивацію. Відрядження справді були службовими, тому що кожен виконував конкретне завдання Наркомосу УСРР, а не задовольняв власне пізнавальне бажання за державний кошт. Процедура видачі паспорта, отримання візи та самого відрядження були періодом вивчення біографії особи, виявлення її лояльності до влади, ідеологічних та світоглядних уподобань. Відряджуваний підлягав реєстрації в органах ГПУ, за яким продовжували наглядати після повернення в Україну. Основним завданням наукового відрядження було вивчення ринку фахової літератури, її придбання, навчання та стажування в інститутах Німеччини, Чехословаччини та інших країн, а також закупівля технологічного обладнання для профільних українських лабораторій та кафедр. Серед відряджуваних були асистенти, викладачі ІНО, професори, академіки ВУАН, провідні науковці з різних галузей науки. Їхнє фінансове забезпечення під час перебування за кордоном було жалюгідним, якого бракувало для нормального повсякденного життя, а придбані література та обладнання затримувалися місяцями, тому що діяла монополія зовнішньої торгівлі, яка передбачала обов'язкове ліцензування товарів на ввіз до СРСР. Переважна більшість відряджень стосувалася наукових та освітніх закладів Німеччини, Австрії, Чехо-Словаччини, меншою мірою Англії, Італії, Франції, Бельгії, Швеції. Результатом наукових відряджень було налагодження контактів між видавництвами, укладання угод про спільні видання літератури, намагання створити об'єднання для обміну досвідом в галузі освіти та виховання, вивчення культури, тобто відбувалося формування гуманітарних стосунків між певними групами інтелігенції та установами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Очеретенко В.І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – 240-252 с.
- 2 Піскун Валентина Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття): Монографія / В.Піскун. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.; Українська політична еміграція. 1919-1945: Документи і матеріали / Ред.кол.: Ю.А.Левенець, В.А.Смолій; Упоряд. В.С.Лозицький (керівник). – К.:Парламент. вид-во, 2008. – 928 с.
- 3 Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.С.Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
- 4 Марочко Василь. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка / В.І.Марочко. – К.:Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 283 с.
- 5 ЦДАВО України. – Ф.4. – Опис 1. – Справа 34. – Арк.16.
- 6 Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1921. – №20. – Арт. 567.
- 7 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк.4.
- 8 ЗУ України. – 1922. – №34. – Арт. 529.
- 9 ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.17.
- 10 ЗУ України. – 1922. - №29. – Арт.459.
- 11 ЗУ України. – 1923. - №3. – Арт.56.
12. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк.5.
- 13 ЦДАВО України. – Ф.16.
14. ЗУ України. – 1923. - №21. – Арт. 340.
15. ЦДАВО України. – Ф.16. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк.66.
16. Кияк Б., Проскура О. Доля академіка Олександра Гольдмана // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, ГГБ. – 1997. – №1/2. – С.2563-262; Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролася з українською

академічною наукою» // Там само. – 1994. – №1. – С.70-88.; Марочко Василь, Хіллів Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І.Марочко. – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

А.М. Трембіцький

**РОДИНА СІЧІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ
ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)**

Стаття присвячена історії творення та діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1945), участі в його роботі знаного подолянина Володимира Січинського, професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, які в 20-х р. ХХ ст. вимушено емігрували з України, а також стану наукової розробки даної проблеми.

Основною метою національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. було прагнення відновити незалежну соборну Україну. Однак, унаслідок поразки в боротьбі за самостійну Україну найсвідоміша українська інтелектуальна, мистецька та політична еліта, вимушено, через переслідування за політичною ознакою, покинула окуповану більшовиками рідну землю й знайшла притулок на теренах Європи. Проте українці навіть за складних еміграційних умов не уявляли свого існування без наявності кваліфікованих академічних, наукових і політичних сил, які б репрезентували Україну на чужині й допомагали їм зберегти свою національну ідентичність, а також досвід трагічного державотворчого процесу. Саме тому в різних державах Європи почали виникати численні освітні, наукові та культурні центри української еміграції, які ставили перед собою завдання плекати національну свідомість і стимулювати суспільну активність українців.

Серед них у міжвоєнний період найголовнішими українськими центрами були: Берлін, з осідком Українського наукового інституту та Гетьманського двору; Варшава, з осідком Українського наукового інституту та осередком екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР); Відень, з Українським соціологічним інститутом та політичною структурою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Париж, з осередком «Петлюрівської еміграції» та майбутньою Бібліотекою імені Симона Петлюри; Прага – фактичний «Оксфорд» української еміграції, де було найсильніше скупчення українських інтелектуальних кадрів і студентства поза межами України, адже тут, а також у Подєбрадах, діяли такі науково-освітні інституції [1, с. 143] – Український вільний університет (УВУ) [2], Українська студія пластичних мистецтв (УСПМ), Українське історико-філологічне товариство в Празі (УІФТ) [3], Українське товариство прихильників книги (УТПК), Український високий педагогічний інститут ім. ім. М. Драгоманова (УВПІ) [4] та гімназія при ньому, Українська господарська академія в Подєбрадах (УГА) [5] та її правонаступник Український технічно-господарський інститут заочного навчання, Українська наукова асоціація (УНА), Український академічний комітет (УАК) [6], Український громадський видавничий фонд (УГВФ), Український інститут громадознавства (УІГ) [7, с. 370; 8, с. 575], які надавали українським емігрантам «можливість здобувати повноцінну вищу освіту» [9, арк.1]. А також проводили свою діяльність інші культурні та мистецькі об'єднання, численні українські видавництва. Так у 1925 – мережа українських установ у Празі поповнилася «Музеєм визвольної боротьби України» (МВБУ) [10]

(В. Січинський дуже активно співпрацював з МВБУ, подарувавши цілу низку цінних документів особового походження та допомагав опрацьовувати матеріали його фондів [11, с. 53]), концепція заснування якого передбачала збереження історичної пам'яті як складової частини національної ідентичності, а також тих елементів українства, які були під загрозою цілковитого знищення як на рідних землях українців, так і забуття на еміграції. Музей мав «служити еміграції і зберегти для українського народу пам'ять про визвольну боротьбу 1917-1921 рр.» [1, с. 144]. Зазначимо, що дуже поважною була участь в цих культурно-наукових установах подолянина Володимира Січинського, багатьох професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також Дмитра Антоновича, який в заснування та діяльність більшості цих організацій «вклав чимало власного духа й мозольної праці», намагаючись, щоб «кожна з цих установ... здобула собі місце в культурній історії України» [12, с. 280].

Першим дослідником, який розпочав вивчати діяльність Українського історично-філологічного товариства, був В. Січинський. Саме він, під криптонімом «Я. К.», опублікував у

академічною наукою» // Там само. – 1994. – №1. – С.70-88.; Марочко Василь, Хіллів Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І.Марочко. – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

А.М. Трембіцький

**РОДИНА СІЧІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ
ТОВАРИСТВО В ПРАЗІ (1923-1945 РР.)**

Стаття присвячена історії творення та діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1945), участі в його роботі знаного подолянина Володимира Січинського, професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, які в 20-х р. ХХ ст. вимушено емігрували з України, а також стану наукової розробки даної проблеми.

Основною метою національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. було прагнення відновити незалежну соборну Україну. Однак, унаслідок поразки в боротьбі за самостійну Україну найсвідоміша українська інтелектуальна, мистецька та політична еліта, вимушено, через переслідування за політичною ознакою, покинула окуповану більшовиками рідну землю й знайшла притулок на теренах Європи. Проте українці навіть за складних еміграційних умов не уявляли свого існування без наявності кваліфікованих академічних, наукових і політичних сил, які б репрезентували Україну на чужині й допомагали їм зберегти свою національну ідентичність, а також досвід трагічного державотворчого процесу. Саме тому в різних державах Європи почали виникати численні освітні, наукові та культурні центри української еміграції, які ставили перед собою завдання плекати національну свідомість і стимулювати суспільну активність українців.

Серед них у міжвоєнний період найголовнішими українськими центрами були: Берлін, з осідком Українського наукового інституту та Гетьманського двору; Варшава, з осідком Українського наукового інституту та осередком екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР); Відень, з Українським соціологічним інститутом та політичною структурою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Париж, з осередком «Петлюрівської еміграції» та майбутньою Бібліотекою імені Симона Петлюри; Прага – фактичний «Оксфорд» української еміграції, де було найсильніше скупчення українських інтелектуальних кадрів і студентства поза межами України, адже тут, а також у Подєбрадах, діяли такі науково-освітні інституції [1, с. 143] – Український вільний університет (УВУ) [2], Українська студія пластичних мистецтв (УСПМ), Українське історико-філологічне товариство в Празі (УІФТ) [3], Українське товариство прихильників книги (УТПК), Український високий педагогічний інститут ім. ім. М. Драгоманова (УВПІ) [4] та гімназія при ньому, Українська господарська академія в Подєбрадах (УГА) [5] та її правонаступник Український технічно-господарський інститут заочного навчання, Українська наукова асоціація (УНА), Український академічний комітет (УАК) [6], Український громадський видавничий фонд (УГВФ), Український інститут громадознавства (УІГ) [7, с. 370; 8, с. 575], які надавали українським емігрантам «можливість здобувати повноцінну вищу освіту» [9, арк.1]. А також проводили свою діяльність інші культурні та мистецькі об'єднання, численні українські видавництва. Так у 1925 – мережа українських установ у Празі поповнилася «Музеєм визвольної боротьби України» (МВБУ) [10]

(В. Січинський дуже активно співпрацював з МВБУ, подарувавши цілу низку цінних документів особового походження та допомагав опрацьовувати матеріали його фондів [11, с. 53]), концепція заснування якого передбачала збереження історичної пам'яті як складової частини національної ідентичності, а також тих елементів українства, які були під загрозою цілковитого знищення як на рідних землях українців, так і забуття на еміграції. Музей мав «служити еміграції і зберегти для українського народу пам'ять про визвольну боротьбу 1917-1921 рр.» [1, с. 144]. Зазначимо, що дуже поважною була участь в цих культурно-наукових установах подолянина Володимира Січинського, багатьох професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також Дмитра Антоновича, який в заснування та діяльність більшості цих організацій «вклав чимало власного духа й мозольної праці», намагаючись, щоб «кожна з цих установ... здобула собі місце в культурній історії України» [12, с. 280].

Першим дослідником, який розпочав вивчати діяльність Українського історично-філологічного товариства, був В. Січинський. Саме він, під криптонімом «Я. К.», опублікував у

.....
часопису «Діло» свою статтю «З українського мистецького життя в Празі» (Львів, 1924), в якій вперше висвітлив діяльність УІФТ, Товариства Українського пластичного мистецтва та Українського громадсько-видавничого фонду, а також подав деякі аспекти діяльності найбільш активних членів цих науково-освітніх та видавничих установ – Д. Антоновича, І. Мірчука, І. Мозалевського, В. Січинського, Ф. Слюсаренка, с. Тимошенка, Л. Чикаленка, В. Щербаківського та інших [13]. Він же видрукував у часопису «Нові шляхи» працю «Українське історично-філологічне товариство в Празі» (Львів, 1929) [14], в якій висвітлив роль і значення цієї наукової інституції. Але, на жаль, сучасні дослідники діяльності Товариства майже не використовують цих праць знаного дослідника подолянина В. Січинського.

Більшість сучасних досліджень діяльності науково-освітніх інституцій української еміграції в Празі, в т.ч. й Українського історично-філологічного товариства, базується на фундаментальних працях відомого українського історика, професора УВУ та лектора УВПІ, дійсного члена і з 1929 – секретаря УІФТ С. Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (Прага, 1942. – Ч. 1; Київ, 1999. – Ч. 2.) [15; 16]. З огляду на те, що ці праці були написані на підставі використання широкого кола джерел, а поданий дослідником фактологічний матеріал має енциклопедичний характер, вони становлять велику наукову цінність. Хоча вперше деякі аспекти діяльності Товариства він подав у своїй статті в газеті «Тризуб» (Париж, 1928) [16], а також залишив цінні рукописні спогади про голову УІФТ Дмитра Антоновича (1877-1945), які зберігаються в родинному архіві Наталії Наріжної-Жуківської (Турнер, Австралія) і вперше були оприлюднені на Міжнародній конференції в Празі (2005) [12]. Крім того, науковець висвітлив 15-літні здобутки УІФТ у науковій, статті опублікованій у «Працях Українського Інституту в Америці. І» (Прага, 1939) [17, с. 139], пізніше виданій окремою брошурою (Прага, 1940) [18] та перевиданій вже в незалежній Україні (Київ, 1999) [19]. До речі, підкреслила, що «Праці Українського Інституту...» включали 13 статей українських дослідників з Праги та інших наукових осередків з історії, археології, етнографії, архітектури, літературознавства, права, економіки, фізики та хімії [17, с. 106], в т.ч. й подолянина, викладача фізичної хімії Української господарської академії в Подєбрадах Полікарпа Герасименка (рідний брат Володимира Герасименка, зятя Кості Солухи – А. Т.) «Електрохімічна теорія рівноваг між металами й жужлями (рівноваги при виробі сталі)» [17, с. 138], який після закінчення Другої світової війни намагався відновити діяльність Українського Наукового Інституту, який «не має харитативних завдань, але – замовляючи праці українських дослідників і оплачуючи їх – він зможе здобути цінний матеріал і так підтримати тимчасово фізичне існування частини науковців» [20, с. 144], але, на превеликий жаль, його пропозиції не увінчалися успіхом.

Водночас певні аспекти діяльності Українського історично-філологічного товариства та наукові здобутки його членів відображали у своїх працях науковці, які мешкали за межами України, серед них О.Бочковський (Подєбради, 1930) [21], В. Біднов (Прага, 1931) [22], М. Галаган (Прага, 1938) [27], Д. Антонович (Регенсбург, 1947; перевидана Київ, 1993) [23], Д. Дорошенко (Б. м. і б. р.) [24], Б. Єржабкова (Прага, 2005) [25], О. Пеленська (Нью-Йорк – Прага, 2005) [26] тощо.

Отже, саме на теренах молоді Чехословацької республіки, де склалися найкращі умови перебування завдяки підтримці уряду республіки до українського народу, знайшла свій притулок і згуртувалася значна кількість української інтелігенції, яка, опинившись на чужині, змогла адаптуватись до нових умов свого існування й продовжити різнобічну інтелектуальну працю, заснувавши цілу низку українських науково-освітніх установ, товариств, організацій, спілок тощо. На жаль, у радянські часи історичні дослідження діяльності української міжвоєнної еміграції в ЧСР мали упереджений характер. Проте українські емігранти-інтелігенти були впевнені, що «прийде час, коли наші майбутні історики будуть досліджувати життя й чинність української еміграції, яка повстала після останньої нашої національної катастрофи» [27]. Лише з проголошенням незалежності України вітчизняні історики поновили дослідження проблем діяльності науково-освітніх інституцій, створених українськими емігрантами на теренах Чехословацької Республіки в міжвоєнний період. Однак, незважаючи на наявність значної джерельної бази, історіографія досліджуваного питання й досі залишається обмеженою, відсутні ґрунтовні монографічно-дисертаційні праці, які б узагальнили й систематизували їх науковий внесок у розвиток української історичної та філологічної науки, а наявні поодинокі дослідження торкаються лише окремих аспектів діяльності українських

науково-освітніх інституцій в Празі, в т.ч. й Українського історично-філологічного товариства, а також ролі та внеску членів УІФТ, зокрема, членів родини Січінських-Січинських, в історію та культуру України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шафовал М., Яремко р. Історична пам'ять як елемент національної ідентичності. Українська перспектива. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny: k 80. výročí založení: sborník příspěvků z konference: (Praha, 12.14. října 2005) / sestavila Dagmar Petišková. – 1. vyd. – Praha: Narodni knihovna ČR - Slovanská knihovna, 2006. – С. 135-144.
2. Український вільний університет в Празі // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3859.
3. Українське історико-філологічне товариство в Празі // ЦДАВОУ. – Ф. 4372. – Оп.1. – Спр.17, 18, 23, 35, 65, 68.
4. Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова // ЦДАВОУ. – Ф. 3972.
5. Українська господарська академія в Подєбрадах. // ЦДАВОУ. – Ф. 3795.
6. Український Академічний Комітет // Енциклопедія Українознавства-II (далі – ЕУ-II). – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3416.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
8. Українська еміграція в Чехо-Словаччині // Енциклопедія Українознавства-I (далі – ЕУ-I). – К., 1995. – Т. 2. – С. 575-576.
9. Д.Антонович – український емігрант, член УСДРП, член уряду Директорії УНР, професор Українського вільного університету в Празі, м.м. Київ, Стокгольм, Італія, Відень, Прага // ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп.2. – Спр.21. – Арк. 1-30.
10. Музей визвольної Боротьби України // ЦДАВОУ. – Ф. 4026; Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. – Мельбурн, 1996. – 124 с.
11. Трембіцький А. Музеезнавча діяльність членів родини Січінських-Січинських // Літопис Хмельниччини. – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 40-61.
12. Наріжний С. Професор Д.В. Антонович. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny... – С. 277-282. / Родинний архів Наталії Наріжної-Жуківської, Турнер, Австрія/.
13. Січинський В. З українського мистецького життя в Празі // Діло. – 1924. – № 7. – 11 січня. – С. 2-3.
14. Січинський В. Українське історично-філологічне товариство в Празі // Нові шляхи. – 1929. – Т. 2. – № 3. – С. 186.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали зібрані С.Наріжним до частини другої. – К., 1999. – 272 с.
16. Наріжний С. П'ять літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі. // Тризуб. – Париж, 1928. – Ч. 50. – С. 19-26.
17. Винар Л., Атаманенко А. Олег Кандиба і Український Науковий Інститут в Америці: 1937-1939. // Український історик. – 2004-2005. – Том XLI/XLII. – С. 88-148.
18. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1938). – Прага, 1940. – 16 с.
19. Наріжний С. Українське історико-філологічне товариство в Празі в 1923-1938 рр. // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. «Україна-Чехія». – К., 1999. – Ч. 2. – С.177, 209.
20. Лист П.Герасименка до О.Грановського від 27.1.1947. ЦДІІ Міннесотського університету. Архів О.Грановського. // Український історик. – 2004-2005. – Том XLI/XLII. – С. 142-145.
21. Бочковський О. Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання: (Спроба характеристики та інтерпретації). – Подєбради, 1930. – С. 180.
22. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Січінського // Книголюб. Видання Українського товариства прихильників книги (Прага). – 1931. – Кн. II. – С. 53-77.
23. Українська культура. Курс лекцій. За редакцією проф. Дмитра Антоновича. – Регенсбург, 1947; Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл.
24. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність В.О. Біднова. – Б.м. і б.р. – С. 10.
25. Єржабкова Бланка. Директор Музею Визвольної Боротьби України в Празі проф. Дмитро Антонович як педагог і просвітнянський діяч. // Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny... – С. 251-262.
26. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. – Нью-Йорк - Прага: Narodni knihovna ČR, 2005. – 222 с.
27. Галаган М. Десять років української громади в ЧСР. Огляд життя й чинності (1927-1937). – Прага, 1938. – С.7.

**ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Л.Л. СЕМПОЛОВСЬКОГО – ВИДАТНОГО
СЕЛЕКЦІОНЕРА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УКРАЇНІ**

Визнання України світовою спільнотою як країни з потужним науковим та творчим потенціалом потребує всебічного вивчення її історико-культурної спадщини, зокрема творчої спадщини окремих діячів в галузі науки і техніки. Сучасний стан української селекції культурних рослин є результатом багаторічної праці окремих дослідників, яким довелося пережити не одне потрясіння десятиріч двадцятого століття, але, незважаючи на складні матеріальні й моральні умови, вдалося досягти значних результатів, поліпшуючи існуючі і створюючи нові сорти сільськогосподарських культур.

Історія вітчизняної селекції цукрових буряків нерозривно пов'язана з іменем Л.Л. Семполовського, який протягом 52 років працював на Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції – одній із перших сільськогосподарських дослідних установ в Україні. Метою даної статті є узагальнення біографічних даних та створення життєпису видатного дослідника-селекціонера, етнічного поляка, який, будучи високоосвіченою й духовно багатою людиною, обрав Україну своєю другою Батьківщиною і віддав їй всі свої сили, талант та уміння.

Дослідженням біографії Л.Л. Семполовського та його творчого доробку в контексті історії науки в радянській історіографії займалися М. Орловський, К. Швайко, в українській – С. Іллєвич, М. Роїк, В. Колесник та ін., хронологія життя публікувалась у періодичних виданнях радянського періоду. Проте потребують уточнення деякі події з біографії науковця, відсутня вичерпна бібліографія праць Л.Л. Семполовського та публікацій про нього.

Лев (Леон) Людвигович Семполовський народився 4 квітня 1868 р. в селі Крерове Познанського воєводства (Польща) в родині управителя поміщицьких маєтків. Він був сином Людвіга й Пауліни з Брикчинських. Його старший брат, Антон Людвигович Семполовський (1847-1936) – видатний польський селекціонер, творець теоретичних і практичних основ польської школи вирощування сільськогосподарських культур і насінництва. Він є автором більш як 500 друкованих праць, опублікованих польською, німецькою й російською мовами [1].

Освіту Л. Семполовський здобував спочатку в Познанській гімназії, котру закінчив у 1885 році. У 1885-1889 рр. вивчав хімію і природничі науки в університетах Бреслау, Росток і Берліна, де здобув ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему «Про деякі похідні етилбензолу». Будучи недостатньо матеріально забезпеченим, Л. Семполовський під час свого навчання одержував систематичну допомогу у вигляді стипендії від Товариства польської чоловічої молоді, яку він потім повертав зі свого заробітку [2].

Після закінчення навчання Л. Семполовський протягом двох років працює хіміком на цукроварнях у Саксонській провінції, у Швансбеку та Ландсберзі, потім був переведений до Італії, де керував дослідями з вирощування цукрових буряків. Після повернення з Італії працював у торговій лабораторії у Вроцлаві, звідки перейшов на посаду фабричного хіміка й керівника селекції й насінництва цукрових буряків на цукровий завод у Куртвіці (Сілезія), який належав німецькому магнату А. Роде [3].

Ім'я Л. Семполовського стає відомим серед селекціонерів та спеціалістів цукрової галузі, з'являються його перші публікації на сторінках польських аграрних часописів. Він постійно спілкується з А.Л. Семполовським, навіть пише розділ «Коренеплоди» до першого на території Російської імперії «Посібника з розмноження насіння й поліпшення вирощування рослин», який у 1897 р. на прохання Імператорського Вільного економічного товариства А. Семполовський надрукував у Санкт-Петербурзі [4, с. 139]. Однією з головних заслуг А. Семполовського є заснування декількох контрольних сільськогосподарських насінневих станцій на території Польщі (у Жабикові, Львові й Варшаві). У 1892-1904 рр. А. Семполовський завідував сільськогосподарською дослідною станцією в Собешині, в маєтку графа Кицького. Відвідуючи брата в Собешині, Л. Семполовський мав можливість ґрунтовно знайомитись із найкращими методами селекції жита, пшениці, кукурудзи, кормових трав та інших культур, організацією порівняльних сортовипробувань зернових культур та коренеплодів [5].

Наприкінці XIX століття на російському ринку насіння цукрових буряків переважали сорти німецьких і французьких фірм, які постачали маточне насіння за надзвичайно високими

цінами – до 500 крб золотом. Перші дослідні станції з селекції цукрових буряків на території сучасної України організовувались при цукрових заводах, які належали полякам і обслуговувались виключно польським спеціальним персоналом [6, с. 23]. Дізнавшись у червні 1898 р. про вільну вакансію хіміка на цукровому заводі в Уладівці (Подільська губернія), Л. Семполовський пропонує свою кандидатуру на цю посаду. Адміністратор цукрового заводу в Куртвіці рекомендував «...доктора Семполовського як науково освіченого, що має найкращі знання лабораторного і заводського виробництва, хіміка» [7, с. 71]. Так розпочався період життя Л.Л. Семполовського на українській землі довжиною у 62 роки.

Уладівська селекційна станція в адміністративно-господарському відношенні підпорядковувалась цукровому заводу, Л. Семполовський одночасно виконував обов'язки хіміка на підприємстві й керівника селекції цукрових буряків. До приходу Л. Семполовського на Уладівській станції переважав масовий добір за цукристістю коренів. Л. Семполовський одразу вирішив вести селекцію у кількісному і якісному напрямках, щоб отримати найбільший вихід цукру з одиниці площі, що, на його думку, передусім характеризувало кращі сорти. Головними методами селекційної роботи стали різні варіанти добору зі всебічним вивченням вихідних матеріалів за врожайністю, цукристістю, екстер'єром коренів, інші морфологічними і якісними показники, стійкістю до хвороб. У результаті значно підвищилась ефективність уладівських сортів, перед Першою Світовою війною виробництво насіння вже досягло 30000 пудів на рік. За результатами порівняльних сортовипробувань, що проводились за ініціативою Товариства цукрових заводів Царства Польського у 1910 році, один із уладівських сортів за збором цукру з одного гектара посів четверте місце, а за збором коренів – перше. Уладівська станція повністю забезпечувала власні потреби заводу в еліті й фабричному насінні, потреби селян-плантаторів, відпускала торгову еліту для сусідніх цукрових заводів та на експорт до Франції, Німеччини, Австрії [8, с. 22].

Л.Л. Семполовський розумів, що боротьба за високу агротехніку маточних посівів – це боротьба за підвищену урожайність і цукристість фабричного насіння. За ініціативою селекціонера, починаючи з 1900 року, Уладівським цукровим заводом було налагоджено виготовлення до 30 тисяч пудів суперфосфату на рік для потреб бурякосіяння селекційної станції, маєтків заводу та селян-плантаторів. Цю роботу припинили лише у 1912 році з відкриттям Вінницького суперфосфатного заводу. Для випробовування уладівських сортів в різних ґрунтово-кліматичних умовах Л.Л. Семполовський у 1901 р. організував селекційне відділення в Гусятчах (Східна Галичина), він здійснював також наукове керівництво селекційною станцією, заснованою у 1915 р. при цукровому заводі в Ситківцях Київської губернії [9, с. 7].

Перша світова війна частково загальмувала діяльність існуючих в Україні селекційно-дослідних станцій, а революційна розруха і громадянська війна зовсім спаралізували їхню працю. Частина селекційних установ була цілком зруйнована, устаткування, насіння та селекційна документація інших були цілком або частково знищені, немало наукових співробітників загинуло за різних обставин. Рятуючи своє життя, провідні фахівці виїхали за кордон України, забравши із собою найцінніший селекційний матеріал. Емігрували видатні селекціонери цукрових буряків – Е. Костецький, Е. Заленський, с. Ритель, І. Вольський, Г. Скродський, Ф. Куделька та інші. Серед селекціонерів-буряководів, що залишились працювати в Україні, були В.В. Михалевич на Верхняцькій, О.Ф. Гельмер на Харківщині, Е.В. Хренніков в Ситківцях, Л.Л. Семполовський в Уладівці та ін. [10, с. 111-112].

З наближенням лінії фронту у червні 1915 р. Л. Семполовського як німецького підданого було вислано за межі Уладівки, дозвіл на повернення він отримав лише у травні 1917 р. [7, с. 77-79]. У 1917 р. була зруйнована станційна лабораторія, лише найголовніше обладнання та насінневу еліту вдалось вивезти на цукровий завод. У роки громадянської війни селекційні посіви проводились площею всього лише 15-20 десятин, для потреб селекції робітники цукроварні віддали частину своїх городів. Працювати доводилось при мінімальній підтримці з боку цукроварні, іноді без усяких засобів до існування [11, с. 331].

Після націоналізації цукрових заводів селекційні установи при них були передані у відання Голоцукру. Коли у 1921 р. Уладівська станція увійшла в систему Сортівничо-насінневого управління Цукротресту, Л.Л. Семполовського було призначено її керівником. Оригінальні уладівські сорти цукрових буряків стали вихідним матеріалом для Верхняцької, Рамонської та інших дослідно-селекційних станцій. Розгорталась робота станції, її угіддя зросли до 225 га, збільшувався штат спеціалістів. Селекціонеру-одинаку довелося допустити

нових працівників, які не мали практичного досвіду, але були обізнані з теорією селекції, до своїх багаторічних надбань, до впровадження більш сучасних методів досліджень. Л.Л. Семполовський поруч із селекційними процесами постійно заохочував молодих працівників до науково-дослідної роботи, ділився з ними новинами із зарубіжних фахових видань. «Закінчилась доба селекціонера-артиста-науковця-одинака і почалась доба більш комплексного охоплення проблем селекції» [12, с. 5].

Протягом колективних сортовипробувань 1921-1927 рр. сорти Л.Л. Семполовського, що були результатом дореволюційної праці, виявили себе як високопродуктивні та дали найвищий урожай цукру з гектара. За цей період уладівським сортами покривалось 60% потреб маточного насіння цукрових буряків у країні. Станційні еліти останніх років перевищували уладівський стандарт за врожайністю та цукристістю. У великому масштабі застосовувались методи індивідуального добору, масовий добір використовувався лише для підтримки вихідних матеріалів для подальшої праці, проводились досліді з гібридизації. У 1929 р. Радянський Союз повністю відмовився від імпорту сортів іноземної селекції з-за кордону [13, с. 142].

У 1927 р. Уладівську селекційну станцію було об'єднано з Люлинецьким насіннєвим радгоспом загальною площею 1574 га, звідси походить сучасна назва станції – Уладово-Люлинецька. У 1929 р. з метою підсилення науково-дослідної роботи Сортівничо-насіннєве управління звільняє Л.Л. Семполовського від обов'язків директора Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції і призначає заступником директора з наукової роботи та керівником відділу селекції цукрових буряків [7, с. 40].

Районований у 1930 р. сорт У1030, прийнятий як всесоюзний стандарт порівняльних сортовипробувань другої п'ятирічки, був створений методом насіннєвої суміші 111 номерів індивідуального добору. З цього часу станція також стала відпускати виробництву урожайно-цукристі сорти (типу «нормаль»). У 30-ті роки уладівські сорти займали до 50% усіх посівів цукрових буряків в СРСР. Найкраще проявили себе сорти У1017, У1018, У1030, У172N та ін. Велику увагу Л.Л. Семполовський приділяв добору найбільш стійких до грибкових захворювань та кагатної гнилі сортів, якості коренів [13, с. 142].

Здобуті успіхи зробили Уладівсько-Люлинецьку селекційну станцію однією з провідних дослідних установ на території СРСР. Двічі, у 1938 та у 1940 рр., з її роботою ґрунтовно знайомився академік М.І. Вавілов, він оглянув дослідні поля, довго спілкувався із Л.Л. Семполовським та іншими фахівцями станції. Учень Л.Л. Семполовського К.П. Швайко згадував: «Коли Л.Л. Семполовський взнав про трагічну долю Вавілова, довго не міг заспокоїтись, все ходив і повторював: «То чорт зна що, то глупство», а в кінці не стримався і вигукнув: «Це зроблено руками негідників, безпринципних кар'єристів, випадкових людей в науці» [14].

Важкі випробування випали на долю дослідника з початку Великої Вітчизняної війни. Внаслідок швидкого просування німців по радянській території, лише частину працівників й елітного матеріалу станції вдалось евакуювати. Перед станцією постала загроза розграбування і руйнування, всі категорії селекційних посівів залишились у полі. Незважаючи на труднощі, Л.Л. Семполовському вдалось зберегти насіння всіх селекційних номерів і проводити селекційну роботу після встановлення окупаційної влади [7, с. 138]. Незважаючи на суворий контроль з боку німецьких спеціалістів, працівникам станції вдалось також зберегти елітне насіння цукрових буряків від вивезення до Німеччини, замінивши його фабричним. Завдяки цьому з приходом радянських військ навесні 1944 р. станція, хоча й зазнала величезних матеріальних збитків, одразу продовжила свою роботу [7, с. 131].

Після закінчення війни 77-річному селекціонеру довелося у короткі строки відновлювати селекційну роботу з цукрових буряків. За період 1944-1951 рр. обсяг роботи відділу цукрових буряків збільшився порівняно з довоєнним періодом. Велику увагу науковець приділяв питанням науки, теоретичної підготовки спеціалістів [15, 16].

Останній сорт, створений за участю Л.Л. Семполовського, був районований у 1950 р. Будучи практиком, Л.Л. Семполовський не залишив по собі великої кількості друкованих праць. До революції його статті друкувались у польських та німецьких виданнях, за радянської влади – в збірниках СХУ, періодичних виданнях, він також став одним із авторів I тому радянської фундаментальної монографії «Свекловодство» [17, с. 872].

Всі, кому довелося працювати з Л.Л. Семполовським, згадували його як високоосвічену, принципову, вимогливу до себе та інших, проте надзвичайно скромну людину. Серед учнів Л.Л. Семполовського – селекціонери А.Г. Шиманський, Є.Є. Балан, І.Ю. Громик, М.Д. Булін,

О.В. Попов та багато інших. У вітальній телеграмі до 90-річчя науковця академік Мазлумов називає Лева Людвиговича «батьком вітчизняної селекції цукрових буряків» [13, с. 142]. У своїх спогадах І.Ю. Громик, називаючи Л.Л. Семполовського «наївним ідеалістом», відзначає, що все своє життя той присвятив селекції цукрових буряків, порівнює творчі пошуки вченого-селекціонера з дослідями Г. Менделя [12, с. 4].

Здобутки Л.Л. Семполовського у селекції цукрових буряків були відзначені двома Великими Золотими медалями ВСГВ, медаллю «За доблесний труд у Великій вітчизняній війні», орденами Трудового Червоного Прапора (1948) і Леніна (1958). Незважаючи на це, він, за свідченнями колег, залишався надзвичайно скромною людиною, на визнання своїх заслуг відповідав виразом Марка Аврелія: «Жити – це виконувати свій обов'язок» [18, с. 109]. У 1950 р. у зв'язку з похилим віком та повною втратою зору Л.Л. Семполовський вийшов на пенсію. Вже не беручи безпосередньої участі в роботі, селекціонер залишився жити на станції, частину своїх коштів віддав для наукової бібліотеки. В останні роки життя польське товариство Червоного Хреста пропонувало Л.Л. Семполовському переїхати до Польщі, йому обіцяли повне державне утримання. Але селекціонер від цієї привабливої пропозиції відмовився, залишившись до кінця своїх днів на українській землі [19].

Помер Л.Л. Семполовський 10 жовтня 1960 р., похований у сквері на території станції, перед науковим корпусом встановлений бронзовий бюст селекціонера. В музеї Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції обладнано меморіальну кімнату Л.Л. Семполовського, там зберігаються його документи, книги, особисті речі [2]. У 1961 р. Всесоюзним науково-дослідним інститутом цукрових буряків було порушено клопотання перед Радою Міністрів УРСР про присвоєння Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції імені селекціонера [20]. На жаль, ця ініціатива не була підтримана.

Отже, розпочавши наприкінці XIX ст. селекцію цукрових буряків на Уладівській селекційній станції, Л.Л. Семполовський досяг видатних результатів, створивши перші вітчизняні високопродуктивні сорти, які з успіхом конкурували із закордонними, що дало можливість вітчизняній цукровій промисловості позбутися залежності від іноземних насінневих фірм. Життя і діяльність Л.Л. Семполовського є дивовижним прикладом довголіття в науці, наполегливості, відданості своїй справі, надзвичайної працездатності й патріотизму. Упродовж 52 років своєї праці в одній із перших в Україні дослідно-селекційних установ він не припиняв селекційну роботу навіть в роки воєн та розрухи, передавши у виробництво 76 оригінальних сортів багатонасінних цукрових буряків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колесник В. Семполовський Лев Людвигович // Відомі поляки в історії Вінниччини : біографічний довідник / Вікторія Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 673-676.
2. Швайко К. Уладово-Люлинецька селекстанція і її значення в розвитку вітчизняного сортівництва цукрових буряків : (із матеріалів музею Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції) / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1983. – 14 черв.; 18 черв.; 30 черв.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 44.
4. Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений / сост. А.Л. Семполовский. – СПб., 1897. – 200 с.
5. Antoni Sempołowski – twórca polskiej szkoły hodowli roślin i nasiennictwa. – Режим доступу: <http://www.cbr.edu.pl/rme7/stronki/52.html>. – (Назва з екрану).
6. Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский; М-во сел. хоз-ва СССР; ВНИС. – К., 1973. – 156 с.
7. Швайко К.П. Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция. Хронологический справочник 1888-1978 [Рукопис] / К.П. Швайко. – [Б.м.], 1978. – 242 с.
8. Семполовский Л.Л. Селекция – это упорный труд / Л.Л. Семполовский // Сахар. свекла. – 1957. – № 11. – С. 21-25.
9. Семполовский Л.Л. Исторический очерк Уладовско-Люлинецкой селекционной станции / Л.Л. Семполовский // Труды Уладовско-Люлинецкой селекционной станции. 1888-1928 гг. – К. : Изд-во ССУ Союза сахара, 1930. – Вып. 1. – С. 5-13.
10. Гагарин Г. Історія селекції сільськогосподарських культур в Україні / Григорій Гагарин // Наукові Записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1967. – С. 107-150.
11. Уладовская сортоводная станция / [Л.Л. Семполовский] // Сортводные станции Сахаротреста / ССУ Сахаротреста. – К. : Издание Сахаротреста, 1923. – С. 329-333.
12. Громик І. Ю. Уладівсько-Люлинецька селекційна станція Цукротресту СРСР. – Архів УВАН у Нью-Йорку. – Ф. 14836.

13. Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С.В. Ильевич ; под ред. Н.В. Роика. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Полиграф», 2007. – 236 с.
14. Швайко К. Не забути мені ту зустріч / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1988. – 10 берез. 15. ДАВО. – Ф. 1825. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 39.
16. Там само. – Спр. 4. – Арк. 26.
17. Семполовский Л.Л. Селекция сахарной свеклы на Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции в отношении устойчивости против грибных заболеваний / Л.Л. Семполовский // Свекловодство. Т. 1. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы / отв. ред. М.П. Панасюк. – К. : Сельхозгиз УССР, 1940. – С. 872-878.
18. Орловский Н.И. Старейший селекционер нашей страны : (к 90-летию со дня рождения Л.Л. Семполовского) // Бюллетень науч.-техн. информации / под ред. И.Ф. Бузанова. – К., 1958. – Вып. 6. – С. 106-109.
19. Грабарчук К. Поляк Семполовський став видатним українським селекціонером // Вісник. – 2008. – 13 листоп.
20. ДАВО. – Ф. Р2700. – Оп. 6. – Спр. 1685. – Арк. 47.

С.Д. Гальчак

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

Із здобуттям Україною незалежності після розпаду колишнього СРСР спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських дослідників, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [1], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників з депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третньому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [3]. Проте дослідники мало акцентують уваги на політиці німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни.

У пропонованій статті ставиться за мету ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити еволюцію політики вищого керівництва Третього рейху стосовно необхідності використання робочої сили з України, інших загарбаних територій СРСР у мілітаристській економіці нацистської Німеччини, мотивацію прийнятих ним рішень.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з історії Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, найголовнішим завданням вважали його знищення як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами «Важливо!», «Тільки для офіцерів» документа «Економічні наслідки операції на Сході» [4, Нг. 738] видно, що загарбники, передусім, мали намір пожитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із захоплених територій для робіт у рейху не передбачалось [5, с. 215 – 216]. Це не обумовлювалося жодним словом ні в згаданому вище документі, ні в так званій «Зеленій папці», зокрема, секретній інструкції «Завдання і організація

13. Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С.В. Ильевич ; под ред. Н.В. Роика. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект-Полиграф», 2007. – 236 с.
14. Швайко К. Не забути мені ту зустріч / К. Швайко // Прапор перемоги. – 1988. – 10 берез. 15. ДАВО. – Ф. 1825. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 39.
16. Там само. – Спр. 4. – Арк. 26.
17. Семполовский Л.Л. Селекция сахарной свеклы на Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции в отношении устойчивости против грибных заболеваний / Л.Л. Семполовский // Свекловодство. Т. 1. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы / отв. ред. М.П. Панасюк. – К. : Сельхозгиз УССР, 1940. – С. 872-878.
18. Орловский Н.И. Старейший селекционер нашей страны : (к 90-летию со дня рождения Л.Л. Семполовского) // Бюллетень науч.-техн. информации / под ред. И.Ф. Бузанова. – К., 1958. – Вып. 6. – С. 106-109.
19. Грабарчук К. Поляк Семполовський став видатним українським селекціонером // Вісник. – 2008. – 13 листоп.
20. ДАВО. – Ф. Р2700. – Оп. 6. – Спр. 1685. – Арк. 47.

С.Д. Гальчак

ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ІЗ ЗАГАРБАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

Із здобуттям Україною незалежності після розпаду колишнього СРСР спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі «остарбайтерів». Роботи українських дослідників, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження [1], методичних підходів [2], але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення «східних робітників» до Німеччини, їхнього рабського становища на нацистській каторзі, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників з депортації «дармової робочої сили» з боку цивільного населення, радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного антифашистського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих «остарбайтерів» у Третьому рейху, в рядах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину [3]. Проте дослідники мало акцентують уваги на політиці німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни.

У пропонованій статті ставиться за мету ліквідувати існуючу «білу пляму», дослідити еволюцію політики вищого керівництва Третього рейху стосовно необхідності використання робочої сили з України, інших загарбаних територій СРСР у мілітаристській економіці нацистської Німеччини, мотивацію прийнятих ним рішень.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з історії Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розумінню проблем ще не до кінця розкритої теми драматичної долі «остарбайтерів».

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, найголовнішим завданням вважали його знищення як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами «Важливо!», «Тільки для офіцерів» документа «Економічні наслідки операції на Сході» [4, Нр. 738] видно, що загарбники, передусім, мали намір пожитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із захоплених територій для робіт у рейху не передбачалось [5, с. 215 – 216]. Це не обумовлювалося жодним словом ні в згаданому вище документі, ні в так званій «Зеленій папці», зокрема, секретній інструкції «Завдання і організація

економіки» [6, арк. 30 – 34] в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до істотного скорочення робочих рук у рейху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використання так званих «сільських помічників» – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так до травня 1941 року до рейху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників [7, с. 189]. Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості [8, с. 64].

Щоб якось розв'язати цей «гордіїв вузол», ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах. Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято [9, с. 37].

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

«Ми повинні напасти на Росію (читай: на Радянський Союз. – С. Г.), і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тризмінної роботи, але не вистачає людей...» [10].

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенні свого збройного нападу. Причому, вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху безпосередньо на місці, і то лише в розмірах, конкретно необхідних для цього [11, арк. 34]. Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта «зайвих людей» підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям «вищої (арійської) раси» потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться «знищити мільйони неповноцінної раси» [12, с. 130].

Пізніше знищенню підлягала й сама «робоча сила». Викладаючи методологію колонізації загарбаних територій, 24 червня 1940 року Г. Гімmlер писав: «Мільйони німецьких колоністів будуть послані на Схід. Використовуватиметься слов'янська робоча сила, але пізніше вона буде знищена» [13, с. 17].

Звідси нелюдське, звіряче ставлення до військовополонених, поголовне винищення єврейського населення та циган, винятково жорстокий терор на загарбаних територіях; тому зовсім не випадково начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що «всякий вияв м'якості є злочином», що «військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень також проти жінок і дітей...» [14, с. 298].

Особливо в жахливому становищі опинилися радянські військовополонені, з перших днів війни оголошені Сталіном «зрадниками батьківщини», оскільки згідно з вимогами існуючої на той час юриспруденції їм категорично заборонялося потрапляти в полон. З боку гітлерівців до них було проявлено крайню жорстокість. За підрахунками деяких дослідників, всього в полоні на території СРСР опинилось близько 6,3 млн. солдатів, офіцерів та генералів Червоної армії, з них понад 4 млн. чоловік загинули [15, с. 251].

Проте вже в кінці 1941 року події на фронті розвивалися не за німецьким сценарієм. Патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. «Бліцкриг», на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого

краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера «Озброєння 1942» взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції «бліцкригу» до концепції тривалої війни на виснаження [16, с. 78].

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки контрударів, завданих противником на головних оперативних напрямках, передусім, під Москвою, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі – на фронті не могли обійтися без неукомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

Водночас не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьюша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

«Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище...» [17, с. 163]. В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. осіб. Але події на фронті диктували свої умови: саме «...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту...» [18].

Основними постачальниками робочих рук залишалися окуповані західні країни (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів Третьої імперії не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також радянські військовополонені.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні – серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

«Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських..., а також використовувати останніх на будівельних роботах. У серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тисяч в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині» [19, с. 8 – 9].

Щоправда, реалізації цих планів певною мірою перешкоджало керівництво націонал-соціалістичної партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби примушували його переглядати свою «принципову лінію». Невдовзі після початку війни воно дійшло висновку, що радянських військовополонених «використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою» [20, с. 38]. У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941 року, регламентувалась сфера їх можливого застосування: «на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі – на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах» [21, с. 38 – 39].

Після виданих наказів фюрера (від 15 жовтня 1941 року – про умовно можливе використання та від 31 жовтня того ж року – про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині) позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала «м'якою». Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних принципах.

«...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити в Німеччину максимальну кількість в'язнів... З території України військовополонені масовим потоком

транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 325 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис. військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб» [22, с. 9].

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їх ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга широкого залучення до примусових робіт цивільного населення – допустити, щоб «пропадало» даремно стільки робочої сили, практичні німці просто не могли. Так у звіті Економічного штабу «Ост» («Схід») при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 року про це йшлося безпосередньо:

«У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває значення її гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими...» [23].

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях «арбайтсamtів» – спеціальних органів з вивчення економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залучення її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 року з'явилося розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

«§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження... [24]

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами...» [25, с. 145].

Запроваджуючи трудову повинність, окупанти намагалися використати «робочу силу» для налагодження функціонування тилової мережі доріг та збирання врожаю сільськогосподарських культур для продовольчих потреб рейху (про це йдеться в численних архівних документах окупаційного періоду):

«Наказ № 51 по Вінницькій обласній управі від 13 жовтня 1941 року.

У зв'язку з військовим часом, шляхи Вінниччини як державного, так і районного, сільського значення знаходяться в дуже поганому стані... А тому наказую:

Попередній закон про трудгужвдбуток залишається в силі. Тобто кожна доросла людина – чоловіки віком від 18 до 50 років, а жінки віком від 18 до 45 років – повинні відробити 6 днів по ремонту шляхів. Так само і тяглова худоба повинна відробити 6 днів на цих же роботах...

Голова Вінницької обласної управи Бернард» [26, арк. 49].

«7 листопада 1941 р.

Незважаючи на всі можливості, що були до цього часу для повного закінчення збирання врожаю цукрових буряків та картоплі, окремі громадяни ще до цього часу не закінчили копання цукрових буряків (Могилівка, Михайлівка, Воробіївка й інші), чим керівники сіл та земельних громад і громадяни стали на шлях явного саботажу збирання врожаю.

Наказую: 1. З сьогоднішнього дня оголосити в тих громадах, де не закінчили збирання цукрових буряків і картоплі, загальну трудову мобілізацію всього населення, яке проживає на території цих громад...

Дунаєвецький окружний комісар Еггерс» [27].

«Поліційний суд військового часу, який засідав 8 листопада 1941 р. в Шепетівці, присудив 13 осіб до смертної кари через розстріл за

...2. Відмовлення від праці та заклик інших до відмовлення від праці...

Вирок в цей же день виконано» [28].

Розпорядження А. Розенберга мало широкомасштабні наслідки: воно слугувало офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи в Німеччину.

Про вивезення «робітників зі Сходу» як про практично вирішену справу в нацистському рейху заговорили наприкінці вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише остаточно визначитись у питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 – 1940 роках, населення яких вважалося більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм. Він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з окупованих територій в принципі, проте був прихильником «пробних партій», що дозволило б «нагромадити відповідний досвід» [29, с. 39].

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій «Центр» генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що «тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських (читай: радянських. С. Г.) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині» [30, арк. 584 – 585].

Окрім чоловіків, Вейганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18 – 25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць [31, с. 65]. Окрім того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, зокрема, на території рейхскомісаріату «Україна», так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники (зокрема, з Донбасу) для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що «російська» робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 р. в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений із здійснення так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...» [32, с. 523].

Крім того, рейхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві й сільському господарстві рейху, а поводження з ними – нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими [33, с. 18].

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав доставку робочої сили в рейх як головне завдання [34, с. 182]. Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу «Схід» Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося, що головним завданням господарської адміністрації та апарату із використання робочої сили на Сході є «...заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію осіб молодшого призовного віку, через поголовне вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому має бути виконане!» [35, с. 180].

Наприкінці жовтня 1941 року керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боеприпасів і рейхс-міністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим з використання робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

10 січня 1942 року Г. Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення даного питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розеберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. «східних робітників». За уточненням рейхсмаршала Г. Герінга, з рейхскомісаріату «Україна» мало прибути 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників [36, с. 230]. Тобто 84 відсотки від запланованої кількості. Набір робітників зі Сходу планувалось проводити на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно [37].

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Починаючи з весни 1942 року, переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко зростало. Процес переходив, так би мовити, на практичну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми депортації та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро із використання робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці, котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму [38], в якій фактично формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання, як рабів, населення окупованих районів СРСР.

«Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдобросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військовополонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників – чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні...» [39, с. 268]

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 року направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Самих мешканців України за роки окупації було вивезено до Німеччини майже 2,5 млн. чоловік...

Отже:

- політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни не була чіткою і зазнала змін залежно від становища на фронті;

- розпочинаючи війну проти СРСР, гітлерівці вважали найголовнішим завданням знищення його як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування. Потім загарбані території планувалось колонізувати німецькими переселенцями, а частину місцевого населення – використати як рабів для обслуговування колоністів. Решту ж «неповноцінної раси» – знищити. Пізніше ліквідації підлягала й відпрацьована «робоча сила». Про депортацію цивільного населення для використання його праці у військовій економіці рейху не йшлося;

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів колишнього Радянського Союзу як джерело покриття катастрофічного дефіциту робочих рук у Третьюму рейху стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна;

- плануючи депортацію мільйонів українців з окупованих територій до Німеччини, гітлерівці хотіли варварською експлуатацією підірвати сили народу, ослабити боротьбу окупованого населення, забезпечити німецьких капіталістів робочими руками і цим зацікавити їх у підтриманні військової програми керівництва рейху.

У плані подальшого дослідження теми цікавим є аналіз планів та реальної політики стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій румунської окупаційної адміністрації – сателіта нацистської Німеччини у Другій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Меляков А. П. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 132 – 145; Ковальський М., Ченцов В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 35 – 44; Ковальський М., Ченцов В. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ – 1995. – № 1 / 2. – С. 60 – 68; Чиркова В. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158; Пастушенко Т. В. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 99 – 115.
- 2 Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941 – 1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 299 – 318; Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Історія». – Вип. 32. – 2000. – С. 232 – 239; Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 220 – 233; Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (за матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. – № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141; Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 52 – 58.
- 3 Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.; Гальчак С. Д. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23 – 34; Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.; Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 185 – 190; Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси з історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Укл. І. Доцин. – Бровари: Водограй / Броварська минувшина. – Кн. 2. – С. 147 – 159.
- 4 Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). – RW 19. – Nr. 738.
- 5 Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – Воениздат СССР, 1974. – С. 215 – 216.
- 6 Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.
- 7 Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.
- 8 Загорюлько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.
- 9 Полян П. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

- 10 Там само.
- 11 ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.
- 12 Rausching H. Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.
- 13 Косик М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 17.
- 14 Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) / Редколегія тому: В.І.Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.
- 15 Король В. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 251.
- 16 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 78.
- 17 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 163.
- 18 Там само.
- 19 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 8 – 9.
- 20 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 38.
- 21 Там само; – С. 38 – 39.
- 22 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 9.
- 23 Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg. – RW 31 / 32.
- 24 Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.
- 25 Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.
- 26 Державний архів Вінницької області, ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
- 27 Дунаєвські вісті. – 1941. – 9 листопада.
- 28 Нове життя (м. Старокостянтинів). – 1941. – 15 листопада.
- 29 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 39.
- 30 Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.
- 31 Загорюлько М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург». – С. 65.
- 32 Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 523.
- 33 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 18.
- 34 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 182.
- 35 Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.
- 36 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 230.
- 37 International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. - Nürnberg, 1946.
- 38 Всього відомо чотири так звані «Програми Заукеля». Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.
- 39 Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.

Ю.А. Зінько, В.В. Кононенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)

Національна політика радянської влади наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітаризму мала подвійний характер: з одного боку, розширення прав національних республік, з іншого. – навальний ідеологічний наступ сталінізму, який був зупинений лише смертю Й.В.Сталіна.

Автори у своїй статті ставлять за мету проаналізувати правові аспекти регулювання національного життя в СРСР у вузький, проте насичений політичними подіями період (1944-1945 років) та зосередити свою увагу саме на нормативно-правовій базі національної політики радянської влади даного часу.

Принципи внутрішньої політики радянської влади детально визначені у працях В. Барана, В. Даниленка, О. Бажана, С. Кульчицького [1]. Питання національної політики досліджували В. Наулко, Л. Нагорна, Т. Рудницька та інші науковці [2]. Правовим аспектам національної політики зазначеного періоду присвячені праці Л. Рябошапка [4] та М. Шитюка [5].

- 10 Там само.
- 11 ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.
- 12 Rausching H. Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960. – S. 130.
- 13 Косик М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 17.
- 14 Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) / Редколегія тому: В.І.Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.
- 15 Король В. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 251.
- 16 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 78.
- 17 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 163.
- 18 Там само.
- 19 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 8 – 9.
- 20 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 38.
- 21 Там само; – С. 38 – 39.
- 22 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 9.
- 23 Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg. – RW 31 / 32.
- 24 Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.
- 25 Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.
- 26 Державний архів Вінницької області, ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
- 27 Дунаєвські вісті. – 1941. – 9 листопада.
- 28 Нове життя (м. Старокостянтинів). – 1941. – 15 листопада.
- 29 Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 39.
- 30 Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.
- 31 Загорюлько М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург». – С. 65.
- 32 Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 523.
- 33 Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 18.
- 34 Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 182.
- 35 Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.
- 36 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 230.
- 37 International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. - Nürnberg, 1946.
- 38 Всього відомо чотири так звані «Програми Заукеля». Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.
- 39 Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.

Ю.А. Зінько, В.В. Кононенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ В СРСР НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944-1945 РР.)

Національна політика радянської влади наприкінці війни та в повоєнний період сталінського тоталітаризму мала подвійний характер: з одного боку, розширення прав національних республік, з іншого. – навальний ідеологічний наступ сталінізму, який був зупинений лише смертю Й.В.Сталіна.

Автори у своїй статті ставлять за мету проаналізувати правові аспекти регулювання національного життя в СРСР у вузький, проте насичений політичними подіями період (1944-1945 років) та зосередити свою увагу саме на нормативно-правовій базі національної політики радянської влади даного часу.

Принципи внутрішньої політики радянської влади детально визначені у працях В. Барана, В. Даниленка, О. Бажана, С. Кульчицького [1]. Питання національної політики досліджували В. Наулко, Л. Нагорна, Т. Рудницька та інші науковці [2]. Правовим аспектам національної політики зазначеного періоду присвячені праці Л. Рябошапка [4] та М. Шитюка [5].

«Рівність громадян СРСР, незалежно від їх національності та раси, у всіх галузях господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя є невід'ємним законом. Будь-яке пряме чи опосередковане обмеження прав чи, навпаки, встановлення прямих чи опосередкованих переваг громадян, залежно від їх расової та національної належності, так само як і будь-яка проповідь расової чи національної винятковості чи ненависті та ігнорування – караються законом», - саме такий принцип національної політики Радянського Союзу було закріплено статтею 123 Конституції СРСР 1936 р. [4]. На жаль, у практиці керівництва країною цей принцип, як і багато інших демократичних принципів, закріплених в основному законі, залишився лише декларацією.

Загалом, правове регулювання національного життя в СРСР у повоєнний період проходило в руслі загальних тенденцій того часу. Як і в інших сферах, спостерігається паралельне існування двох структур влади – офіційної – в особі Верховної Ради, Ради Міністрів, відповідних органів на місцях й неофіційної: НКВС-НКДБ, політбюро ЦК ВКП(б) тощо. Одночасно існували і два види законодавства – показове у формі конституції, цивільного, кримінального та інших кодексів, обнародованих законів, постанов та фактично чинне – підзаконні укази, положення, інструкції, таємні листи, директиви тощо. Саме тіньова структура влади й підзаконні акти справляли вирішальний вплив на життя суспільства, у тому числі й національне [5, с. 139].

«Розквіт національних за формою та соціалістичних за змістом культур» пропагувався ще з часів Леніна. Однак на практиці перший нарком по національностям, Й.Сталін, а потім й основний керівник Союзу РСР прагнув до «спрощення» національної структури країни та створення централізованої, унітарної держави. Відтак самостійність великих і малих народів жорстко придушувалась, юридичні права ігнорувалися [6, с. 363-364]. Війна пов'язана з нею централізація всіх сил країни призвели до ще більшого обмеження самостійності союзних республік. Практика стосунків центру з національними регіонами все більше нагадувала систему унітарної імперії. Проте формально на федеративний устрій СРСР ніхто замаху не робив – за союзними республіками зберігалися всі права, включаючи й право виходу з СРСР.

Суто прагматичними міркуваннями було викликане спричинят широко розрекламоване Рішення пленуму ЦК ВКП(б) від 27 січня 1944 року «Про розширення прав союзних республік в галузі оборони і зовнішніх зносин». Рішення було пов'язане з майбутньою організацією ООН і планами Й.Сталіна добиватися включення до складу ООН всіх 16 радянських республік. Спробувати зробити це можна було, додавши (хоча б символічно) більше права самостійності та суверенності союзним республікам, і зробити їх тим самим, такими ж суб'єктами світової спільноти, якими були британські домініони. З розрахунку на розраховуючи на це були прийняті укази Верховної Ради СРСР про перетворення союзних наркоматів оборони і закордонних справ у союзно-республіканські. Конституція СРСР була доповнена статтею 18: «Кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні стосунки з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками». Республіки отримали конституційне право мати самостійні військові формування [7, с. 3]. Однак включити до складу ООН всі 16 республік І.Сталіну не вдалося. У 1945 він добився прийняття до ООН, крім Росії, тільки двох союзних республік – України та Білорусії як таких, що мали найбільші втрати під час від війни.

Із закінченням війни сталінське керівництво різко змінило акценти в національно-культурній політиці. Те, що ще вчора заохочувалось у пропагандистських цілях, видавалось героїчним і позитивним з історичного минулого, тепер оцінювалось не інакше як спроби буржуазно-націоналістичної ідеалізації минулого, рецидиви хвилювизму, петлюрівщини тощо. Водночас новий курс супроводжувався повним перебільшенням ролі російської культури, відродженням імперської психології та великодержавного шовінізму. Ця лінія викликала ще більший опір з боку національно-патріотичних сил, особливо ОУН-УПА, а також національно свідомої інтелігенції, творчої молоді, що спричинило посилення ідеологічного терору та репресій на ниві культурно-національного відродження.

У 1943 р. замість «Інтернаціоналу» був прийнятий новий гімн СРСР. За результатами закритого конкурсу, переможцем було визнано гімн «Союз нерушимый республик свободных» (поети С.Михалков і Г.Сль-Регістан) на мелодію написаного ще у 1939 р. композитором А.В.Александровим «Гімну партії більшовиків». Пояснюючи населенню сенс прийняття нового гімну, газета «Правда» зазначала, що «теперішній державний гімн Радянського Союзу «Інтернаціонал» за своїм змістом не відбиває докорінних змін, які відбулися в нашій країні

внаслідок перемоги Радянського устрою, та не відбиває соціалістичної сутності радянської держави» [8, с. 300]. 14 грудня 1943 р. Постановою ЦК ВКП(б) «Про гімн Союзу Радянських Соціалістичних республік» було вирішено прийняти замість Інтернаціоналу новий Державний гімн СРСР, затвердити його слова та доручити Президії Верховної Ради СРСР у двотижневий строк організувати переклад нового тексту державного гімну на мови народів СРСР. У ніч на 1 січня 1944 р. гімн вперше було виконано по Всесоюзному радіо. Указом Президії ВР СРСР новий Державний гімн Радянського Союзу затверджувався з 15 березня 1944 р. для повсюдного виконання. Відтепер всі офіційні урочисті заходи й щоденні передачі радянського радіо починалися із виконання гімну про непорушний союз республік, згуртованих навіки Великою Руссю...

Втім, радянське керівництво не забувало й про взятий курс на «розширення прав» союзних республік, що означало надання їм власних ознак державності. 3 лютого 1944 р. Президією ВР СРСР було видано Указ «Про державні гімни радянських республік», відповідно до якого всім союзним республікам належало прийняти власні гімни [8, с. 304]. Щоправда, їх зміст мало чим відрізнявся від загальносоюзного гімну. Так, наприклад, у проектах гімну УРСР автори закликали українців «жити під сонцем Кремля із Москви», «йти по дорозі волі, під зорями дружби – зірками Москви», славити «в серці України, Великого друга – нашого руського брата»; мовилось, що: «У братерській єдності слов'ян наш перший брат – народ Росії» [8, с. 305].

На прийомі на честь учасників Параду Перемоги влітку 1945 р. Й.Сталін підняв сумнозвісний тост «за великий російський народ, найбільш видатну націю зі всіх націй СРСР». Й.Сталіну належить і авторство формулювання «великий російський народ — старший брат всіх народів СРСР». Фактично вже наприкінці війни сталінський режим підкреслено протиставляв російський народ іншим народам країни, не усвідомлюючи, що тим самим він загострює національні відносини в країні й закладає міну під єдність держави [9, с. 134].

Варто зазначити, що складність та суперечливість національного життя та міжнаціональних стосунків в СРСР й відповідна політика уряду були зумовлені самою політичною системою, що лягла в основу Союзу РСР як державного утворення. Радянський Союз склався як об'єднання титульних націй (народів) в особливому варіанті. Хтось мав обмежену державність одного виду, хтось – іншого, а комусь її зовсім не дісталось, або, гірше за те, позбавили тієї, що була раніше. Ієрархічна підпорядкованість союзних і автономних республік ще більш ускладнювала й заплутувала становище. До того ж титульні етноси республік далеко не у всіх випадках були домінуючими. У результаті в СРСР склалася своєрідна ієрархія народів, остаточне закріплення якої відбулося у повоєнні роки (1945-1948 рр.) Російський народ тепер визнавався першим серед рівних. Наступний ступінь займали титульні народи союзних республік. Далі в радянській ієрархії народів йшли послідовно титульні народи автономних утворень - республік і областей. Замикали ієрархію нечисленні («малі») народи, лише для деякого з яких передбачалися у складі країв і областей «національні округи».

Певному статусу народу відповідали й суворо визначені певні можливості в культурному розвитку. До кожної національної освіти були прив'язані культурні і наукові організації «відповідного» рівня. У всіх союзних республіках створювалися свої академії наук із статусом, майже рівнозначним «великим», загальносоюзним академіям. Автономні республіки своїх академії не мали, зате в кожній столиці автономної республіки, незалежно від її реальних потреб, передбачалося відкриття університету. Проте у багатьох випадках рівень розвитку наукових кадрів не дозволяв цього зробити не тільки у 1940-х, але й у 1950-х та 60-х рр.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах ще з кінця 30-х років, коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах (Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей») [10, с. 484]. Свідченням тому стала Постанова ЦК ВКП (б) від 27 січня 1938 р., у якій зазначалось, що «практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного виховання й навчання» [11]. Тоді ж вийшли відповідні постанови республіканського рівня, наприклад, Постанова бюро ЦК КП Казахстану від 8 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл». Через деякий час з'являється

Постанова РНК СРСР від 10 листопада 1940 р. «Про переведення казахської мови на російський алфавіт» [11].

Надзвичайної активізації набрав процес русифікації у повоєнний період. наступу 15 листопада 1946 р. виходить Постанова Ради Міністрів УРСР «Про запровадження нового українського правопису», наближеного до російського [12,с.153]. Послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС журнал «Комуніст» пропагував тут ідею: «на вищих стадіях комуністичного суспільства невідворотним є зникнення національних відмінностей та злиття націй. Майбутнє злиття націй призведе до виникнення єдиної мови для всіх народів». Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська [13,с.234].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни основним змістом ідеологічної боротьби на «національному фронті» стало затвердження радянського патріотизму, що з легкої руки сталінського керівництва отримав яскраве російське забарвлення. Підкреслювалася велич тільки російського минулого. Згадки про героїчних предків інших народів багатонаціонального Радянського Союзу оголошувалися націоналістичними збоченнями. Кіноповість О. Довженка «Перемога» була заборонена тільки тому, що всі військовослужбовці військової частини виявилися українцями. Нищівній критиці була піддана кіноповість О.Довженка «Україна у вогні». Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р., Й.Сталін заявив, що О.Довженко «куркульський підголосок і відвертий націоналіст, дозволяє собі робити чинити випади проти нашого світогляду, ревізувати його... Якби Довженко хотів сказати правду, він повинен був би сказати: куди не пошле вас Радянський уряд – на північ, на південь, на захід, на схід – пам'ятайте, що ви б'єтесь і відстоюєте разом зі всіма братськими радянськими народами, в співдружності з ними наш Радянський Союз, нашу загальну Батьківщину, бо відстояти Союз Радянських Соціалістичних Республік означає значить і захистити й Радянську Україну. Україна як самостійна держава збережеться, зміцніє і розквітатиме тільки за наявності Радянського Союзу в цілому загалом Для всіх очевидно, що саме Радянська влада й більшовицька партія свято зберігають історичні традиції і багатий культурний спадок українського народу і всіх народів СРСР і високо підняли їх національну самосвідомість... Його кіноповість є антирадянською, яскравим проявом виявом націоналізму, вузької національної обмеженості. Кіноповість Довженко «Україна у вогні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу» [14, с. 337-342]. 12 червня 1944 р. спеціальною Постановою ЦК КП(б)У «Про Довженка О.П.» вивів його з комітету по сталінських преміях, з редакції журналу «Україна», звільнив від обов'язків художнього керівника київської кіностудії, а секретар ЦК К.Литвин вимагав активніше критикувати довженківські погляди.

Для «покращення» ситуації в цих районах приймалися і відповідні рішення. Серед них, зокрема, Постанова ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1944 р. «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної та культурно-просвітницької роботи склад населення», Постанова ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення масово-політичної та культурно-просвітницької роботи», Постанова ЦК ВКП(б) від 23 січня 1945 р. «Про організацію двомісячних курсів з підготовки партійних робітників для Латвійської, Литовської, Молдавської та Естонської РСР»; Постанова ЦК КП(б)У «Про підвищення пильності, посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» (лютий 1946 р.) та ін. [15, с. 506-524].

У складній обстановці розвивалися події в Кримській АРСР. Активні дії націоналістичних елементів сприяли тому, що в роки війни багато хто з кримських татар опинився на службі у ворога, виступав вирушали на його підтримку, хоча значна частина татарського населення лояльно ставилася до Радянської влади. 13 квітня 1944 р. НКВС і НКДБ СРСР прийняли спільну постанову «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». До кінця квітня були виявлені 5806 антирадянських елементів, а до середини травня їх чисельність зросла до 8521 осіб. Однак заходів, спрямованих на запобігання ворожим діям націоналістів, за оцінками урядових служб, виявилось недостатньо... Кульмінацією цих акцій стало рішення про виселення всього татарського населення.

Правовою підставою депортації за національною ознакою з території Кримської АРСР, як і в інших випадках стали акти керівників силових відомств (НКВС-МВС СРСР), складені

.....
відповідно до рішень партійної верхівки ВКП(б) та постанов надзвичайних органів державної влади (Державний Комітет Оборони (ДКО)).

10 травня 1944 р. в доповідній записці на ім'я Й. Сталіна Л. Берія писав: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу і виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній окраїні Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення Державного Комітету Оборони про виселення всіх татар з території Криму...»

11 травня 1944 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО «Про кримських татар», яка вмістила в собі ті положення, на основі яких проводилася ця акція. У юридичних актах давалося й вже відоме пояснення причин виселення: «У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії... переходили на бік супротивника, вступали у сформовані німцями добровольчі татарські військові частини... Враховуючи вищезазначене, Державний Комітет Оборони постановляє: 1. Всіх татар виселити з території Криму й поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р....» [16, с. 3].

4 липня 1944 р. НКВС СРСР доповідав доповідав, що «виселення з Криму спецпереселенців — татар, болгар, греків, вірмен закінчено. Усього було виселено 225 009 осіб, зокрема татар - 183 155 осіб, болгар - 12 422, греків - 15 040, вірмен - 9621, німців - 1119, а також іноземних підданих - 3652...» [17]. Разом з ними були виселені й місцеві жителі Криму — цигани.

Водночас керівництво країни робило все, аби ніщо не нагадувало про виселених. Вже 14 грудня 1944 р. Президія ВР РРФСР прийняла Указ «Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР», відповідно до якого було перейменовано 16 районів. Так Акмечетський район став Чорноморським, а районний центр село Акмечеть - селом Чорноморське; Ічкинський район перейменовано в Радянський район і районний центр селище Ічки в селище Радянське; Ларіндорфський район в Першотравневий район і районний центр село Джурчи в село Першотравневе тощо [17].

25 серпня 1945 р. був виданий Указ Президії ВР РРФСР про перейменування сілрад Криму, який не підлягав опублікуванню. 18 травня 1948 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла Указ «Про перейменування населених пунктів Кримської області», відповідно до якого у 28 районах Криму були перейменовані 1115 населених пунктів: понад 900 татарських, близько 40 грецьких, 50 німецьких [17]. 25 вересня 1948 р. Кримський обком ВКП(б) видає ще одну Постанову «Про перейменування населених пунктів, вулиць, окремих видів робіт та інших татарських позначень», в якій, зокрема, вимагалось «повести рішучу боротьбу зі всім татарським і не допускати вживання татарських слів і найменувань» [18].

Серед інших нормативно-правових актів, прийнятих у 1944 р. щодо спецпереселенців з Криму, можна виділити такі: Постанова РНК СРСР від 20 червня «Про навчання дітей спецпереселенців на російській мові»; Постанова ДКО від 25 вересня «Про розрахунки з спецпереселенцями з Криму за прийняті від них в місцях колишнього проживання борошно, худобу, птицю, бавовну та шкіряну сировину і заходах допомоги по їх скорішому господарсько-побутовому облаштуванню»; Директива НКВС СРСР від 21 липня «Про возз'єднання розрізнених родин кримських татар»; Директива НКВС СРСР від 9 серпня «Про возз'єднання розрізнених сімей кримських болгар, греків, вірмен»; серпнева Директива НКВС СРСР «Про зняття з обліку спецпоселень колишніх співробітників НКДБ і НКВС», вереснева «Про порядок оформлення на роботу колишніх співробітників НКДБ-НКВС, які належать до переселених національностей». По фронтах були видані спеціальні накази про звільнення із лав Червоної Армії кримських татар.

Внаслідок депортації, а також мобілізації та призовів до Червоної Армії, евакуації мирного населення, втрат під час окупації загальна кількість населення Криму восени 1944 р. скоротилася до 370 тис. осіб. Це стало приводом для того, щоб 30 червня 1945 р. Президія ВР СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область у складі РРФСР» [17].

Варто зазначити, що, незважаючи на відому проросійську спрямованість радянської влади, переселень не уникли й росіяни. Щоправда, переселяли їх не за етнічну належність і не в такій кількості. Так, наприклад, 14 липня 1944 р. за Наказом НКВС-НКДБ СРСР у східні райони країни було переселено 1673 членів організації Істинно-православних християн (ІПХ),

.....
що складалася в основному з колишніх куркулів і раніше засуджених за антирадянську діяльність [19, с. 215].

Наказом № 0078/42 від 22 червня 1944 р. за підписом Л.Берії та Г.Жукова були заплановані далекосяжні плани радянського керівництва й щодо переважної частини українського населення: «Агентурною розвідкою встановлено : За останній час на Україні, особливо в Київській, Полтавській, Вінницькій, Рівненській та інших областях, спостерігається явно ворожий настрій українського населення проти Червоної Армії і місцевих органів Радянської влади. В окремих районах і областях українське населення вороже чинить опір виконанню заходів партії і уряду щодо відновлення колгоспів і здачі хліба для потреб Червоної Армії. Воно для того, щоб зірвати колгоспне будівництво, по-хижацьки вбиває худобу. Щоб зірвати постачання продовольством Червоної Армії, хліб закопують в ями. У багатьох районах ворожі українські елементи, переважно з осіб , що переховуються від мобілізації в Червону Армію, організували в лісах «зелені» банди, які не тільки не лише висаджують військові ешелони, але і нападають на невеликі військові частини , а також вбивають місцевих представників влади. Окремі червоноармійці й командири, потрапивши під вплив напівфашистського українського населення і мобілізованих червоноармійців із звільнених областей України, почали розкладатися і переходити на бік ворога. З вищевикладеного видно , що українське населення стало на шлях явного саботажу Червоної Армії і Радянської влади і прагне до повернення німецьких окупантів. Тому в цілях ліквідації й контролю над мобілізованими червоноармійцями й командирами звільнених визволяти областей України.

Наказую:

1. Вислати в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що проживали під владою німецьких окупантів.

2. Виселення проводити:

а) насамперед українців, які працювали і служили у німців;

б) у другу чергу вислати решту всіх українців, які знайомі з життям під час німецької окупації;

в) виселення почати після того, як буде зібраний врожай і зданий державі для потреб Червоної Армії;

г) виселення проводити тільки вночі і раптово, щоб нікому не дати сховатися і не дати знати членам його сім'ї, які знаходяться в Червоній Армії...» [20, с. 141] накНа щастя, з невідомих причин, цей наказ не було виконано.

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що розвиток законодавства наприкінці війни, яке діяло в СРСР у сфері національних взаємин, проходив у руслі загальних тенденцій того часу. З одного боку, продовжують діяти союзні конституції, зберігається зовнішня декларативна самостійність та незалежність союзних республік, розширюються їх права у сфері зовнішніх зносин тощо. Однак, за умов подальшої централізації держави, зміцнення командно-адміністративної системи, наростання культу особи Й.Сталіна, проголошення курсу на «зближення» та «злиття» націй, фактично відбувається втрата союзними республіками ознак власної державності й перетворення їх на звичайні провінції, керовані з центру. Починається масований наступ на національну свідомість та самосвідомість народів СРСР, переслідування за національною ознакою тощо.

Геноцид й тотальна депортація маленьких народів у повоєнний період висвітлили всю сутність режиму та його етнонаціональної політики. Як і в інших сферах суспільного життя, в галузі національної політики радянської влади право (як це не парадоксально) було засобом порушення прав і не просто окремих людей, а цілих народів та етносів. У постановах ДКО, уряду СРСР та інших нормативно-правових актах визначалась «технологія» геноциду, вирішувались питання використання майна виселених людей та режиму їх проживання у місцях виселення.

Побічним, а з погляду «імперського» алгоритму радянської влади, основним результатом національної політики, і передусім масових депортацій, повинне було стати «розпорошення» етносу, що врешті – решт відкривало шлях до його «радянзації», «інтернаціоналізації», заміни етнічної ідентичності на самоідентифікацію з владою, її цілями й цінностями. Залишити людину наодинці з владою, поза етнічною й соціальною самоорганізацією, – в цьому була суть радянської версії імперської утопії, в принципі недосяжної без насильства, але навіть і з насильством – нездійсненої.

Необхідно підкреслити, що депортація населення наносила збиток не тільки власне депортованим народам, а й країні в цілому, передусім економіці районів колишнього проживання народів, що переселяються, їх культурі, традиціям. Руйнувалися сталі економічні й культурні зв'язки між народами-сусідами, деформувалася національна свідомість мас. Був помітно підірваний авторитет державної влади. Загалом, були здійснені грубі порушення Основного Закону держави - Конституції СРСР, порушувалися не тільки права народів, але і їх державність, оскільки ліквідовувалися автономні республіки та області.

У статті авторами проаналізовано лише декілька аспектів національної політики даного періоду. Потребує більш детального вивчення та аналізу насамперед обмін населенням між Україною і Польщею, акція «Вісла», політика з повного знищення німців в Україні, правове становище інших національних меншин даного періоду.

Проте навіть із зазначеного можна зробити висновок, що репресії відносно народів, у тому числі і їх депортація, грубе порушення прав людини, нищення національної свідомості зумовлювали конфліктний стан суспільства, створювали передумови для розвитку й поглиблення конфронтаційних стосунків між політичною системою й населенням, що в кінцевому підсумку призвело до її руйнування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. XX ст.). – К., 2000; Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. – 1998. - № 4.
2. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. - К., 1965; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998; Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К., 1998; Л.Нагорна. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - № 1.
3. Рябошапко Л. Рівні права і можливості національних меншин в УРСР (середина 1950-х – початок 1980-х років) // Юридический вестник. – 2001. - № 1. – С.398.
4. Конституция СССР. 1936 г. // www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm.
5. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. - №3. – С.128-142.
6. Поцелуев В.А. История России XX столетия: (Основные проблемы). – М., 1997.
7. Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов: мифы и реалии // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2005. – Выпуск №3 (63). – С.2-5.
8. Гриневич В. Про історію творення та політико-ідеологічне звучання державних гімнів СРСР та УРСР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. -№9. – С.295-312.
9. Каца Л.А. История России. Советский период. (1917-1991). Кн.2. - М.,1993.
10. История советских репрессий / Ред. Стецовский Ю. - В 2 т. Т.1. – М., 1997.
11. Савин И.С. Об исторических корнях современной культурно-языковой ситуации в Казахстане// www.chimkenet.by.ru
12. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник докум. і матер. В 2 т. Т.2.- К.,1959.
13. Даниленко В. «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина XX ст.) // Проблеми історії України XIX- початку XX ст. – 2004. -№2. – С.210-252.
14. Сталин И.В. Сочинения. – Т.18. – Тверь, 2006.
15. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т.7. 1938-1945. – М., 1985.
16. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Зб.докум. (1941-1998). – К., 1999.
17. Зінченко Ю.І. Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998 // www.cidct.org.ua/uk/publications/Zinchenko/8.html.
18. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) // www.kirimtatar.com/Books/Bekirova/krpr.html.
19. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н.Бугай. – М., 1992.
20. Так это было: Национальные репрессии в СССР. 1919-1952 годы / Ред.-сост. С.У.Алиева: В 3-х т. Т.3. – М., 1993.

**РАДЯНСЬКЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ БЮРО ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ
ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

Тема Другої світової та Великої Вітчизняної війни 1939-1945 рр. і сьогодні цікавить істориків не тільки нашої країни, але і зарубіжжя. Історія війни має глибокі дослідницькі традиції, створено величезну літературну базу. На багато питань дослідники дали відповіді, але й досі окремі з них вимагають глибокого дослідження. Однією з маловивчених до недавнього часу проблем залишалася діяльність Радянського Інформаційного Бюро (Совінформбюро) у контексті сформованого на окупованих територіях інформаційного простору.

Для радянського народу Совінформбюро в період Великої Вітчизняної війни було єдиним надійним джерелом інформації. Повідомлень Совінформбюро з нетерпінням чекали в кожному куточку Радянського Союзу, вони таємно розповсюджувалися на окупованій території. На вокзалах, в поїздах, шпиталях, на площах міст обладнувалися вітрини з останніми повідомленнями цього агентства, на картах прапорцями показувалася лінія фронту.

В історичній літературі, мемуарах воєначальників і державних діячів була показана роль інформаційного агентства як єдиного джерела отримання щоденної інформації про хід бойових дій і найважливіших подій в країні і за кордоном, в тилу радянських військ та на окупованій території СРСР [1].

Необхідно також зазначити, що оцінка діяльності Совінформбюро мала інформативний, ілюстративний характер, нерідко інформаційне агентство об'єднувалося з радіокомітетом. Саме тому своєчасність і актуальність вивчення історії інформаційного агентства бачиться у винятковій ролі цього органу у формуванні суспільної свідомості та інформаційного простору в роки війни, зокрема на окупованих територіях, куди повідомлення доходили у вигляді листівок та газет.

У даній статті аналізуються опубліковані джерела й ті, які потребують більшої уваги. Найбільший інтерес викликає 8-томне видання «Сообщений Советского Информбюро» [2]. Ця праця містить повідомлення і зведення Совінформбюро з моменту його створення і до 15 травня 1945 р. Матеріали складені за хронологічним принципом. Томи видання доповнені довідником, що містить хронологічний, алфавітний, географічний, науково-тематичний та іменний покажчики, а також покажчик спеціальних і окремих повідомлень Совінформбюро [3].

Совінформбюро було створене ухвалою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 24 червня 1941 р., через два дні після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, і стало інформаційною трибуною уряду для радянських людей. Його начальником був призначений А.С. Щербаков, секретар ЦК ВКП (б), що відповідав за питання ідеології. До складу Совінформбюро увійшли С.А. Лозовський, Я.С. Хавінсон, Д.А. Полікарпов та ін. [4, с. 213].

Щоденні зведення Совінформбюро були основним джерелом інформації про становище на фронті протягом усієї Великої Вітчизняної війни. Робітники Совінформбюро отримували повідомлення з ТАСС, редакцій центральних газет, від власних кореспондентів, але основні дані надходили зі Ставки. Сталін приділяв величезне значення інформаційному протистоянню між Радянським Союзом і Німеччиною. Радянське Інформбюро стало ефективним механізмом для забезпечення інформаційної перемоги над німецькою пропагандою. Те, що протягом першого тижня війни Секретаріат ЦК ВКП(б) двічі повертався до питань, пов'язаних з організацією Совінформбюро, – свідчення того, що Сталін приділяв величезне значення цьому інформаційному органу.

Основними напрямками діяльності Совінформбюро було керівництво висвітленням міжнародних подій і внутрішнього життя Радянського Союзу в роки війни по радіо та в пресі, організація контрпропаганди проти гітлерівських засобів масової інформації, публікація військових зведень за матеріалами Головного Командування Червоної Армії. Радянське Інформбюро повинне було також керувати діяльністю створених на початку війни Всеслов'янського комітету й антифашистських комітетів: радянських жінок, молоді, науковців, єврейського комітету [4, с. 213]. З 1942 р. Совінформбюро було переорієнтоване переважно на зв'язок із зарубіжними засобами масової інформації, громадськими й політичними організаціями. З цією метою в структурі Совінформбюро було створено 11 відділів [5, с. 35].

Найважчим виявилось вирішення останнього завдання – інформувати світову спільноту про події, що відбувалися на радянсько-німецькому фронті, і про роботу радянського тилу. У Совінформбюро не було ніяких зв'язків у міжнародному просторі, потрібно було формувати нові. З огляду на це, противники Радянського Союзу, зокрема й Німеччина, мали потужний

пропагандистський апарат, велику кількість радіостанцій, пресу, зокрема і в інших країнах Європи. Союзники СРСР також швидко створили свій потужний інформаційно-агітаційний орган. Перед Совінформбюро постало надзвичайно відповідальне завдання в найкоротший термін розшукати зв'язки в усьому світі – газети, журнали, радіостанції, агентства тощо, – через які можна було б передавати інформацію про Радянський Союз та події, що відбувалися в ньому.

На початку липня 1941 р. Совінформбюро спільно із Всесоюзним радіокомітетом була знайдена нова форма передачі матеріалів, яка до того часу на практиці ще не застосовувалася, – регулярна передача по радіо політичних оглядів. Спочатку вони передавалися лише для радіослухачів у СРСР, а потім і для слухачів зарубіжних країн. Огляди передавалися раз на тиждень, пізніше 2 рази на тиждень, в певний день і годину під псевдонімом «Аверін». Насправді їх авторами виступали декілька осіб: Ярославський, Пік, Омельченко, Варга, Завич та інші - всього 30 чоловік. До роботи коментаторів вдалося залучити відповідальних співробітників Комінтерну. Крім того, через Народний комісаріат оборони до підготовки статей залучалися офіцери, що перебували на лікуванні в шпиталях, а також ті, що відряджалися з фронтів. Ці матеріали після обробки в літературній групі Совінформбюро відправлялися за кордон. Робота коментаторів була б неможлива без зусиль укладачів і авторів текстів. Всі вони були об'єднані в Літературний відділ Совінформбюро. Тільки з липня по жовтень 1941 року співробітники літературного відділу підготували й відправили за кордон 140 статей. Разом із спеціально замовленими матеріалами для бюлетенів Англії, США, Китаю і Швеції в Совінформбюро за цей період було підготовлено більше 400 статей.

Зведення з фронту почали виходити щодня. У ранковому випуску висвітлювали події минулої ночі, а у вечірньому аналізувалися результати бойових дій за день. Інформацію, яку давало Совінформбюро одразу публікували в газетах і листівках, розповсюджували на фронтах та окупованій німецькою армією територіях. Так були надруковані зведення Головного Командування Червоної Армії за два дні боїв, 22 і 23 червня [6, с. 3].

Повідомлення Совінформбюро будувалися за певною схемою. Спочатку підводилися підсумки боїв за напрямками, потім називалися цифри знищеної техніки й живої сили противника, після них – втрати радянських військ (але не завжди). З першого ж дня почали приводитися описи бойових епізодів і подвигів червоноармійців. Всього за роки війни в зведеннях названо 14470 прізвиськ воїнів, що відзначилися [7, с. 415].

Інформаційні матеріали, які подавалися в повідомленнях, піддавалися жорсткій цензурі. Керівництвом Совінформбюро спільно із Всесоюзним радіокомітетом було випрацьовано чіткі змістові вимоги до всіх матеріалів, які потрапляли на радіо.

Незважаючи на конкретні вимоги керівництва до того, що можна друкувати з повідомлень інформбюро в газетах, а що ні, часто виникали проблеми, і редакторам доводилося вносити поправки до того чи іншого повідомлення або взагалі знімати його як таке, що не відповідало основній лінії радянської інформаційно-політичної пропаганди.

Так, наприклад, у газеті «Комсомольська правда» було подано до друку нарис Іюльського «Ця весна». У цьому нарисі автор, відповідно до вимог пропаганди, показав становище у Ленінграді так, наче життя на вулицях і бульварах кипить, діти грають у скверах, а поряд рвуться снаряди і бомби і ніхто на них не звертає уваги. Така інформація була розрахована на бійців Червоної армії та населення окупованих територій, які повинні були вірити в те, що німецькій армії не вдалося зламати дух радянських людей, що життя людей загалом не змінилося і продовжує йти своїм шляхом. Але уявімо, що цей нарис прочитали б самі ленінградці, які пухли від голоду і холоду у блокадному місті. Зрозуміло, що вони були б вкрай обурені і невідомо, до яких дій вдалися б [8, с. 156].

У газеті «Известия» було знято кореспонденцію А.Кузнєцова «Паливо доставляється вчасно». У цій кореспонденції автор, щоб показати мужність і героїзм радянських залізничників, розписав, які залізничні станції зруйновані і скільки ешелонів розбито, які були пошкодження на коліях та інше. Одна частина цієї кореспонденції позитивно мала впливати на населення та бійців Червоної армії, але інша – підтверджувала б зведення німецького інформбюро, а цього допустити ніяк не можна було [9, с. 157].

Через ці та інші причини в газетах «Правда», «Известия», «Комсомольська правда», «Червона зірка» за перші три місяці війни було знято 65 статей та нарисів [9, с. 157].

З огляду на це, у керівництва Совінформбюро були великі труднощі у відборі кадрів: вимагалось знання іноземних мов, досвід пропагандистської роботи й відповідні анкетні дані.

Особливу увагу приділяли відбору кореспондентів, що працювали з іноземними газетами та агентствами.

Важливе місце у роботі Совінформбюро займала військова пропаганда за кордоном. Так зі звіту про роботу відділу Совінформбюро за 1941-1943 рр. бачимо, що військовий відділ щоденно контролював та візував матеріали 22 центральних газет, усі військові кореспонденції ТАСС і радіокомітету, фотознімки ТАСС, ВОКС, книговидавництв і газет. У такому вигляді кореспонденцію відправляли до Англії, США, Швеції, Туреччини, Ірану. Одночасно налагоджувався безпосередній зв'язок з воєнними журналами США [10, с. 258-259].

Уряд і політичне управління РККА розуміли, що доносити до населення інформацію в такому вигляді небезпечно, тому щоденне бойове зведення Совінформбюро, проходило шлях від Генерального штабу до диктора радіокомітету і зазнавало значних змін. Керівництво Совінформбюро дотримувалося правила, щоб співвідношення втрат завжди було на користь Червоної Армії. Так у повідомленнях про збиті літаки за 22-24 червня 1941 р. вказувалося, що радянська авіація втратила 374 літаки, а німецька - 381 [11, с. 4]; 25 червня наші втрати - 17 літаків, німецькі - 76 [12, с. 5]; 30 червня втрати відповідно 21 і 102 літаки [13, с. 17].

Ще один красномовний приклад свідчить про те, що інформація, яка подавалася через Совінформбюро не завжди правдиво відображала події, що відбувалися на фронтах. Так відомо, що під час оборони Севастополя залишки з'єднань (109-ї стрілецької дивізії, 142-ї стрілецької бригади, 4 зведених батальйонів), всього близько 5,5 тис. осіб під командуванням генерал-майора П.Г.Новикова продовжували боротися. Але про них у зведеннях вже не згадувалося.

З того ж повідомлення Совінформбюро про те, що радянські війська залишили Севастополь 3 липня 1942 р. бачимо: «Радянські війська втратили з 7 червня до 3 липня 11 385 осіб убитими, 21 099 осіб – пораненими, 8300 – безвісти пропали 30 танків, 300 гармат, 77 літаків. Бійці, командири та поранені із Севастополя евакуйовані» [14, с. 284].

Дані повідомлення Совінформбюро не відповідали дійсності. Насправді, відповідно до звіту, представленого Начальником Оборонного Севастопольського району, командуючим Чорноморським Флотом віце-адміралом Філіпом Октябрським 9 липня 1942 р. в Генштаб, загальна кількість радянських військ складала 130 125 осіб, втрати – 31 068 осіб, поранені 17 894 особи, померли у польових шпиталях – 1 207 осіб. Знаючи ці, у свій час глибоко засекречені цифри, легко підрахувати кількість захисників Севастополя, що залишилися – 79 956 осіб. Майже 80 тисяч солдат і матросів, що героїчно обороняли місто, Ставка кинула напризволяще і приречла на смерть [15].

20 вересня 1941 р., коли німецькі війська практично захопили Київ, а радянські війська відступали, у повідомленнях Радянського Інформбюро ні 19, ні 20 вересня майже нічого з цього приводу не було сказано. Усе що ми можемо дізнатися про Київ у ці дні, це: «Протягом ночі на 20 вересня наші війська вели бої з противником на всіх фронтах і особливо жорстокі під Києвом» [16, с. 74].

Натомість ми читаємо в цьому ж повідомленні про те, як радянські солдати звільняють від фашистів села Смоленської області, що у Боснії та Герцеговині продовжується боротьба між югославськими повстанцями та італійськими військами, добре збирають урожай в Омській області в Алтайському краї та інших регіонах Радянського Союзу [17, с. 75].

Крім повідомлень в урядових газетах, друкувалися статті, де автори, підводячи підсумки тижня чи іншого періоду бойових дій, показували значну перевагу Червоної армії над гітлерівськими військами, переконуючи населення та бійців у беззаперечній перемозі радянських військ. Таким прикладом стала стаття за підписом А.С. Щербакова «Гітлер обдурює свій народ», надрукована в газеті «Правда» 5 жовтня 1941 р. і перекладена Совінформбюро по радіо [18, с. 640]. У чорновому варіанті тексту статті йшлося: «...втрати німців під Ленінградом – 105 тис.»; після правки А.С.Щербакова з'явилася цифра 140 тис. У чорновому читанні: «...документально встановлено, що за три місяці війни німці втратили 11 100 танків, близько 13 200 гармат, не менше 10 000 літаків... Червона Армія наносить ворогові в 3-4 рази більше втрат порівняно зі своїми втратами». В остаточному варіанті «в 3-4 рази» виправлено на «в 2- 3» і викреслено вислів «документально встановлено» [19, с. 37]. Були прибрані також відверто захоплюючі вислови й дещо занижені втрати німців: «... за 3 місяці війни німці втратили більше 11 тис. танків, 13 тис. гармат, 9 тис. літаків і понад 3 млн. солдатів» [20, с. 39]. На тлі втрат німецьких військ наші втрати виглядали значно скромнішими: «1128 тис. в живій силі, близько 7 тис. танків, 8,9 тис. гармат, 5316 літаків» [21, с. 41].

Порівнюючи «Повідомлення Радянського Інформбюро» за цифрами бойових втрат з матеріалами чорнових записів А.С.Щербакова, можна зробити висновок, що цифровий матеріал повідомлень не відповідав дійсності і складався в пропагандистських цілях. Створювався образ непереможної радянської армії, яка, по суті, не могла потерпіти поразки, тим більше понести значні втрати.

В останньому випуску книги «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.» підкреслюється, що втрати німців до листопада 1941 р. у сухопутних військах склали всього 750 тис. осіб [22, с. 13]. У дослідженнях М.І.Мельтюхова наведені наступні дані: у німців перед початком війни з СРСР було всього 3 899 танків і 4 841 літак [23, с. 18]. Отже, з цього випливає, що зведення Совінформбюро та пропагандистські статті керівництва, зокрема статті А.С.Щербакова показували, що німецької військової техніки було знищено майже вдвічі більше, ніж це було насправді.

Не відставала в цьому розумінні й пропаганда гітлерівців. Верховне Командування вермахту розповсюджувало на окупованих територіях інформацію про величезні втрати Червоної армії і зменшувала свої втрати на фронті. Ця інформація повинна була підтримувати бойовий дух солдатів і всіляко приховати справжні цифри своїх втрат на Східному фронті. Пропагандистські відділи фабрикували легенди про «розгром Червоної Армії», про число захоплених в полон радянських воїнів. За допомогою дезінформації противник намагався впливати на радянських солдатів, на населення тимчасово окупованих районів СРСР і на світову громадську думку.

У восьмитомній збірці опубліковані розповіді очевидців, фотографії, акти й інші матеріали про варварство, грабунки, звірства, які влаштовували гітлерівці на окупованій території СРСР.

Щоб якось протидіяти гітлерівській пропаганді, керівництво Радянського Інформбюро розгорнуло контрпропаганду, тільки за перші шість місяців війни опублікувало більше 15 значних за обсягом матеріалів [24]. Інформбюро розкривало в публікаціях прийоми підрахунку противником втрат радянських танків, літаків, гармат тощо. У збірці міститься й багато інших даних, що викликають безперечний інтерес для істориків.

Не менш цікавою і важливою для вивчення діяльності Радянського Совінформбюро стала збірка документів і матеріалів, випущена у 1962 р. Центральним Державним архівом Жовтневої революції і яка увійшла до серії «Історія міжнародної пролетарської солідарності» [25, с. 29-40]. У ній зібрані резолюції антифашистських мітингів, повідомлення про вислови на підтримку радянського народу, телеграми й маніфести різних зарубіжних організацій, урядів і приватних осіб. Усі звернення і відозви закликали до об'єднання народів для боротьби проти фашизму.

З початком 80-х років в СРСР з'являється ціла низка праць, яка аналізує діяльність Радянського Інформбюро. Серед них двотомник «Від Радянського Інформбюро» зі вступною статтею Е.Генрі, уповноваженого Совінформбюро в Лондоні в роки війни.

Матеріали, зібрані в ньому, не лише висвітлюють події Великої Вітчизняної війни, а й демонструють прагнення радянських людей дати гідну відсіч фашистським загарбникам, дають можливість виявити методи пропаганди, якими оперувало радянське керівництво та політичне управління.

Проте основним джерелом для вивчення діяльності Совінформбюро є архівні матеріали. Передусім назвемо документи, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (фонд 8581 – Совінформбюро). Там знаходиться 175 справ, що відображають зовнішньополітичну діяльність Совінформбюро. Серед них такі матеріали, як звіти про роботу відділів і комітетів за певні періоди діяльності, стенограми нарад співробітників, рукописи статей, копії яких були відправлені для публікації в зарубіжному друці, статті відомих політичних діячів, представників науки і мистецтва, переклади їх щоденників і листів німецьких солдатів і офіцерів, пропозиції з поліпшення роботи тощо.

Незважаючи на те, що документи архіву є важливим джерелом інформації, вони вимагають критичного аналізу, оскільки відомості й оцінки діяльності органів Совінформбюро нерідко спотворювалися в пропагандистських цілях. З фондів Совінформбюро вилучалися документи, що відображають діяльність Антифашистського комітету радянських науковців, матеріали редакторських правок, документи Військового (цензурного) відділу, ухвали та інструкції вищих органів [26, с. 37].

Вплив ідеологічної концепції партії на діяльність Совінформбюро підкреслювалася керівництвом не випадково. Обстановка того часу примушувала як редакторів, так і кореспондентів жорстко дотримуватися певних правил, як-то: радянський лад – найсправедливіший лад у світі, все радянське – найкраще в світі, радянська людина – найвільніша, пролетаріат інших країн – неодмінно пригноблений тощо. Відхилення від ідеологічних постулатів призводили до занесення особи, що в цьому звинувачувалася, до рангу ворогів народу з подальшими репресіями. Так відбулося з Єврейським антифашистським комітетом, коли його вплив на міжнародну спільноту збільшився. Наприкінці 1948 р. комітет був розпущений, а велика група співробітників арештована. Їх звинувачували у розповсюдженні антирадянської інформації. Військова колегія засудила 13 осіб – до розстрілу [27, с. 38].

Вивчаючи роботу Совінформбюро у період Великої Вітчизняної війни, можна дійти наступних висновків:

1. Важливе місце у діяльності Совінформбюро займало формування інформаційного поля на окупованих територіях, куди ці повідомлення потрапляли у вигляді листівок та газет.
2. Не менш важливим аспектом була зовнішньополітична пропаганда та поширення інформації «з перших рук» до США, Англії, Туреччини та інших країн.
3. Матеріали Совінформбюро у ході військових дій виконували як інформаційну, так і пропагандистську функцію, внаслідок чого всі матеріали рецензувалися і перевірялися на відповідність ідеологічним та пропагандистським установкам.

Загалом матеріали, які свідчать про діяльність основного органу радянської пропаганди – Радянського Інформбюро – дають можливість розширити наукові дослідження з проблем Другої світової та Великої Вітчизняної війни й відповісти на важливі питання. Саме вони допомагають дослідити методи та механізми формування радянського інформаційного простору на окупованих німецькою армією територіях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баграмян И.Х. Так мы шли к победе. – М., 1977; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1995; История второй мировой войны 1939-1945. – М., 1975. – Т.4; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. – М., 1963. – Т.2; Идеологическая работа на фронте. – М., 1980; Ковалев Г.А. Совинформбюро в годы Великой Отечественной войны // ВИ. 1987. – №6; Радио в дни войны. – М., 1982.
2. Сообщения Советского Информбюро (далі - Сообщения...). – М., 1944-1945. – Т.1-8.
3. Справочник к Сообщениям Советского Информбюро. – М., 1945.
4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9. – Т.7. – С. 213.
5. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – Калининград, 1999. – С. 35.
6. Сообщения... – М., 1944. – Т.1. – С. 3.
7. Советская военная энциклопедия. – Т. 7. – С. 415.
8. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / Авторы составители А.Я.Лившин, И.Б. Орлов. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. – С. 156.
9. Там само. – С. 157.
10. Там само – С. 258-259.
11. Сообщения... – Т.1. – С.4.
12. Там само. – С. 5.
13. Там само. – С.17.
14. Там само. – С. 284.
15. Меленберг А. Взорваны и забыты. По материалам сайта «Новая газета» <http://2005.novayagazeta.ru/nomer/2005/16n/n16n-s23.shtml>.
16. Там само. – Т. 1, – М., 1944 г. – С. 74.
17. Там само. – С. 75.
18. Великая Отечественная война. Энциклопедия. – М., 1985. – С. 640.
19. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – С. 37.
20. Там само. – С. 39.
21. Там само. – С. 41.
22. Великая Отечественная война 1941 – 1945. – М., 1990. – С.13.
23. Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г. : цифры свидетельствуют // ИСССР. 1991. – №3. – С.18.
24. 1941-1945. Публицистика и очерки военных лет. – М.,1982. – Т.1-2.

25. Сообщения... – М., 1944. – Т.2. – С.29-40.

26. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – С. 37.

27. В комиссии Политбюро ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. 1989. – №12. – С. 38.

О.П. Прищеп

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РОВЕНЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1941 РР.)**

Сучасні наукові досягнення та успіхи у фаховій підготовці майбутніх спеціалістів одного з провідних вищих навчальних закладів Рівненщини – Рівненського державного гуманітарного університету базуються на спадкових традиціях, започаткованих відкритим у 1940 р. Ровенським державним вчительським інститутом (1940–1953 рр.). На наш погляд, у подальшому удосконаленні роботи щодо підготовки насамперед учительських кадрів, що здійснюється сьогодні у Рівненському державному гуманітарному університеті, вивчення його історії є актуальним.

В даній статті розглядається організація навчального процесу у першому в Рівненській області вищому навчальному закладі – Ровенському державному вчительському інституті на етапі його становлення (1940–1941 рр.), означеному виробленням системи підготовки учительських кадрів для радянської школи на західноукраїнських землях та пошуком шляхів зміцнення викладацького складу як запоруки його подальшого розвитку.

Аналізуючи уже введені до наукового обігу опубліковані джерела, відзначимо їх малочисельність та загалом майже не розроблену історіографію проблеми. Так, окремі документи з історії Ровенського вчительського інституту, датовані 1940–1941 рр., опубліковані у збірниках документів «Радянська Ровенщина», «Ровно 700 років», «Рівне-720: від давнини до сучасності» [21; 25; 22]. Як про вже діючий вищий навчальний заклад, в якому навчається 210 чол., йшлося у звітній доповіді секретаря Ровенського обкому КП(б)У на I обласній партійній конференції 23 квітня 1940 р. [21, с. 62]. Із опублікованої звітної інформації Ровенського обласного відділу народної освіти про стан заочної освіти дізнаємося про перший набір на заочну форму навчання до вчительського інституту, проведений влітку 1940 р. [21, с. 81]. Однак наукове використання останньої знижується у зв'язку з неповною публікацією тексту. До збірника «Ровно 700 років» увійшла публікація, вміщена в газеті «Червоний прапор» – органі Ровенського обкому, міськкому КП (б)У і облвиконкому від 18 березня 1940 р. про початок з 9 березня занять у Ровенському вчительському інституті [25, с. 85].

Перша і поки що єдина спроба висвітлити історію вузу від часу заснування і до середини 60-х рр. XX ст. була зроблена у збірці статей, опублікованій у 1966 р. львівським видавництвом «Каменярь» авторським колективом (переважно у складі викладачів інституту). Вихід у світ цього видання був приурочений до 25-річчя заснування вчительського інституту (з 1953 р. – Ровенський державний педагогічний інститут) [24]. Однак інформація про довоєнну діяльність інституту (1940–1941 рр.) у цьому виданні майже відсутня. Лише в статті Терентія Федоровича Новака, Героя Радянського Союзу, одного з перших студентів вузу, подана детальніша інформація, зокрема, згадується ім'я першого ректора Рівненського вчительського інституту – Матвія Максимовича Кривенка, окремі прізвища перших студентів [20, с. 33–37].

Скупі згадки про заснування та діяльність Ровенського державного вчительського інституту знаходимо в «Історії міст і сіл. Ровенська область» [13, с. 88]. Звертався до історії вузу Григорій Іванович Хромов, доцент, перший кандидат філологічних наук, в 60-і роки завідувач кафедри російської і зарубіжної літератури Ровенського вчительського інституту [27].

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії з даної проблеми, доводиться констатувати, що на сьогодні відсутнє об'єктивне висвітлення довоєнного етапу становлення Ровенського державного вчительського інституту. Дана стаття розглядається як спроба заповнити цей пробіл, насамперед спираючись на матеріали державного архіву Рівненської області, Рівненського обласного краєзнавчого музею та публікації на сторінках газети «Червоний прапор», «Червона зірка» – органу Ровенського повітового комітету КП (б)У і повітового виконавчого комітету за 1940 р.

На наш погляд, незначна кількість існуючих на сьогодні як наукових, так і публіцистичних матеріалів про діяльність вузу на протязі 1940–1941 рр. пояснюється насамперед слабкою джерельною базою. В масивному корпусі джерел з історії вузу (1944–1974

25. Сообщения... – М., 1944. – Т.2. – С.29-40.

26. Советское Информационное Бюро в годы Великой Отечественной войны / Никулина Н.Ю., Сорока З.Н. // Проблемы источниковедения и историографии. – С. 37.

27. В комиссии Политбюро ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. 1989. – №12. – С. 38.

О.П. Прищепя

**ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РОВЕНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1941 РР.)**

Сучасні наукові досягнення та успіхи у фаховій підготовці майбутніх спеціалістів одного з провідних вищих навчальних закладів Рівненщини – Рівненського державного гуманітарного університету базуються на спадкових традиціях, започаткованих відкритим у 1940 р. Ровенським державним вчительським інститутом (1940–1953 рр.). На наш погляд, у подальшому удосконаленні роботи щодо підготовки насамперед учительських кадрів, що здійснюється сьогодні у Рівненському державному гуманітарному університеті, вивчення його історії є актуальним.

В даній статті розглядається організація навчального процесу у першому в Рівненській області вищому навчальному закладі – Ровенському державному вчительському інституті на етапі його становлення (1940–1941 рр.), означеному виробленням системи підготовки учительських кадрів для радянської школи на західноукраїнських землях та пошуком шляхів зміцнення викладацького складу як запоруки його подальшого розвитку.

Аналізуючи уже введені до наукового обігу опубліковані джерела, відзначимо їх малочисельність та загалом майже не розроблену історіографію проблеми. Так, окремі документи з історії Ровенського вчительського інституту, датовані 1940–1941 рр., опубліковані у збірниках документів «Радянська Ровенщина», «Ровно 700 років», «Рівне-720: від давнини до сучасності» [21; 25; 22]. Як про вже діючий вищий навчальний заклад, в якому навчається 210 чол., йшлося у звітній доповіді секретаря Ровенського обкому КП(б)У на I обласній партійній конференції 23 квітня 1940 р. [21, с. 62]. Із опублікованої звітної інформації Ровенського обласного відділу народної освіти про стан заочної освіти дізнаємося про перший набір на заочну форму навчання до вчительського інституту, проведений влітку 1940 р. [21, с. 81]. Однак наукове використання останньої знижується у зв'язку з неповною публікацією тексту. До збірника «Ровно 700 років» увійшла публікація, вміщена в газеті «Червоний прапор» – органі Ровенського обкому, міськкому КП (б)У і облвиконкому від 18 березня 1940 р. про початок з 9 березня занять у Ровенському вчительському інституті [25, с. 85].

Перша і поки що єдина спроба висвітлити історію вузу від часу заснування і до середини 60-х рр. ХХ ст. була зроблена у збірці статей, опублікованій у 1966 р. львівським видавництвом «Каменярь» авторським колективом (переважно у складі викладачів інституту). Вихід у світ цього видання був приурочений до 25-річчя заснування вчительського інституту (з 1953 р. – Ровенський державний педагогічний інститут) [24]. Однак інформація про довоєнну діяльність інституту (1940–1941 рр.) у цьому виданні майже відсутня. Лише в статті Терентія Федоровича Новака, Героя Радянського Союзу, одного з перших студентів вузу, подана детальніша інформація, зокрема, згадується ім'я першого ректора Рівненського вчительського інституту – Матвія Максимовича Кривенка, окремі прізвища перших студентів [20, с. 33–37].

Скупі згадки про заснування та діяльність Ровенського державного вчительського інституту знаходимо в «Історії міст і сіл. Ровенська область» [13, с. 88]. Звертався до історії вузу Григорій Іванович Хромов, доцент, перший кандидат філологічних наук, в 60-і роки завідувач кафедри російської і зарубіжної літератури Ровенського вчительського інституту [27].

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії з даної проблеми, доводиться констатувати, що на сьогодні відсутнє об'єктивне висвітлення довоєнного етапу становлення Ровенського державного вчительського інституту. Дана стаття розглядається як спроба заповнити цей пробіл, насамперед спираючись на матеріали державного архіву Рівненської області, Рівненського обласного краєзнавчого музею та публікації на сторінках газети «Червоний прапор», «Червона зірка» – органу Ровенського повітового комітету КП (б)У і повітового виконавчого комітету за 1940 р.

На наш погляд, незначна кількість існуючих на сьогодні як наукових, так і публіцистичних матеріалів про діяльність вузу на протязі 1940–1941 рр. пояснюється насамперед слабкою джерельною базою. В масивному корпусі джерел з історії вузу (1944–1974

.....
рр.), який зберігається у державному архіві Рівненської області (ф. р-479), вдалося виявити лише дотичні матеріали до окресленого нами періоду діяльності Ровенського вчительського інституту, оскільки довоєнний період у ньому не представлений. А за даними І.Л. Лікарчука, увесь архів Наркомату освіти УРСР, який на момент початку бойових дій між військами вермахту і Червоної Армії (червень-липень 1941 р.) не встигли передати на зберігання до державних архівних установ, було знищено [15, с. 290].

З документальних збірок державного архіву Рівненської області, використаних нами, окрім вже зазначеної, виділимо наступні: ф. р-2 – Ровенського обласного відділу народної освіти; ф. р-329 – Ровенського міського відділу народної освіти; ф. 400 – Ровенського обкому Комуністичної партії України; ф. р-204. – виконавчого комітету Ровенської обласної ради депутатів трудящих; ф. р-106. – тимчасового управління м. Ровно. Підкреслимо, що переважна їх більшість до наукового обігу вводиться уперше.

Як відомо, з осені 1939 р., після приєднання західноукраїнських земель до СРСР почалася їх активна радянська, що зводилася до здійснення перетворень, взірцем яких слугували заходи радянської влади, впроваджувані в радянській Україні в 20–30-х рр. Деякі з них позитивно сприймалися місцевим населенням, зокрема, українізація народної освіти, ліквідація неписьменності тощо. Так, у 1940–1941 навчальному році у західних областях УРСР була організована діяльність 5798 українських шкіл [10, арк. 3]. Отож небезпідставно на першому етапі радянської освітньої системи західних областей України проблема українізації освіти була визнана основною.

У березні 1940 р. було прийнято постанову РНК УРСР, згідно з якою на українських землях, що раніше входили до складу Польщі, створювалися початкові школи: чотирирічні – на базі народних шкіл (повсехних) I ступеня, неповні середні школи-семирічки – на базі народних шкіл II і III ступенів та середні школи-десятирічки – на базі гімназій та ліцеїв. В усіх навчальних закладах запроваджувалося безплатне навчання, скасовувалося викладання релігійних дисциплін, навчання переводилося на рідну мову [17, с. 299–230].

Інформація про успіхи в освітній галузі на західноукраїнських землях, яку пропагували радянські органи влади, звучала досить переконливо. Так, на народну освіту лише в Ровенській області радянський уряд виділив у 1940 р. 70 млн. крб. [28].

Прискорене зростання кількості навчальних закладів спричинило проблему гострої нестачі вчительських кадрів, зокрема, на початку нового 1940–1941 навчального року у Ровенській області не вистачало 1600 вчителів [21, с. 62]. Дефіцит кваліфікованих педагогічних кадрів тут відчували не лише середні навчальні заклади, а й школи інших типів, переважно початкові. Знижував якісний рівень кадрового забезпечення закладів освіти й недостатньо високий освітній ценз самих вчителів. І хоча краще були забезпечені педагогічними кадрами міські школи, у першій чверті 1940–1941 навчального року із 133 вчителів 5-7 класів шкіл Рівного лише 49 осіб мало вищу освіту, що складало 36 %, а незакінчену вищу й середню педагогічну мало 73 особи (відповідно 54 %), решта – 11 чол. (до 10%) були з середньою та незакінченою середньою освітою [4, арк. 15].

Як один із шляхів розв'язання цієї проблеми радянська влада вбачала у підготовці педагогічних кадрів із місцевого населення. Зазначимо, що це був вимушений крок, оскільки нова влада йому не довіряла. Починаючи з 1940 р. готувати відданих більшовицькій партії вчителів, які б мали виступати пропагандистами радянського способу життя, у західних областях України розпочали вчительські інститути, один із них на початку 1940 р. був відкритий у Рівному. На відміну від педагогічних інститутів, де підготовка вчителів для середніх шкіл тривала чотири роки, в учительських інститутах готували вчителів 5-7 класів для неповних середніх шкіл лише упродовж двох років.

Попередній досвід діяльності вчительських інститутів, які почали відкривати в радянській Україні з 1935 р., засвідчував, що якісно підготувати вчителя за два роки навчання було складно, адже короткі терміни негативно позначалися на стані їхньої підготовки [15, с. 290]. Однак при їх допомозі Наркомат освіти України розраховував збільшити обсяги підготовки студентів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Перша вступна кампанія до Ровенського вчительського інституту стартувала на початку лютого 1940 р., тоді ж був оголошений набір на три факультети: фізико-математичний, мовно-літературний (українське та російське відділення), історичний. Заяви про вступ до вузу приймалися виключно від громадян СРСР (віком від 17 до 40 років) [29; 30]. Таким чином, ті з

місцевих жителів, які не встигли обміняти свої паспорти як колишні польські громадяни на документи радянського зразка, позбавлялися права вступу до вузу.

Відповідно до постанов РНК СРСР «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р. та від 11 липня 1940 р. «Про правила прийому до вищих навчальних закладів» було передбачено, що до радянських вузів і технікумів без вступних іспитів приймаються особи, які закінчили з атестатом відмінника середню школу –упродовж двох років після закінчення школи [7, арк. 131]. Однак на практиці спрацьовував так званий класовий підхід, коли переваги при вступі надавалися вихідцям із робітничих та селянських родин, а також активним учасникам боротьби з попередньою польською владою – зокрема, колишнім членам КПЗУ.

Нагадаємо, що такий підхід був започаткований ще на початку 20-х рр. в радянській Україні, коли у педагогічні навчальні заклади почали відбирати слухачів з числа робітників, селян-бідняків, залучаючи насамперед комуністів та комсомольців, колишніх воїнів Червоної Армії [17, с. 262; 19, с. 225]. Студентами могли стати навіть ті робітники і селяни, які не мали документів про відповідну освіту, але за своїм загальним розвитком задовольняли вимоги вступників до вузу [18, с. 267].

Серед перших студентів Ровенського державного вчительського інституту були вже згадуваний Терентій Новак, Григорій Гапончук, Микола Українець, Панасія Самсонюк – колишні політичні в'язні за часів Польщі (насамперед члени КПЗУ), які встигли продемонструвати свою прихильність до нової радянської влади вже в перші місяці її функціонування. Як вказував у своїй автобіографії Т. Ф. Новак, коли його кандидатуру в жовтні 1939 р. висували депутатом до Народних зборів трудящих Західної України, «з причин матеріальних не міг скінчити навіть семилітки, хоча сильно того прагнув і пильно вчився» [6, арк. 36]. А ось як він згадував про своє зарахування до вузу через чверть століття: «Директор інституту..., довідавшись, хто я, без усяких формальностей сказав: «Що ж, товаришу Новак, початкову і середню освіту ти «здобув» у в'язниці, а вищу набудеш у нашому вузі. Отже, зараховуємо тебе студентом на історичний факультет інституту...» [20, с. 34].

П'ять класів гімназії вдалося закінчити за Польщі Г. У. Гапончуку. «Далі навчатися не міг, оскільки не мав коштів», – повідомлялося про нього в агітаційній листівці як кандидата в обранці до Народних зборів трудящих Західної України від с. Синів Гоцанської волості [8, арк. 42]. «Коли у лютому 1940 р. було відкрито Ровенський вчительський інститут, то для першого набору – на 250 місць – не було на Ровенщині молодих людей з середньою освітою», – писав у своїй книзі спогадів Г. У. Гапончук [2, с. 175].

Саме тому в інституті з 18 березня 1940 р. почало працювати підготовче відділення [25, с. 85]. Очевидно, в його діяльності був використаний досвід робітфаків, які почали відкривати при вузах радянської України, починаючи з 20-х рр. й готувати робітничу та селянську молодь до вступу у вищі навчальні заклади. Таким чином, вони розглядалися як один з найважливіших засобів «пролетаризації» вищої школи [14, с. 61].

Оскільки, за слушним твердженням Г. Касьянова, вища школа і спеціальна середня освіта залишалися основним джерелом та базою формування української інтелігенції, на прикладі організації першого набору студентів до Ровенського державного вчительського інституту переконуються у правомірності його тези про те, що класовий підхід при формуванні студентів закладав основи для майбутнього зниження якісного рівня інтелігенції, а також її дегуманізації [14, с. 56, 58]. Очевидно, в цей час багатьом випускникам місцевих гімназій (лише у Рівному до 1939 р. їх було 5 разом із школою гандльовою, яка до них прирівнювалася) вступ до вузу унеможлиблювався через їхнє соціальне походження. Адже поміж них було чимало дітей державних службовців, власників крамниць, невеликих промислових підприємств, заможного прошарку селян, словом, тих, кого невдовзі радянська влада зарахувала до «ворогів народу». Саме тому освічена місцева молодь не поспішала отримувати громадянство СРСР, яке фіксувалося видачею радянського паспорта, а масово покидали Волинь і нелегально переправлялися на територію Польщі, яка була окупована Німеччиною.

Наголосимо на створенні, як на той час, нормальних матеріально-побутових умов для життя рівненських студентів, адже вони могли проживати в гуртожитку та були забезпечені стипендією [30, 31]. Щоправда, нам не відомо, чи поширювалася на вузи західного регіону України постанова № 1860 РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. про введення плати за навчання у вищих навчальних закладах [11, арк. 17].

Зупинимося детальніше на організації навчального процесу у вузі. Відомо, що розпочалися заняття у Ровенському вчительському інституті з 9 березня 1940 р. На трьох його факультетах до навчання приступило 196 студентів [25, с. 85]. Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 травня 1936 р. «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою» встановлювалися чіткі строки початку і закінчення навчального року з його поділом на два семестри, забезпечувався час для самостійної роботи студентів, вводилася система заліків та іспитів. В усіх вищих навчальних закладах запроваджувався єдиного взірця студентський квиток та матрикул (залікова книжка). Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 березня 1938 р., починаючи з 1939 р. запроваджувалися чотири ступені оцінок успішності студентів: «незадовільно», «посередньо», «добре», «відмінно».

За браком джерел з'ясувати окремі деталі навчального процесу у Ровенському державному вчительському інституті допоможе аналіз записів матрикула № 187 студента історичного факультету Ровенського державного учительського інституту Т. Ф. Новака, який зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї (поки що єдиний, збережений у задовільному стані) [23]. Матрикул має форму книжечки 13х9,5 см загальним обсягом 27 пронумерованих сторінок. На внутрішній стороні твердої обкладинки світло-коричневого кольору вміщена фотографія її власника, документ завірений круглою гербовою печаткою Ровенського державного вчительського інституту. Тут же подані окремі виписки із вище згадуваних офіційних урядових постанов – як своєрідна пам'ятка для студента про його обов'язок складати іспити за повний курс кожного предмета та заліки з практичних робіт, які увійшли до навчальних планів, – після того, як даний курс буде прослуханий ним повністю. Також повідомлялося, що іспити зі складних предметів, що мають самостійні розділи, проводяться частинами, але не частіше, ніж двічі на рік.

Характерна деталь: відмітка про дату видачі матрикула відсутня, а запис про вступ до вузу на першій сторінці залікової книжки (дослівно: «вступив на перший курс з березня 1940 р.») зроблений іншим почерком та іншим чорнилом, ніж решта записів. Цілком можливо, що це міг зробити сам власник документа Т. Новак або ж представник адміністрації вузу, але вже дещо пізніше. Окрім гербової печатки, документ завірений підписами проректора по навчальній частині вузу Адамського та декана історичного факультету Олійника.

Дати складання іспитів першого семестру навчання (мав тривати з березня по червень 1940 р.), як і навчальне навантаження, не вказані, а оцінки були виставлені на другій сторінці матрикула, як зазначалося, референтом навчальної частини згідно з відомістю. Оскільки відомо, що Гнат Кузьмович Олійник, який викладав історію середніх віків, почав працювати в інституті не раніше кінця серпня 1940 р. [5, арк. 64], ймовірніше всього, документ був виписаний вже під час навчання його власника у другому семестрі, який тривав з вересня 1940 р. по січень 1941 р.

Навчання у вузі тривало до початку нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз упродовж трьох семестрів (останній – з лютого по червень 1941 р.), що фіксують записи в матрикулі про засвоєння теоретичного курсу та практичних занять студентом Т. Новаком. Окрім того, останні сторінки документа, де мали бути зафіксовані дата видачі диплома і місце направлення на роботу, залишилися незаповненими. Таким чином, підтверджується інформація про те, що довоєнного випуску студентів Ровенського вчительського інституту не було [12, арк. 197], оскільки дворічний термін навчання в інституті передбачав засвоєння навчальної програми упродовж чотирьох семестрів, а в переглянутій нами заліковій книжці залишилися чистими сторінки (24-26), де мали бути проставлені відмітки про складання державних іспитів та зафіксоване рішення державної екзаменаційної комісії [23].

В заліковій книжці студента Т. Ф. Новака зафіксовані записи про складання іспитів та одного заліку із 9 навчальних дисциплін, які можна розділити на три групи: загальні для усіх вузів (основи марксизму-ленінізму, історія СРСР, російська мова, військова підготовка), педагогічні (педагогіка і психологія), історичні (стародавня історія, історія середніх віків, історія України).

Курс основ марксизму-ленінізму читався упродовж усіх трьох семестрів, на засвоєння якого у другому та третьому семестрах було виділено 128 годин теоретичного курсу та практичних занять. Він мав забезпечити знання марксистсько-ленінської ідеології, оскільки радянська система визначала школу головним знаряддям комуністичного виховання молоді, і педагогічні кадри мали бути цілковито перейняті духом більшовицької партії [26, с. 769].

Ось як обґрунтовував цю тезу на серпневій 1940 р. нараді вчителів Ровенського району завідувач районного відділу освіти: «Оволодіння більшовизмом має для наших вчителів життєве значення. Комуністичний світогляд – це для вчителя основа основ. Не може він виховувати радянських дітей, не володіючи марксизмом-ленінізмом... Хіба може наш учитель, в нашу велику епоху замкнутися в шкаралупу свого предмету, забратись за частокіл своїх формул і правил і звідти незворушно дивитися на світ. Такий учитель може в один із моментів опинитися на голову нижче своїх учнів» [9, арк. 3].

Як відомо, 20 квітня 1938 р. було прийнято постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання [1, с. 322]. Упродовж перших двох семестрів навчання у вузі почали вивчати російську мову й рівненські студенти. Очевидно, не усім із них давалося легко її засвоєння (в заліковій книжці Т. Ф. Новака, де виставлені майже всі відмінні оцінки, з цього предмета – «добре»). Послугувалися нею під час занять викладачі військової підготовки та основ марксизму-ленінізму.

У першому та другому семестрах на засвоєння таких важливих у педагогічному вузі навчальних дисциплін, як педагогіка та психологія, відводилося лише по 60 годин, що було значно менше, ніж, скажімо, на військову підготовку (200 годин).

Історію СРСР студенти-історики вивчали упродовж трьох семестрів (навантаження не вказане). Як позитивний момент потрібно відзначити доволі значне навантаження, відведене на засвоєння в другому і третьому семестрах фахових дисциплін – стародавньої історії (220 год.), історії середніх віків (119 год.), історії України (120 год). Визначальний факт – екзамен з історії України студенти історичного факультету Ровенського вчительського інституту складали останнім у третьому семестрі, і він припав на 21 червня 1941 р. – переддень нападу Німеччини на Радянський Союз.

Упродовж трьох місяців у третьому семестрі (з 8 лютого по 5 травня 1941 р.) було заплановано проходження педагогічної практики, під час якої передбачалося ознайомлення з роботою навчального закладу (власник відомого нам матрикула Т. Ф. Новак проходив її у середній школі № 2 м. Ровно) [23].

Що нам відомо про успішність студентів? Судячи з дописів самих студентів до газети «Червоний прапор» за 1940 р., тяга до знань була характерна для більшості з них. Ось як змальовував атмосферу зимової сесії 1940–41 навчального року студент І. Голяк.: «Як тільки стало відомо розпис іспитів – одразу розгорнулася діяльна підготовка до них. Кабінети, аудиторії, читальня, бібліотека – все було до послуг студентів» [3]. Якісна успішність сягала 70–80%. Незадовільні оцінки отримали в кожній групі по 2-3 студенти. Однак в окремих групах на фізико-математичному та мовно-філологічному факультетах до екзаменів не були допущені по 5-6 чоловік, що може свідчити про значний відсів студентів через академічну заборгованість. Кращі знання порівняно зі студентами мовно-літературного факультету демонстрували студенти фізико-математичного. Для успішного складання сесій практикувалася взаємодопомога між самими студентами, коли відмінники допомагали відстаючим.

Наприкінці червня 1941 р. навчання в інституті перервала війна, оскільки вже 28 червня німецько-фашистські війська захопили Рівне. Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що за підрахунками В. Майбороди, у 1940–41 навчальному році в Україні діяло 23 учительських інститути, поміж яких окрему нішу у підготовці учительських кадрів переважно з місцевого населення зайняв Ровенський державний вчительський інститут [16, с. 64]. Уже впродовж 1940–41 рр. в організації його навчального процесу було докладено чимало зусиль, щоб у недалекому майбутньому отримати висококваліфіковані учительські кадри.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. История Украинской ССР: Хронол. справочник. – К.: Наук. думка, 1990. – 597 с.
2. Гапончук Г. У. Так веліла совість. – Л.: Каменяр, 1985.
3. Голяк І. Державні іспити в учительському інституті // Червоний прапор. – 1940. – 26 грудня.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. р-2. – Оп. 2. – Спр. 42.
5. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп. 2. – Спр. 106 б.
6. ДАРО. – Ф. р-106. – Оп. 1. – Спр. 11.
7. ДАРО. – Ф. р-204. – Оп. 2. – Спр. 2.
8. ДАРО. – Ф. р-233. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. ДАРО. – Ф. р-329. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. ДАРО. – Ф. 400. – Оп. 3. – Спр. 2.
11. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 46.

12. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 27.
13. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: УРЕ, 1973.
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, вік; Едмонтон 1992.
15. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2-х т. – К., 2002. – Т. 1 (1917–1943). – 328 с.
16. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
17. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар – 335 с.
18. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917–1967). – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
19. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. С. 223–232.
20. Новак Т. Ф. Хай буде мирне небо // Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменяр, 1966. – С. 33–37.
21. Радянська Ровенщина. 1939–1959: Документи й матеріали. – Львів: Книжк.- журн. вид-во, 1962.
22. Рівне-720: від давнини до сучасності. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – Кн. 1. – 240 с.
23. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН. 14953/ ПД 9151.
24. Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменяр, 1966. – 171 с.
25. Ровно 700 років. 1283–1983: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 171 с.
26. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
27. Хромов Г. Роки зростання // Червоний прапор. – 1979. – 25 квітня.
28. Червона зірка. – 1940. – 2 лютого.
29. Червоний прапор. – 1940 р. – 6 листопада.
30. Червоний прапор. – 1940. – 8 лютого.
31. Червоний прапор. – 1940 р. – 16 лютого.

В.В. Гінда

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»

Друга світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми у східній Європі. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами Рейху, у тому числі й на території України – так звані фольксдойче. Таких людей напередодні війни, за даними О. Іванова та І. Іванькова, нараховувалося біля півмільйона осіб [1, с. 83].

У роки окупації ця етнічна меншина отримала від гітлерівців значні переваги над іншими народностями, які проживали на території України. Намагаючись використати фольксдойче як допоміжну силу у своїх колоніальних планах, вони проводили серед них активну освітянську роботу, намагаючись перевиховати їх на націонал-соціалістичних засадах. Відповідній проблемі в радянський час не приділялося жодної уваги в узагальнювальних тогочасних працях, етнічні німці зображені як допоміжна сила для геноциду та голокосту. Сучасні вітчизняні історики значно ширше сприймають їх роль в умовах воєнного протистояння, що засвідчує ряд публікацій [2]. Утім, і досі мало уваги відводиться намаганням нацистів налагодити освіту радянських німців.

Мета даної розвідки: на основі архівних матеріалів розглянути основні риси освітянської політики окупантів відносно фольксдойче в рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ), показати методи її реалізації на практиці та проблеми втілення в життя.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема, його соціальна група під керівництвом Георга Айбранда, займалася вивченням історії німецьких поселень в Україні, особливо у Північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців у ході військових дій.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це, зокрема, відділи імперського міністерства окупованих східних територій, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців»); –

12. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 27.
13. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: УРЕ, 1973.
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, вік; Едмонтон 1992.
15. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2-х т. – К., 2002. – Т. 1 (1917–1943). – 328 с.
16. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
17. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар – 335 с.
18. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917–1967). – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
19. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. С. 223–232.
20. Новак Т. Ф. Хай буде мирне небо // Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – С. 33–37.
21. Радянська Ровенщина. 1939–1959: Документи й матеріали. – Львів: Книжк.- журн. вид-во, 1962.
22. Рівне-720: від давнини до сучасності. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – Кн. 1. – 240 с.
23. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН. 14953/ ПД 9151.
24. Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – 171 с.
25. Ровно 700 років. 1283–1983: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 171 с.
26. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
27. Хромов Г. Роки зростання // Червоний прапор. – 1979. – 25 квітня.
28. Червона зірка. – 1940. – 2 лютого.
29. Червоний прапор. – 1940 р. – 6 листопада.
30. Червоний прапор. – 1940. – 8 лютого.
31. Червоний прапор. – 1940 р. – 16 лютого.

В.В. Гінда

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»

Друга світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми у східній Європі. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами Рейху, у тому числі й на території України – так звані фольксдойче. Таких людей напередодні війни, за даними О. Іванова та І. Іванькова, нараховувалося біля півмільйона осіб [1, с. 83].

У роки окупації ця етнічна меншина отримала від гітлерівців значні переваги над іншими народностями, які проживали на території України. Намагаючись використати фольксдойче як допоміжну силу у своїх колоніальних планах, вони проводили серед них активну освітянську роботу, намагаючись перевиховати їх на націонал-соціалістичних засадах. Відповідній проблемі в радянський час не приділялося жодної уваги в узагальнювальних тогочасних працях, етнічні німці зображені як допоміжна сила для геноциду та голокосту. Сучасні вітчизняні історики значно ширше сприймають їх роль в умовах воєнного протистояння, що засвідчує ряд публікацій [2]. Утім, і досі мало уваги відводиться намаганням нацистів налагодити освіту радянських німців.

Мета даної розвідки: на основі архівних матеріалів розглянути основні риси освітянської політики окупантів відносно фольксдойче в рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ), показати методи її реалізації на практиці та проблеми втілення в життя.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема, його соціальна група під керівництвом Георга Айбранда, займалася вивченням історії німецьких поселень в Україні, особливо у Північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців у ході військових дій.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це, зокрема, відділи імперського міністерства окупованих східних територій, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців»); –

головний відділ 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС – рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; – служба реєстрації фольксдойче (ФоМі), головний робочий відділ IX («Соціальне забезпечення») земельного управління «Україна» НСДАП. Їх чиновники нерідко мали зовсім різні погляди на долю своїх підвідомчих [3, с. 17].

Більшість з названих інституцій повною мірою розгорнули свою роботу лише восени 1941 р. та взимку 1941-1942 рр. У перший період після вторгнення солдат вермахту на територію України їх ставлення до своїх співвітчизників практично не відрізнялося від поводження з іншими національними групами. Керівник головного робочого відділу «Політика» Лейббранд в одному із своїх звітів зауважував: «Дуже прикро, що більшість німецьких установ ухиляється від надання допомоги фольксдойче... Вони часто розглядаються органами управління як люди нижчого ґатунку» [4, с. 17]. Це викликало недовіру останніх до окупаційної влади.

Та все ж, прагнучи використати фольксдойче (переважно у сфері управління окупованих територій) у своїх інтересах і враховуючи досвід, набутий у Польщі, керівництво СС вже в липні 1941 р. уповноважило ФоМі продовжити реєстрацію фольксдойче в окупованих районах і взяти їх під свою опіку [5, арк. 40].

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному аспекті стало значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України. Однак проблемним питанням для німців упродовж всього періоду окупації залишалася освіта фольксдойче: з одного боку, їх статус вимагав повноцінної німецької освіти, а з іншого, таку освіту не так легко було отримати в умовах війни. Крім того, Берлін не до кінця довіряв старшому поколінню радянських німців, яке, на їх думку, зазнало на собі сильного впливу більшовицької пропаганди. Тому нацистське керівництво сподівалося виховати нову генерацію, яка б відповідала ідеям націонал-соціалізму. Система цього виховання мала працювати з раннього дитинства. Земельне управління НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих дошкільних установ та притулків, а також про підготовку кадрів для них. Однак робота ця просувалася повільно й натрапляла на різні перешкоди.

Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у німецькому дусі, нова адміністрація ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив вісім років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови – штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт [6, с. 24].

Вся відповідальність за освіту в генеральних комісаріатах, згідно з наказом Даргеля від 4 липня 1942 р., лягала на генеральних і обласних комісарів.

У РКУ німецькі школи функціонували переважно в генеральних округах «Дніпропетровськ», «Миколаїв» та «Житомир», принаймні, існує певна кількість документів, що це засвідчують. До війни на територіях, що увійшли до цих округів, проживав значний відсоток фольксдойче. Архівні джерела вказують на існування навчальних закладів у Києві, Вінниці, Умані, Білій Церкві [7, арк. 438], Дніпропетровську, Миколаєві. Тільки в генеральному окрузі «Житомир» на 1942 р. проводили роботу 26 німецьких шкіл: у Житомирі (відкрили у вересні 1941 р.), Вінниці (9 вересня 1942 р.) Бердичеві (1 вересня 1941 р.), Новоград-Волинському (вересень 1941 р.), Калинівці (вересень 1942 р.) та інших населених пунктах [8, арк.11].

Наприклад, у Вінниці діяла школа для німецьких дітей віком від 6 до 14 років. Чисельність учнів школи становила 60 осіб, які, залежно від віку, ділилися на три групи [9, арк. 165]. У Дніпропетровську 21 вересня 1941 р., за розпорядженням польового коменданта відкрили семирічну школу (№16) у якій працювали 12 учителів та навчалися 113 німців, 28 українців і 21 росіянин. Заклад працював за програмою німецьких середніх шкіл. Для створення в майбутньому відповідного контингенту учнів при школі планували відкрити дитячий садочок для дітей 4-7 літнього віку з німецьким персоналом, щоб діти при вступі в перший клас уже могли досконало розмовляти німецькою мовою [10]. Директором школи був Я. Фаузер, в минулому керував № 28-ю школою, найфешенебельнішою за радянських часів, яку відвідували діти партійної верхівки [11, с. 250]. У жовтні 1941 р. в Широківському районі (Дніпропетровська область) відкрилося дві школи – Маренфельдська (назва німецького поселення) обслуговувало два села й неповно-середня Найлябентальська [12].

Німецьке керівництво приділяло значну увагу таким школам. Так представник штадтскомісаріату Тегель обіцяв під час церемонії відкриття Вінницької школи забезпечити учнів, які живуть у віддалених районах міста, транспортом і влаштувати безкоштовну їдальню в школі. Начальник київського СД в літку 1942 р. зазначав, що в Києві для здібних фольксдойче з сільської місцевості передбачалося відкриття школи-інтернату, яка мала опікуватися дітьми під час всього навчального року. Учні могли від'їжджати додому виключно в канікулярний період [13, арк. 434]. Гебітскомісар м. Коростеня (Житомирська область) постачав німецьку сільськогосподарську школу продуктами харчування, також влаштував для учнів школи, в міській їдальні, двічі на день, – гарячі обіди [14, арк. 2].

У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей. Однак окупаційна влада відкривала освітні заклади для німців навіть у тих селах, де кількість дітей становила не більше 15 осіб. Цим самим засвідчувалися переваги фольксдойче, адже для українських дітей відкривати школу дозволялося за наявності не менше сорока учнів у класі. У Житомирському гебіті на 1942 р. в п'яти школах кількість дітей у класах не перевищувала 15 осіб [15, арк. 1], а в селі Хутір Рудківського навчалося 10 учнів.

На жаль, через суперечливість архівних джерел неможливо точно встановити точну кількість таких закладів у Житомирському генеральному окрузі. Так у червні 1942 р. генерал-комісар Лайзерс підкреслював, що в окрузі функціонує 112 шкіл [16, арк. 61], однак аналіз інших німецьких документів піддає дану цифру сумніву. У документації обласного відділу освіти зазначається, що в Житомирському гебіті на літо 1942 р. діяло 9 шкіл [17, арк. 1], тоді як в звіті Лайзерса йдеться про 15, а в Звягелі 40 [18, арк. 61] – цифра значно завищена: тут навіть у часи радянської влади не було стільки навчальних закладів. Спираючись на дані окупаційної преси, яка інколи у цьому питанні також подавала перебільшену інформацію, можна зробити припущення, що кількість німецьких шкіл округу становила близько шістдесяти.

Головним завданням учнів у школах вважалося виховання молоді так, щоб «якнайшвидше пробудити в ній стару спадковість крові» [19, арк. 434] – тобто відчуття приналежності до німецької нації, яке за часів більшовицького режиму було значно притупленим. Представник німецької влади Тегель на відкритті вінницької школи наголосив: «Ви, діти, щасливі тим, що перебуваєте під керівництвом А. Гітлера. Поки що найголовнішим вашим завданням є вивчення німецької мови. Набутими знаннями, поведінкою серед населення ви маєте показати, що є німцями...» [20].

Шкільне навчання дітей фольксдойче підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «Гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. Утім, проходили вони не в усіх генеральних округах, наприклад, у Житомирському окрузі діяльність таких таборів ми не зафіксували, але на інших територіях рейхскомісаріату вони існували. Один з них знаходився у Вишгороді (поблизу Києва). Там проходили підготовку 150 юнаків. Ще 10 таборів функціонували в окрузі «Миколаїв». Однак пройти повний вишкіл у цих та інших таборах змогла лише невелика кількість підлітків [21, с. 24]. Протягом тривалого часу дітям фольксдойче з ідеологічних міркувань давали прослуховувати спеціальні радіопередачі, в яких розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців СРСР.

Не забували й про спеціальну освіту молодих фольксдойче, для яких з осені 1942 р. розпочали створювати фахові школи. Загалом же, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати їх, насамперед, як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Першим кроком до здійснення задуманого мала стати «Тимчасова директива зі створення сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче. У документі, зокрема, зазначалося: «Велике значення, що його відіграє українське сільське господарство для продовольчого забезпечення рейху під час і після війни, а також необхідність піднесення культурного рівня сільського населення німецької національності зумовлює необхідність створення мережі сільськогосподарської освіти в рейхскомісаріаті «Україна» [22, 188 зв.].

На виконання цього рішення у жовтні 1942 р. у Коростені відкрили сільськогосподарську школу для німецьких дітей. До 25 жовтня 150 осіб подали заяви про бажання вступити до школи. Після вступних іспитів залишилося 90 осіб, яких наділили на дві групи: школярів 6-7 класів, школярів 8-9 класів і студентів технікумів. Навчання у школі

розпочалося 29 жовтня. Школа мала власний гуртожиток і була повністю укомплектована викладачами [23, арк. 2].

На 1 жовтня 1943 р. окупанти планували відкрити в селі Сестринівка, за п'ять км. від м. Козятина, ще одну сільськогосподарську школу для німецьких юнаків. При закладі функціонував інтернат, у якому могли розміститися 70-80 учнів. Крім того, школа розташовувалася неподалік від залізничної станції Махаринці, що давало можливість дітям без допомоги авто діставатися до навчального закладу. Неподалік також знаходився земельний наділ у 100 га [24, арк. 10], де учні проходили виробничу практику.

Навчання в таких освітніх установах проходило в дворічний термін. Під час першого року головну увагу приділяли практичній підготовці. У міністерському наказі про це говорилося так: «Учні повинні вивчати всі сфери діяльності підприємства і тому мають працювати позмінно в окремих філіалах підприємства деякий проміжок часу. За свою роботу вони повинні отримувати заробітну плату. Крім цього, на підсобних шкільних господарствах, повинні постійно працювати наймані робітники, бо діти не можуть повністю замінити робочу силу» [25, арк. 11]. На другій рік проводилося теоретичне навчання за планом німецьких сільськогосподарських шкіл. Планувалося раз у рік підготувати навчальну поїздку до Німеччини, щоб показати учням зразкові сільські господарства. Німці бажали з дітей таких шкіл виховати «справжніх націонал-соціалістів і молодих селян, які зрозуміють високі завдання німецького селянства на Сході. Адже після навчання вони повинні самостійно керувати окремими сільськими господарствами й тільки в такій спосіб зможуть отримати у приватну власність земельний наділ» [26, арк. 11].

У відповідні заклади приймалися, як зазначалося в оголошеннях, міцні, здорові, політично зрілі юнаки віком від 16 років, німецького походження, бажано селяни. Заяви про бажання навчатися подавалися у відділ Житомирського генералкомісаріату. Однією з головних умов вступу було посвідчення «чистокровного» німецького походження. Навчання, проживання та харчування у школах було безкоштовним, на відміну від українських фахових шкіл, де за ці послуги потрібно було платити. Фольксдойче віком старші 18 років при бажанні зараховувалися на другий курс за умови, що вони мають достатньо практичних навичок [27, арк. 11].

Як бачимо, окупанти планували в майбутньому реформувати сільське господарство на німецький лад, в якому молоді фольксдойче відігравали б роль приватних земельних власників, або управлінців, яких не вистачало галузі. У свою чергу, українське населення використовувалося б як дешева робоча сила.

Окрім сільського господарства, «нова влада» в РКУ намагалася покращити ситуацію з відсутністю фахівців в інших виробничих галузях (промисловості, медицині). Так керівник Житомирського генералкомісаріату зобов'язав своїх підлеглих підготувати йому до 1 лютого 1943 р. список юнаків-фольксдойче віком від 18 до 20 років, які мали десятирічну освіту і прагли отримати за два роки академічну освіту в сільськогосподарській, промисловій (здобути фах інженерів) та лікарській галузях. Всі розходи на навчання і забезпечення в майбутньому фахівців роботою в РКУ брала на себе німецька влада [28, арк. 1].

У своїй освітній політиці щодо німецького населення в РКУ окупанти зіткнулися з низкою проблем. Перед вступом вермахту радянська влада знищила багато книгосховищ зі шкільними підручниками, тому викладачі були не в змозі підтримувати необхідний режим занять. У багатьох школах бракувало вчителів, оскільки їх залучили до роботи перекладачами. Крім того, наявні німецькі освітянські кадри з фольксдойче в переважній більшості мали тільки середню освіту народної школи, недостатньо знали німецьку мову, володіли слабкими методичними знаннями. Стосовно цього в одному з освітніх німецьких звітів на дану тематику зазначалося: «Перед нами були переважно молоді люди, яких відповідно до наших критеріїв важко було уявити вчителями» [29, арк. 2]. Тому, щоб хоч якось покращити становище, було розроблено низку заходів, згідно з якими передбачалося: а) створення учительських шкільних таборів (курси); б) підготовка й видавництво навчальних планів і підручників; в) створення щомісячних методичних шкільних газет [30, арк. 2].

Спочатку робота з підвищення кваліфікації полягала у відвідуванні учителями уроків своїх більш кваліфікованих колег. Згодом почали практикувати 1-2 рази на місяць проведення загальних семінарів, де отримувалися консультації й різні розпорядження стосовно навчального матеріалу, напряду і методики викладання в школах [31, арк. 3].

Виявивши, що такі заходи забезпечують досить слабкий результат, окупанти вирішили, по можливості, проводити шкільні табори, навчання на яких здійснювали б фахівці з Німеччини.

Окрім підвищення кваліфікації, на відповідних курсах нацисти активно проводили ідеологічну обробку вчителів-фольксдойче, про що свідчили розроблені програмами навчання, які включали в себе політичну освіту та історію Німеччини [32, арк. 9]. Уповноважений у справах освіти в «Хегевальді»^{*} торкаючись даного питання зазначав: «Ідеологічне виховання вчителів фольксдойче мало велике значення... Найголовнішим було показати відмінність між націонал-соціалізмом та більшовизмом. Потрібно постійно підтримувати (у вчителів – авт.) німецьку національну свідомість і віру в фюрера, в його справедливу справу» [33, арк. 6].

Як правило, двічі на тиждень на курсах також проводилися різні святкові заходи із значною ідеологічною муштрою. Ось план одного з них, запропонованого учителям на курсах в «Хегевальді», на тему: «Де стоїть німець, там стоїть вірність». Першим передбачався виступ начальника табору, потім загальний спів пісні – «Німеччина – святе слово», після чого декілька учителів мали зачитати підготовлені реферати про видатних німецьких діячів і наприкінці учасникам читалася лекція про всезагальну віру у фюрера й німецький народ [34, арк. 6].

Також велику увагу окупанти приділяли облаштування в таборах життя за німецьким устроєм, який згодом учителі мали застосовувати на місцях. Тривалість перенавчання складала три-чотири тижні.

Навчальні приміщення облаштовувалися відразу для навчання і проживання. Наприклад, 30 учителів, які проходили шкільний таборовий збір на відстані 4 км від Житомира, неподалік містечка Шнебелесберг (Дениші), проживали у 12 пристойних кімнатах. Найкращі кімнати займали керівники табору: комендант, начальник табору, німецькі викладачі [35, арк. 5].

Учасники курсів ділилися на три групи: 1) учителі, які вважалися керівниками шкіл; 2) рядові учителі, яким необхідне було подальше навчання; 3) переважно вчителі-вихователі або учителі-помічники, які потребували негайного навчання [36, арк. 38].

Відповідні курси перепідготовки в РКУ були організовані в генеральних округах «Житомир», «Миколаїв», «Київ», «Дніпропетровськ». Тільки в житомирському генеральному окрузі німці організували їх одного разу в Житомирі, двічі – в колонії «Хегевальд», (за активної підтримки її керівника оберфюрера СС Юнгнуга і шкільного радника Карла Швінгеля), та у Зв'язелі (Новоград-Волинському) [37, арк. 7].

Так 26 травня 1942 р. розпочали роботу курси у Житомирі, на яких навчалось 80 учителів, ще 12 осіб за наказом генерал-комісара відрядили на аналогічні курси до Києва (проходили влітку 1942 р.), 10 учителів з усього генерального округу відібрали для поїздки на курси в Берлін, які мали там відбутися за розпорядженням рейхсміністра східних територій [38, арк. 6].

У Зв'язелі курси для німецьких вчителів відкрили в липні 1942 р., причому слід зауважити, що і в Житомирі, і у Зв'язелі курсами керував той самий таборовий штаб міністерства сходу, який вже провів курси в Кронау неподалік Миколаєва, Хортиці та Дніпропетровська. Штаб складався з німецьких викладачів, з яких кожен, крім загальношкільних справ, знав ще й свою відповідну спеціальну ділянку: один керував спортивними змаганнями, інший – музикою і співами [39].

Загалом через такі курси в РКУ до вересня 1942 р. пройшло близько 600 вчителів, але це була не та кількість, яка мала задовольнити потреби шкіл. Так уповноважений у справах освіти в районі «Хегевальд» у своєму звіті за 1942 р. писав, що в області не вистачає вчителів для німецьких шкіл та обслуговуючого персоналу. Серед наявних тільки деякі пройшли повну методичну підготовку і перепідготовку на курсах [40, арк. 8].

Були випадки, коли навчання у вчительських таборах через незалежні від окупантів причин приходилося зупиняти. Наприклад, табори в селі Горошки (Коростенський р-н) у березні 1943 р. та Зв'язелі німці змушені були закрити через посилення там партизанських дій. Також не змогли провести навчання в Житомирі, оскільки всі приміщення, які підходили для такого заходу, були зайняті військами вермахту [41, арк. 4].

^{*} Німецьке поселення фольксдойче засноване в жовтні 1942 р. на території між Житомиром і Бердичевом. Колонія «Хегевальд» включала в себе 29 сіл, із яких насильно були виселені українські селяни, і ділилася на 4 опорні пункти (Маєнфельд, Троя, Штюц пункт, Ам Хюгель)

Звичайно, нацисти добре розуміли, що короткотермінові курси не дають можливості, повністю виправити ситуацію з відсутністю відповідного учительського персоналу. Так К. Штумп (керівник зондеркоманди, що діяла в складі армійського управління групи армій «Південь», одним із її завдань було дослідження німецьких колоній у західній частині СРСР – авт.) у своєму піврічному звіті за 1942 р. про пророблену роботу у сфері освіти в РКУ підкреслював: «Підготовка... учителів також є життєво необхідним питанням. У багатьох місцях уже проводилися 4-х тижневі курси з перекваліфікації. Однак вони дали слухачам тільки основу й напрямок для подальшої роботи, але це дуже мало, беручи до уваги, що їм доручено виховувати німецьку молодь» [42, арк. 44]. Аби остаточно вирішити дану проблему, Штумп пропонував наступне: «Необхідно попідкваліфікуватися про те, щоб при кожному гебітскомісаріаті був досвідчений шкільний працівник, який би присвятив себе виключно цим питанням і був власним референтом гебітскомісара та обирався виключно із фольксдойче. У подальшому необхідно раз у місяць у робочому порядку проводити з учителями окремого округу співбесіди, щоб досягти єдиної злагодженої роботи» [43, арк. 44].

Покращити становище із браком освітан окупанти передбачали також за рахунок відкриття в жовтні 1942 р. в Києві німецького інституту імперського комісара України (Е. Коха), для підготовки учителів-фольксдойче. Згідно з програмою, навчання передбачалося проводити на двох курсах – короткостроковому (2 роки), де мали покращувати свої знання учителі, та повному (5 років), для дітей віком від 14-15 років. Студенти мали забезпечуватися гуртожитком та безкоштовним харчуванням [44, арк. 435]. Однак документи, які могли б засвідчити роботу відповідного інституту в Києві, відсутні, а це дає підстави стверджувати, що заклад так і не розпочав функціонувати. Натомість у Дніпропетровську відкрили навчальний заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання тут тривало три місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи [45, с. 90].

Аналогічна ситуація склалася і з забезпеченням німецьких шкіл підручниками, які мали надійти з Німеччини, але так і не були отримані в повному обсязі. Зокрема, Штумп у своєму звіті за 1942 р. про пророблену роботу в сфері освіти в генеральному окрузі «Миколаїв» з цього приводу писав: «Спочатку прибули букварі, які моєю командою розподілені по деяких школах. Потім бібліотеки, які також були розподілені. Брак книжок частково був усунений поширенням журналів» [46, арк. 44].

Крім журналів, видавалися газети. Тільки в «Хегевальді» на допомогу учителям в 1943 р. німці випустили 9 номерів газети (газета складалася з 8 сторінок) для фольксдойче. По 1 номеру в місяць. Кожна з них мала окрему спеціалізовану тему. Статті писалися різні: націонал-політичні, освітянські, історичні, також подавалися розроблені плани проведення різних національних свят [47, арк. 14,15].

Проблемним питанням відвідування дітьми занять, особливо в зимовий період. Основна причина – важке матеріальне становище батьків, внаслідок чого діти не мали необхідного зимового одягу та взуття. В одному із звітів співробітника команди Штумпа за 1942 р. йшлося, що в Миколаївському генеральному окрузі в німецькій колонії Кронау в багатодітних сім'ях діти спали часто зовсім голі. Через відсутність одягу та взуття тільки 75% дітей могли ходити до школи [48, арк. 20-21]. Причому, зі звіту видно, що така ситуація спостерігалася практично в усіх регіонах РКУ [49, арк. 21, 22, 44].

Зазначимо, що дані проблеми нагальними були і в функціонуючих українських школах. Утім, вирішувати їх окупаційна влада, на відміну від освітніх проблем фольксдойче, не поспішала. Українська освітянська галузь знаходила вихід із скрутних становищ власними силами або за рахунок платного навчання чи матеріальної допомоги батьків (ремонт шкільних приміщень, забезпечення паливом, харчами тощо). Натомість проблеми в навчанні фольксдойче німці намагалися вирішувати практично відразу, про що свідчить один із окупаційних документів за серпень 1942 р., що стосувався культурного розвитку їх співвітчизників у РКУ і адресувався А. Розенбергу. «Про культурне життя німецького населення на початку нашої роботи в більшості округів ми ледве можемо щось сказати, – йшлося в документі. – Перед приходом німецьких вояків були знищені не тільки бібліотеки, але майже всі підручники. Учителі були нездатні нормально проводити заняття, в багатьох школах були відсутні учительські кадри, вони були залучені вермахтом до роботи перекладачами. Там, де заняття проводилися регулярно, найчастіше діти не можуть школу відвідувати взагалі через відсутність одягу і взуття. Про ці проблеми було повідомлено до Берліну. Міністерство

(Східних територій – авт.) пішло нам назустріч допомогою, і буквально відразу нам було відправлено навчальні матеріали... Спочатку в деяких областях учителям фольксдойче доводилося голодувати, тепер ситуація виправлена на краще» [50, арк. 44,45].

Отже, можна зробити висновок, що окупанти прагнули налагодити систему навчання і виховання фольксдойче, сподіваючись у майбутньому отримати в особі підростаючого молодого покоління політично лояльний соціальний елемент, на який вони могли спертися при проведенні окупаційних заходів. Виховний і навчальний процес нової генерації німців здійснювали відповідно до ідей нацизму. Ця система мала працювати з раннього дитинства і відповідно до її вимог діти німецького походження, на відміну від українських, підлягали загальнообов'язковому навчанню, терміном у вісім років. Відповідальність за освіту покладалася на німецьке окупаційне керівництво. Навчальний процес у середньотехнічних навчальних закладах сільськогосподарського спрямування проходив у такий спосіб, щоб по завершенні закладу німецька молодь, отримавши землю у приватне користування, могла самостійно керувати сільськими громадськими господарствами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов О.Ф. Іваньков І.В. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 83-95
2. Євтух Б. Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – 182 с.; Іванов О. Іваньков І. Вказана праця; Коваль В. Медведок П. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – №5. – С.15-28; Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення// Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 19-23.
3. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
4. Там само.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – КМФ -8. – Оп.2. – Спр. 456.
6. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
7. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
8. Державний Архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.153.
9. Державний архів вінницької області. – Ф.138. – Оп.5. – Спр.259.
10. Дніпропетровська газета. – 1941. – 1 листопада.
11. Борисов Г. «Дніпропетровськ, окупація». 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. // Архіви України. 2005. №1-3. – С.248-256.
12. Дніпропетровська газета. – 1941. – 15 листопада.
13. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
14. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.152.
15. Там само. – Оп.1. – Спр. 138.
16. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.97.
17. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.138.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр.97.
19. Там само. – Спр.475.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 4 червня.
21. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
22. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.50.
23. ДАЖО. – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.152.
24. Там само. – Ф.1154. – Оп.1. – Спр.139.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.156.
29. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.94.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – Оп.1. – Спр.1.
33. Там само. – Оп.4. – Спр.94.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само. – Спр.97.
37. Там само. – Спр.94.
38. Там само. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38.
39. Голос Волині. – 1942. – 11 липня.

40. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.43.
41. Там само. – Спр. 94.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
43. Там само.
44. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 475.
45. Іванов, Іваньков Вказана праця.
46. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
47. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 94.
48. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
49. Там само.
50. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.

Л.М. Романиць

**СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
40-X – 50-X РР. XX СТ.**

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку, і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту вчительства України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян відтворюється реальна картина рівня соціального забезпечення населення країни. При дослідженні цього питання автор спиралась на праці В. М. Гаврилова [1], Л. В. Ковпак [2], М. с. Герасимової [3], О. Д. Ісайкіної [4], І. В. Рибак [5], які подають загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворюють повсякденне життя пересічних громадян.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи – через відсутність співчуття та розуміння.

Для того щоб підтримати злиденного повоєнного вчителя, держава затвердила низку пільг для цієї категорії населення. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць або 500 г хліба в день на основного працівника і 5 кг 400г борошна на місяць або 300 г хліба в день на утриманця; на квартал – 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3-6 л керосину на основного працівника. У містах, робітничих поселеннях і поселеннях міського типу вагітним жінкам починаючи з 6-го місяця вагітності, матерям, які годують дітей, протягом 4-х місяців після родів, поверх встановленої норми постачання надавались продовольчі товари (в грамах ваги): масло – 800; цукор – 600; крупа – 1200; молоко – 12 літрів. Забезпечувався відпуск комплектів білизни і ковдр для новонароджених дітей. Але забезпечення продуктами харчування та компослугами було ненормованим. До обкомів та ЦК КП(б)У надходила ціла низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання та грубе поводження місцевої влади стосовно до потреб вчителів. Констатувались непоодинокі випадки зменшення норми хлібного пайка для вчителів та їх утриманців, систематичної затримки видачі пайків, особливо в період повоєнного голоду. З пайкового забезпечення були зняті особи, які займалися сільським господарством, та працездатні утриманці, зменшувалися норми жінкам, які доглядали дітей та самим дітям, а також підвищилися пайкові ціни [6, арк.136].

З метою підтримки вчителів, було видано наказ РНК УРСР про організацію соціальних їдалень для вчителів в обласних і районних центрах та містах обласного підпорядкування. Але як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно, якість їжі була надзвичайно низькою. Причому, навіть учителі, прикріплені до їдалень, харчувались лише раз на день без сім'ї. По неділях їдальні були закриті. Надзвичайно важко було вчителству, яке прибуло з реєвакуації, адже у них взагалі нічого не було, при відсутності уваги з боку влади та через великі злидні траплялись випадки голодної смерті.

Після періоду голоду продовольча ситуація поступово почала налагоджуватися. Проте реальністю повсякденного життя вчителів залишався дефіцит харчів, черги за хлібом та іншими продуктами. Це спричинило поширення специфічних радянських способів «діставання» товарів: спекуляції, торгівлі «з-під прилавка», «через чорний хід» тощо. Так відміна карткової системи у 1947 році практично не покращила становища. Її відразу замінили норми видачі товарів в одні руки, за яким одна людина могла придбати 2кг хліба, 1кг вермішелі, 1кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, по 1 парі взуття шкіряного, резинового чи текстильного, 1 шматок господарського мила, 2 коробки сірників, 2 л керосину [4, с. 12].

У справі дотримання пільг, гарантованих державою, відбувались порушення. Районні Ради, які зобов'язані були забезпечувати здійснення законодавства про пільги для вчителів і адміністративно-педагогічних працівників, не виконували покладеної на них відповідальності [7, с. 223]. Значній частині вчителів гарантована законом безкоштовна квартира з опаленням, освітленням не надавалися, грошова компенсація не виплачувалася або сплачувалася в розмірі, що не відповідав фактичним витратам із найму квартир та вартості опалення й освітлення. Така ситуація мотивувалась обмеженістю бюджетних асигнувань [8, арк. 662]. Учителям доводилося при своїй мізерній зарплаті віддавати з власної кишені за квартиру 200-250 крб.

Досить часто сільські ради вчасно не дбали про привіз палива, що змушувало вчителів самотужки заготовляти дрова, причому, під час транспортування із заготовленого матеріалу пропадали кубометри [9, арк. 22]. Відповідно до положень, паливо мало б бути завезене на квартиру працівника одночасно з його завезенням в установу, але здебільшого вчителям доводилось за власний кошт доставляти його додому. Діти на перервах могли спостерігати, як вчитель, назбиравши мішок хмизу, волік його на собі додому. Надалі ситуація змінилась на краще, хоча знову ж траплялися випадки, коли, замість дров і брикету, вчителям пропонувалось низької якості вугілля, непридатне для палива в грубках орендованих квартир колгоспників [10, арк. 28].

Унаслідок тяжкого матеріального становища, бездушного ставлення місцевої влади доведени до відчаю педагоги досить часто починали пиячити, впадали в моральний занепад, доходили до самогубства. У педагогічних колективах виникали постійні конфлікти, сварки. В окремих випадках педагогічні колективи за цих обставин доводилось розформувати.

Система пенсійного забезпечення у своїх головних положеннях склалась ще до другої світової війни, але мала бути істотно скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватись держава. Це значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сиріт та напівсиріт, родин загиблих годувальників. Пенсії за віком до середини 50-х років виплачувались в розмірі від 50 до 270 крб. на місяць чоловікам, які досягли 60-річного віку та мали стаж не менше 25 років, та жінкам – відповідно 55-річного віку зі стажем роботи не менше 20 років. Більшість положень щодо умов та розмірів пенсій були застарілими (пенсії виплачувались за нормами, встановленими ще в 1932 році). Значна кількість осіб пенсійного віку взагалі була обмежена в праві на пенсію. З огляду на те, що здоров'я працювати далі вистачало не у всіх, рівень життя пенсіонерів був надзвичайно низьким.

За цих умов пенсіонерам було встановлено додаткову соціальну допомогу в натуральному вигляді. Так згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від травня 1945 р., було зобов'язано Виконкоми Обласних Рад депутатів трудящих перевірити матеріально-побутовий стан непрацездатних одиноких учителів-пенсіонерів і тим, що потребували, надати матеріальну допомогу, провести ремонт квартир, забезпечити постачання через ближні школи гасом і паливом нарівні з працюючими вчителями, подбати про забезпечення необхідною кількістю білизни та літнього й зимового одягу, прикріпити вчителів-пенсіонерів міст за учительськими їдальнями та зачиненими продовольчими магазинами для учителів, організувати видачу обідів додому й постачання через їдальні хлібом за встановленими нормами, забезпечити посів, обробіток і збір урожаю з індивідуальних городів [11, арк. 3].

Але скарги констатували зовсім інше: «Ми учителі-пенсіонери, 64-річного віку, пропрацювали по 35 років, втратили силу і здоров'я. Тепер ми не при справах, живемо на одну пенсію, господарства ніякого. Поки були речі – продавали і хоч якось харчувались. Живемо ми в будинку, де протікає дах, вибиті вікна. Нема у нас ні хліба, ні палива, ні одягу. Працювати

.....
нема сил. Від недоїдання ледве пересуваємо ноги. Що робити далі?»; «Вчителька с. Володіївці Чернівецького р-ну Вінницької області 53 роки віддала справі народної освіти. Зараз їй 72 роки, отримує пенсію 62 крб. в місяць і більше нічого...» [12, арк. 280]. У кращому випадку вчителі-пенсіонери отримували за нормами утриманців 300 гр. хліба [13, арк. 146]. Пенсія часто затримувалась, траплялись недоплати, або переплати, тому що припускалися помилки в пенсійних справах [14, арк. 3,4].

У зв'язку з економією державних коштів проводилися жорсткі лікарсько-експертні комісії, завданням яких було скоротити кількість осіб, які мали інвалідну групу. Щороку інвалідам доводилося проходити перекомісію, що викликало багато нарікань. Особливо було важко інвалідам з віддалених сіл: доводилось долати значну відстань, витратити нерви, залишки здоров'я, останні копійки. Траплялись прикрі випадки зловживань, хабарництва, незаконного присвоєння або зняття групи.

Для непрацездатних одиноких учителів-пенсіонерів, що потребували догляду, організовувались будинки пристарілих. Незважаючи на те, що на утримання підопічних виділялись державні кошти та використовувались продукти харчування, отримані з підсобних господарств, утримання було на вкрай низькому рівні. Антисанітарія, лазні та пральні, які не працювали, примітивні та брудні вбиральні, їжа низької якості – це ознаки повоєнних будинків пристарілих [15, арк. 25]. Наприклад, при перевірці будинку пристарілих для вчителів у Саратовському районі Ізмаїльської області було встановлено абсолютну незабезпеченість овочами, картоплею, низький рівень обслуговування, відсутність лазні та світла. На утриманні перебувало 33 особи, віком 55-85 років, яким надали дах над головою, одягли в «американські обноси» та забезпечили на обід двома, а на вечерю однією банками гуманітарної квасолі, що була літнім людям «не по зубах» [16, арк. 113, 118].

У період хрущовських реформ було посилено увагу до питання соціального захисту населення, якісно зріс життєвий рівень народу, зокрема і вчительства. Згідно з законом від 8 серпня 1953 р. «Про сільськогосподарський податок» і відповідно інструкції Міністерства фінансів СРСР від 25 липня 1957 р. усі вчителі звільнялися від сплати сільськогосподарського податку. Відповідно до Положення про порядок призначення і виплати допомоги з державного соціального страхування, затвердженого постановою Президії ВЦРПС від 5 лютого 1955 р., членам професійної спілки надавалась допомога з тимчасової непрацездатності (крім допомоги по вагітності та пологах). Допомога обчислювалась з фактичного заробітку за всі години педагогічної роботи; враховувалась також додаткова оплата за перевірку письмових робіт учнів, виконання обов'язків класного керівника, завідування кабінетом і лабораторією, керівництвом предметними і цикловими комісіями і керівництвом практикою [7, с. 212, 215].

Також з 1956 року було введено в дію новий закон про пенсії. Адже у чинному пенсійному законодавстві існували серйозні недоліки. Згідно з ним у середньому майже на 80% підвищувався розмір пенсій, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян, ліквідовувались обмеження в призначенні пенсій. Були збільшені розміри пенсій усім категоріям населення, розширювалося коло осіб, які мали право на пенсії; була підвищена допомога малозабезпеченим сім'ям, багатодітним матерям, інвалідам праці та війни. Закон чітко визначав розміри пенсій за віком залежно від заробітку: мінімальна пенсія була встановлена в 300, максимальна – 1200 крб. щомісяця. У межах максимального розміру пенсії визначалися надбавка за безперервний стаж і для непрацюючих пенсіонерів надбавка на непрацездатних членів сім'ї. Закон передбачав (уперше) одержання пенсії в певних частках при відсутності повного стажу роботи за віком. Отже, для всіх категорій населення підвищувались розміри пенсій, значно збільшувались державні кошти на пенсійне забезпечення. Наприклад, на липень 1958 р. середньомісячний розмір пенсій становив 353 крб., а до реформи – 199 крб. [2, с. 42 – 44].

Отже, загалом соціальний захист педагога, незважаючи на окремі намагання влади, протягом 40-50-х рр. перебував у принизливому стані. Система соціального забезпечення не зазнала кардинальних змін між довоєнним і післявоєнним часом, хоча післявоєнні реалії об'єктивно вимагали радикальних змін. У повсякденному житті відслідковувался протекціонізм, зловживання службовим становищем. Крім того, істотного перегляду вимагали стабільні розміри соціальних виплат, що не відповідали мінімальним потребам людей. Позитивні зрушення в даній сфері розпочалися лише з хрущовськими реформами.

1. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 – 1953 рр. // Автореф. дис. канд. іст. наук... – К., 2004. – 20 с.
2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
3. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.. // Автореф., канд. іст. наук... – Донецьк, 2007. – 20 с.
4. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945 – 1955 рр. // Автореф., канд. іст. наук... – К., 2006. – 19 с.
5. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр. – Кам.-Под.: Абетка, 2000. – 304 с.
6. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 388.
7. Половодов. А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. – Львів, 1956. – 295 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 662.
9. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 25.
10. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5098. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 152.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 157.
13. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 268.

О.М. Махия

МІСЦЕ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ, МОРАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАОХОЧЕННЯ В РОБОТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН ПО ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ 50-Х – 70-Х РР. ХХ СТ.

Пошук ефективних форм протидії антигромадській поведінці в суспільстві, незважаючи на суттєві кроки державно-урядових структур по подоланню об'єктивних чинників, що її породжує залишається досить нагальною справою для багатьох країн світу. Не становить виключення й Україна.

Між тим вітчизняна історія знає досить цікавий період, кінця 50-х – 70-х років ХХ ст., коли в силу цілого ряду обставин широкі верстви громадськості брали доволі активну участь у запобіганні та протидії протиправним вчинкам.

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях радянського періоду, зокрема, П. Михайленка [1], А. Закалюка, З. Сущука [2], В. Трегубова [3], І. Середи, Н. Магаріна [4], Г. Барабашова, А. Васільєва [5], В. Владімірова [6].

На далі, однак, як це не дивно, адже за логікою еволюції суспільства в напрямку від тоталітарної моделі облаштування до утвердження демократичних засад увага до цієї проблеми мала б зростати, а цікавість до неї, навпаки, - суттєво знизилася. Але і в радянський період багато які аспекти цього цікавого і, на наш погляд, в основі своїй доволі плідного починання так і не знайшли свого належного відображення, або ж були деформовані. Це, зокрема, стосується такої проблеми як набуття певної фаховості в роботі членами добровільних народних дружин та їх належного заохочення за виконання ними, доволі нелегких, як у фізичному так і в моральному плані громадських обов'язків, які до того ж не так уже і рідко були пов'язані з реальним ризиком для здоров'я, а в ряді випадків і для життя.

Із виникненням добровільних народних дружин постало також питання про організацію відповідного навчання дружинників та командирів і начальників штабів народних дружин. У м. Єнакієвому, наприклад, у перші ж місяці 1959 р. почалися заняття із дружинниками. Їм були прочитані лекції про необхідність дотримання законності, про права та обов'язки дружинника, про право дружинника на оборону від нападу на нього злочинних елементів тощо. Їх знайомили із рішеннями центральних та місцевих органів влади в питаннях про зміцнення правопорядку в громадських місцях, з організацією патрулювання дружинників на закріплених за ними ділянках; вчили способам затримання небезпечного злочинця, якщо він чинить дружиннику опір, поводженню на місці події і т.д. Подібні заняття з дружинниками проводилися також в містах Дніпродзержинську, Сталіно, Севастополі, Сімферополі, Запоріжжі та інших містах [1, с. 17].

1. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 – 1953 рр. // Автореф. дис. канд. іст. наук... – К., 2004. – 20 с.
2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
3. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.. // Автореф., канд. іст. наук... – Донецьк, 2007. – 20 с.
4. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945 – 1955 рр. // Автореф., канд. іст. наук... – К., 2006. – 19 с.
5. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр. – Кам.-Под.: Абетка, 2000. – 304 с.
6. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 388.
7. Половодов. А. Г. Заробітна плата працівників установ народної освіти: Збірник законодавчих та інструктивних матеріалів. – Львів, 1956. – 295 с.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 662.
9. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 25.
10. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5098. – Оп. 1. – Спр. 20.
11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 152.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 157.
13. ЦДАВО України. – Ф.Р. – 5099. – Оп. 1. – Спр. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – ч. 2. – Спр. 5485.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 268.

О.М. Махия

МІСЦЕ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ, МОРАЛЬНОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАОХОЧЕННЯ В РОБОТІ ДОБРОВІЛЬНИХ НАРОДНИХ ДРУЖИН ПО ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ 50-Х – 70-Х РР. ХХ СТ.

Пошук ефективних форм протидії антигромадській поведінці в суспільстві, незважаючи на суттєві кроки державно-урядових структур по подоланню об'єктивних чинників, що її породжує залишається досить нагальною справою для багатьох країн світу. Не становить виключення й Україна.

Між тим вітчизняна історія знає досить цікавий період, кінця 50-х – 70-х років ХХ ст., коли в силу цілого ряду обставин широкі верстви громадськості брали доволі активну участь у запобіганні та протидії протиправним вчинкам.

Ця проблематика в загальних своїх рисах знайшла відображення у доволі чисельних публікаціях радянського періоду, зокрема, П. Михайленка [1], А. Закалюка, З. Сущука [2], В. Трегубова [3], І. Середи, Н. Магаріна [4], Г. Барабашова, А. Васільєва [5], В. Владімірова [6].

На далі, однак, як це не дивно, адже за логікою еволюції суспільства в напрямку від тоталітарної моделі облаштування до утвердження демократичних засад увага до цієї проблеми мала б зростати, а цікавість до неї, навпаки, - суттєво знизилася. Але і в радянський період багато які аспекти цього цікавого і, на наш погляд, в основі своїй доволі плідного починання так і не знайшли свого належного відображення, або ж були деформовані. Це, зокрема, стосується такої проблеми як набуття певної фаховості в роботі членами добровільних народних дружин та їх належного заохочення за виконання ними, доволі нелегких, як у фізичному так і в моральному плані громадських обов'язків, які до того ж не так уже і рідко були пов'язані з реальним ризиком для здоров'я, а в ряді випадків і для життя.

Із виникненням добровільних народних дружин постало також питання про організацію відповідного навчання дружинників та командирів і начальників штабів народних дружин. У м. Єнакієвому, наприклад, у перші ж місяці 1959 р. почалися заняття із дружинниками. Їм були прочитані лекції про необхідність дотримання законності, про права та обов'язки дружинника, про право дружинника на оборону від нападу на нього злочинних елементів тощо. Їх знайомили із рішеннями центральних та місцевих органів влади в питаннях про зміцнення правопорядку в громадських місцях, з організацією патрулювання дружинників на закріплених за ними ділянках; вчили способам затримання небезпечного злочинця, якщо він чинить дружиннику опір, поводженню на місці події і т.д. Подібні заняття з дружинниками проводилися також в містах Дніпродзержинську, Сталіно, Севастополі, Сімферополі, Запоріжжі та інших містах [1, с. 17].

Важливою формою навчання народних дружинників була організація для них постійно діючих лекторіїв. Читання циклів лекцій для дружинників, проводився, зокрема, у м. Дніпропетровську, м. Хмельницькому, м. Житомирі, м. Сімферополі, м. Дрогобичі та інших містах. Крім зазначених форм систематичного навчання дружинників, значну роль у цій справі відігравали публічні лекції та доповіді, вечори запитань та відповідей на правові теми, консультації і поради у газетах та по радіо [2, с. 95].

Заняття дружинників проводилися у вільні від чергування часи. Перед виходом дружинників на патрулювання чи перед рейдом працівниками міліції або членами штабу із черговими дружинниками проводилися інструктажі. Інструктаж включав в себе попереднє ознайомлення їх з оперативною обстановкою в районі в цілому та безпосередньо в їх мікрорайоні, на дільницях, маршрутах патрулювання, конкретизація їх завдань та обов'язків [2, с. 93].

Організація систематичних занять з дружинниками була добре налагоджена у м. Алчевськ. До цієї роботи були залучені працівники міліції, прокуратури та судів. За період січня-травня 1959 р. у місті було проведено 18 таких занять [7, арк. 8].

З метою оволодіння необхідними знаннями з питань законодавства по охороні громадського порядку, бюро Миколаївського міськкому партії 5 лютого 1960 р. прийняло постанову про проведення занять із командирами добровільних народних дружин міста, затвердивши спеціальну тематику із 10 тем. До читання лекцій були залучені керівні працівники всіх правоохоронних органів прокуратури, суду та міліції. Заняття з командирами народних дружин у відповідності із тематичним планом були проведені у березні-квітні 1960 р. [8, арк. 85].

Штаб добровільної народної дружини багатотисячного підприємства п/я 53 м. Миколаєва також організовував заняття із членами добровільних народних дружин. Так, перед кожним виходом на чергування працівники міліції давали інструктаж дружинникам. Окрім цього, працівниками міліції читались лекції на такі теми як «Задачі добровільної народної дружини у боротьбі із підтримання громадського порядку», «Що таке хуліганство?», «Відповідальність за хуліганство згідно кримінальному кодексу», «Боротьба із розкраданням соціалістичної власності», «Роль дружинників у безпеці транспорту та пішоходів» [8, арк. 105].

Для проведення занять із дружинниками районним штабом Заводського району м. Миколаєва було розроблено тематичний план, який передбачав вивчення основних положень про затримання, патрулювання та попередження злочинів, а також Основ кримінального законодавства [8, арк. 145].

У відповідності до плану роботи штабу добровільної народної дружини заводу ім. 61 Комунара м. Миколаєва з дружинниками щомісячно проводили заняття на правові теми працівники міліції та прокуратури. Таких занять до початку 1961 р. було проведено більше 20. Окрім цього, для дружинників спільно із робітниками читались лекції на правові теми спільно із всіма робітниками [8, арк. 119].

Робота по навчанню дружинників була непогано налагоджена і у м. Дніпродзержинську. Згідно плану районних штабів добровільних народних дружин для дружинників читались лекції, доповіді, проводилися бесіди. Лише працівниками міліції, прокуратури та суду дружинникам там було прочитано 15 лекцій, проведено 104 бесіди та 35 занять.

У районах м. Дніпропетровська у 1960 р. було проведено 2 зльоти дружинників, за тематикою, що була розроблена міським штабом, проводилися заняття з дружинниками. Велику навчальну роботу також проводив штаб добровільних народних дружин Кіровського р-ну м. Дніпропетровська. У парку ім. Чкалова був організований лекторій для дружинників, де читались лекції за тематикою міського штабу [9, арк. 68].

У Центральному районі м. Миколаєва працювали постійний кінолекторій для дружинників, і університет юридичних знань для голів та членів товариських судів, голів ФЗМК, начальників та інспекторів відділів кадрів [8, арк. 87]. Бюро райкому партії затвердило навіть спеціальний план роботи із дружинниками та членами товариських судів безпосередньо на підприємствах та закладах. До проведення занять з ними також залучалися керівники й співробітники органів міліції, суду, прокуратури, а також і адвокатури [8, арк. 88].

Працівники суду, прокуратури та органів міліції надавали допомогу в роботі народних дружин, але і товариських судів. З цією метою суддя 1 дільниці м. Тереховлі В.П. Давиденко за погодженням з райвиконкомом неодноразово навчав голів товариських судів, вивчав з ними положення про товариські суди [10, арк. 205].

Слід підкреслити, що працівниками міліції, прокуратури та народними суддями Тернопільської обл. надавалася дуже широка допомога народним дружинами у налагодженні їх роботи. Так лише працівники міліції Чортківського р-ну у 1960 р. провели 132 заняття та інструктажі із питань прав та обов'язків членів народних дружин, правильності оформлення документів на порушників громадського порядку та ін. Окрім цього, із членами народних дружин м. Чорткова проводилося заняття із прийомів боротьби самбо, на котрому були присутніми 192 чол. [10, арк. 225]

У серпня 1959 р. у Підгаєцькому р-ні тієї ж Тернопільської обл. було проведено одноденний семінар з командирами дружин, на котрому виступили прокурор району, начальник РВМ, народний суддя. 10 січня 1960 р. було проведено районне зібрання дружинників та голів товариських судів, на якому із інструктивними доповідями виступили прокурор, суддя, начальник РВМ, другий секретар райкому. У с. Носове Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. регулярно проводилося навчання дружинників, були проведені заняття на теми «Права на обов'язки дружинників», «Охорона соціалістичної власності та громадського порядку», «Боротьба із самогонуварінням» [10, арк. 231].

У 1959 р. з командирами добровільних народних дружин Залещицького р-ну Тернопільської обл. було проведено 9 занять та 3 районних наради. Із членами дружин було проведено 5 кустових занять. На заняттях із лекціями виступали 3-й секретар РК КПУ, секретар РК ВЛКСМ, начальник міліції, прокурор району, народний суддя та інші партійні й радянські працівники. Темі лекцій були розроблені УВД Тернопільської обл. Окрім цього, частина тем підбирались штабом на місці, виходячи із специфіки району [10, арк. 253].

Районним штабом добровільних народних дружин Кременецького р-ну Тернопільської обл. у 1959 р. було проведено 4 інструктивних наради командирів народних дружин із питань вивчення положення про дружини, охорони соціалістичної власності під час зборів врожаю, боротьби із хуліганством, самогонуварінням та іншими антисуспільними проявами. Керівництвом, членами штабу народних дружин та іншими працівниками проводились інструктивні заняття та бесіди серед дружинників про їх задачі, права та обов'язки [10, арк. 262].

Не стояли осторонь цієї справи і профспілки. На початку серпня 1959 р. обласною профспілковою радою м. Тернопільської області було проведено нараду-конференцію дружинників м. Тернополя, на якій було обговорене питання «Про роботу дружин по наведенню належного громадського порядку в місті». На цій нараді були присутніми понад 600 дружинників, партійний, радянський, профспілковий та комсомольський активи [10, арк. 288].

У руслі підвищення спеціальної підготовки народних дружинників, спочатку у Києві, а згодом і в інших містах, почали працювати університети правових знань [12, с. 85]. Так, при Київській Вищій школі МВС СРСР були створені факультети народного університету правових знань для членів оперативних комсомольських загонів та добровільних народних дружин. За два роки навчання на факультеті було проведено більше 30 практичних занять, прослухано багато кваліфікаційних лекцій з радянського законодавства, прочитаних досвідченими викладачами школи [3, с. 117].

У 1961 р. в Одесі було засновано громадський інститут правових знань, що був покликаний дати дружинникам та членам товариських судів необхідні правові знання і тим самим допомогти їм успішно виконувати їхні обов'язки. В ньому працювали 2 факультети: організації та діяльності товариських судів і організації та діяльності добровільних народних дружин [4, с. 14].

З часом у відповідності із постановою Ради Міністрів СРСР від 20 травня 1974 р. навчання народних дружинників формам і методам боротьби із правопорушеннями було покладене на органи внутрішніх справ. МВС СРСР разом із Міністерством юстиції СРСР розробило спеціальну уніфіковану програму навчання дружинників в об'ємі 24 годин [3 с. 116].

Важливим моментом організації діяльності народних дружин було також вдосконалення кримінального законодавства, яке регламентувало ступінь захисту народних дружинників. 15 лютого 1962 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про посилення відповідальності за замах на життя, здоров'я та гідність працівників міліції та народних дружинників». У цьому Указі були посилені санкції кримінального закону за опір діяльності працівників міліції та народних дружинників по охороні громадського порядку. У відповідності до Указу, особи, які робили замах на народного дружинника, підлягали позбавленню свободи строком від 5 до 15 років, а при обтяжуючих обставинах – смертній карі.

Всередині 1970-х рр. відбулися трансформація та подальше вдосконалення нормативної бази, на основі якої здійснювалася робота добровільних народних дружин. Так, ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР 20 травня 1974 р. прийняли спільну Постанову «Про подальше вдосконалення діяльності добровільних народних дружин і дружин по охороні громадського порядку». Для її виконання 28 травня 1974 р. ЦК Компартії та Рада Міністрів УРСР прийняли відповідну Постанову з аналогічною назвою, положеннями якої мали керуватися члени добровільних народних дружин в Україні [11, с. 15].

За активну участь у роботі народних дружин їхні члени матеріально заохочувалися. Так, на заводі ім. Якубовського м. Луганська наказом № 125 від 21 травня 1959 р. грошова премія у розмірі 125 крб. була видана командирі народної дружини заводу Попову, а також у розмірі 50 крб. її членам – Євсєєву, Качурі, Омеляновичу, Башлаєву та Куцевському. Це на той час були досить значні кошти. Фактично така сума (50 крб.) дорівнювала половині місячної зарплатні кваліфікованого робітника [7, арк.74].

Сумлінним дружинникам оголошувалися подяки, вручалися грамоти, їх заносили на Дошку пошани, нагороджували цінними подарунками, а у разі особливих заслуг окремі з них удостоювалися урядових нагород. У багатьох областях, містах та районах практикувалося заохочення найкращих народних дружин і штабів. З цією метою були встановлені Червоні прапори або вимпели, які присуджувалися по підсумках роботи за рік або квартал. У деяких дружинах були заведені Книги пошани [2, с. 97].

При штабі добровільних народних дружин Кіровського р-ну м. Дніпропетровська була створена дошка пошани дружинників, на котру були занесені 28 найкращих дружинників [9, арк. 68]. Велика кількість дружинників у містах Дніпропетровську, Кривому Розі, Дніпродзержинську були нагороджені за активну участь в охороні громадського порядку цінними подарунками, похвальними грамотами, відмічені у наказах [9, арк. 70].

У м. Миколаєві був запроваджений перехідний Червоний прапор райкому партії та районного виконавчого комітету для кращої дружини.

Лише за період березня-листопада 1960 р. районними штабами, а також керівниками підприємств та профспілковими комітетами м. Миколаєва було відзначено 215 чол. дружинників (оголошена подяка, нагороджено грамотами) та 126 чол., які особливо відзначились при виконанні свого обов'язку, було нагороджено цінними подарунками. Крім цього, районні штаби нагородили почесними грамотами 28 найкращих добровільних народних дружин [8, арк.86].

Всього ж за високу організованість та активну участь в охороні громадського порядку у Центральному районі м. Миколаєва було нагороджено почесними грамотами 14 дружин, цінними подарунками – 97 дружинників, почесними грамотами – 24 дружинники, оголошена подяка – 42 дружинникам⁸. По Заводському району м. Миколаєва у 1960 р. було схвалено 260 дружинників, у тому числі почесними грамотами фабзавкомів – 180 чол. та цінними подарунками – 80 чол. [8, арк. 146].

За активну участь в охороні громадського порядку на кораблебудівному заводі ім. 61 Комунара м. Миколаєва протягом 1959 – 1960 рр. було відзначено 282 народних дружинника; із них нагороджено почесними грамотами – 77 чол., цінними подарунками – 74 чол., оголошено подяку – 131 чол., у тому числі видана премія начальником УВД – 5 чол., облрадпроф нагородив 13 чол. (у т.ч. видав 9 дружинникам почесні грамоти та 4 дружинників нагородив цінними подарунками) [8, арк.120].

Не забували про відзначення дружинників і у вже згаданій Тернопільській області. Так за рішенням президії обласної профспілкової ради м. Тернополя від 8 вересня 1959 р. за сумлінну громадську роботу в наведенні громадського порядку кращі дружинники були нагороджені почесними грамотами, цінними подарунками (годинниками та ін.) [10, арк.288]. У листопаді 1959 р. за активну участь у розшуку особливо небезпечного злочинця командира народної дружини с. Москалівка Лановецького р-ну Тернопільської обл. Л.П. Вербицького наказом начальника УВД Тернопільської обл. було нагороджено грошовою нагородою у сумі 200 рублів [10, арк. 182].

Аналіз вищенаведених матеріалів свідчить, що на початковому етапі формування і розгортання роботи громадських формувань по підтримці громадського порядку місцеві органи влади надавали їм енергійну, організаційну, моральну і матеріальну допомогу. Це сприяло підвищенню активності їх роботи, формувало активне несприймання проявів антигромадського

поведінки. Наслідком цього стало те, що в цей час на вулицях міст і сіл України стало значно спокійніше, різко зменшилося число посягань на безпеку особи, на честь і гідність громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку / П. П. Михайленко // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 139 с.
2. Закалюк А. Народні дружини / А. Закалюк, З. Суцук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1966. – 103 с.
3. Трегубов В.Ф. Вместе с комсомолом, народными дружинами, наставниками / В.Ф. Трегубов. – К.: Редакционно-издательский отдел МВД УССР. – 1976, 122 с.
4. Середа И. Самый массовый, самый демократический / И. Середа, Н. Магарин, Ю. Червоний. – Одесса: одесское книжное издательство, 1962. – 68 с.
5. Барабашев Г.В. Народные дружинники / Г.В. Барабашев, В.И. Басков, А.Н. Васильев. – М.: «Знания», 1986. – 116 с.
6. Владимиров В. Преступление не должно совершиться / В. Владимиров. – Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962. – 150 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5046. – 217 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5421. – 178 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5222. – 285 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5220. – 336 арк.
11. Чоботенко С.П. История развития и становления ДНД, общественных организаций и формирований / С.П. Чоботенко. – Запорожье, 2000. – 67 с.
12. Кравченко Ю.Ф. Міліція України / Ю.Ф. Кравченко. – К.: Генеза, 1999. – 431 с.

І.М. Романюк

СТАНОВИЩЕ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДИНІ 50-Х РР. XX СТ.

Останні десятиліття в історії України супроводжуються процесом духовного відродження, а отже пробудженням інтересу до вітчизняної історії та культури. Витокові традиції української державності завжди були поєднанні з релігією.

Особливу сторінку в історії церкви становлять 1950-ті роки. Це були не лише роки хрущовської «відлиги», але і продовження радянської релігійної політики, пов'язаної із намаганням системи усунути церкву із суспільного життя.

Окреслена в назві проблема видається актуальною з огляду на посилений інтерес науковців до історії православної церкви, державно-церковних відносин. Щодо становища російської православної церкви (РПЦ) середини 50-х років XX століття, то тема у науковій літературі розроблена явно недостатньо.

В 90-ті роки минулого століття в Україні побачили світ ряд оригінальних праць, Серед них варто виділити праці В. Пашенка [1], [2] О. Бажана і Ю. Данилюка [3], П. Панченка [4] та інших дослідників.

Ця проблема певним чином відображена в ряді публікацій зарубіжних авторів, зокрема російського дослідника А.Ніколіна [5], канадського вченого Д. Поспеловського [6] тощо. Про утиски РПЦ у повоєнні роки йдеться у схваленій Учбовим комітетом Священного синоду колективній монографії «Історія Російської Православної церкви» [7].

Незважаючи на високий теоретичний рівень опублікованих матеріалів, значну кількість питань ще потрібно вивчити, уточнити, з'ясувати.

В основу даної статті покладені матеріали віднайдені автором у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це підготовлена головою Ради в справах Російської Православної церкви при Раді Міністрів СРСР В.Карповим спеціальна таємна інформаційна довідка для вищого партійного керівництва СРСР і Союзних республік про становище РПЦ на середину 50-х рр. XX ст.

поведінки. Наслідком цього стало те, що в цей час на вулицях міст і сіл України стало значно спокійніше, різко зменшилося число посягань на безпеку особи, на честь і гідність громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михайленко П. П. Громадськість на охороні соціалістичного правопорядку / П. П. Михайленко // Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 139 с.
2. Закалюк А. Народні дружини / А. Закалюк, З. Суцук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1966. – 103 с.
3. Трегубов В.Ф. Вместе с комсомолом, народными дружинами, наставниками / В.Ф. Трегубов. – К.: Редакционно-издательский отдел МВД УССР. – 1976, 122 с.
4. Середа И. Самый массовый, самый демократический / И. Середа, Н. Магарин, Ю. Червоний. – Одесса: одесское книжное издательство, 1962. – 68 с.
5. Барабашев Г.В. Народные дружинники / Г.В. Барабашев, В.И. Басков, А.Н. Васильев. – М.: «Знания», 1986. – 116 с.
6. Владимиров В. Преступление не должно совершиться / В. Владимиров. – Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962. – 150 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5046. – 217 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5421. – 178 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5222. – 285 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5220. – 336 арк.
11. Чоботенко С.П. История развития и становления ДНД, общественных организаций и формирований / С.П. Чоботенко. – Запорожье, 2000. – 67 с.
12. Кравченко Ю.Ф. Міліція України / Ю.Ф. Кравченко. – К.: Генеза, 1999. – 431 с.

І.М. Романюк

СТАНОВИЩЕ І ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДИНІ 50-Х РР. XX СТ.

Останні десятиліття в історії України супроводжуються процесом духовного відродження, а отже пробудженням інтересу до вітчизняної історії та культури. Витокові традиції української державності завжди були поєднанні з релігією.

Особливу сторінку в історії церкви становлять 1950-ті роки. Це були не лише роки хрущовської «відлиги», але і продовження радянської релігійної політики, пов'язаної із намаганням системи усунути церкву із суспільного життя.

Окреслена в назві проблема видається актуальною з огляду на посилений інтерес науковців до історії православної церкви, державно-церковних відносин. Щодо становища російської православної церкви (РПЦ) середини 50-х років XX століття, то тема у науковій літературі розроблена явно недостатньо.

В 90-ті роки минулого століття в Україні побачили світ ряд оригінальних праць, Серед них варто виділити праці В. Пашенка [1], [2] О. Бажана і Ю. Данилюка [3], П. Панченка [4] та інших дослідників.

Ця проблема певним чином відображена в ряді публікацій зарубіжних авторів, зокрема російського дослідника А.Ніколіна [5], канадського вченого Д. Поспеловського [6] тощо. Про утиски РПЦ у повоєнні роки йдеться у схваленій Учбовим комітетом Священного синоду колективній монографії «Історія Російської Православної церкви» [7].

Незважаючи на високий теоретичний рівень опублікованих матеріалів, значну кількість питань ще потрібно вивчити, уточнити, з'ясувати.

В основу даної статті покладені матеріали віднайдені автором у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це підготовлена головою Ради в справах Російської Православної церкви при Раді Міністрів СРСР В.Карповим спеціальна таємна інформаційна довідка для вищого партійного керівництва СРСР і Союзних республік про становище РПЦ на середину 50-х рр. XX ст.

Вищою церковною владою в православній церкві, її віровченні, а також у церковному управлінні були Сбори (з'їзди). Помісні собори для окремих автокефальних церков і вселенські – для православних церков світу.

Вселенських соборів у історії церкви до 1721 року було 9. З 1721 року і аж до 1917 року помісних соборів у Росії не скликали, а це означало що й не було патріархів. Існував лише «Святійший урядовий Синод» на чолі з обер-прокурором, який мав досить таки необмежену владу [8, арк.212].

Лише 10-й помісний собор РПЦ у 1917 р., який проходив близько 8 місяців відновив патріаршество в Росії і обрав патріархом Тихона. З 1926 по 1943 роки на чолі РПЦ був Митрополит Сергій, як місцеблюстителю патріаршого престолу. Із 8 вересня 1943 р. по 15 травня 1944 р. він був патріархом Московським і всея Русі (але без скликання помісного Собору [8, 212].

Одинадцятий Помісний Собор у 1945 р. обрав патріархом Алексія, при участі багатьох патріархів світу. Двохсотня перерва в соборній практиці РПЦ не зачіпала основних церковних канонів і основ віровчення, які визначали життя православної церкви. Також при патріархові Алексію діяв і Синод, але він принципово відрізнявся від Священного Синоду періоду 1721-1917 рр. Тоді це був державний колективно-церковний орган, а досліджуваний нами період Синод став дорадчим органом при патріархові всея Русі, який мав трьох постійних членів в особі митрополитів – Крутицького (Московського), Київського і Ленінградського, і 3-х непостійних членів Синоду, які призначались на сесіях (чотири сесії на рік) у порядку черги із числа єпископів [8, арк.212-213].

Також при патріархові діяло управління справами, канцелярія, господарське управління, а також відділ зовнішніх зносин, навчальний комітет, видавничий відділ. Великого значення Синод в управлінні РПЦ не мав. Практично всі справи готувались відділами, або особисто патріархом Алексієм, або митрополитом Миколою. РПЦ складалося із єпархій, які у досліджуваний період були у кордонах областей країни.

У повоєнній Україні існував екзархат Московської патріархії, яку очолював митрополит Київський і Галицький Іоан. Єпархії ділились на благочинні округи (від 3 до 11) які були адміністративними помічниками єпископів для зв'язків з церквами і приходами [8. Арк.213]

Станом на перше січня 1956 р. в СРСР перебувало на реєстрації 13463 православних церков із них власне типових православних храмів – 10844 і 2619 молитовних будинків. Ці цифри за висловом В. Карпова були абсолютно точними, але не для друку [8, арк.214].

Якщо ми узагальнимо цифри 1956 р. і порівняємо їх з даними 1950 року то зменшення реальної кількості православних церков і молитовних будинків складало 938 одиниць, а в порівнянні з 1945 роком таке зменшення складало приблизно 2,5 тис. одиниць [8, арк.214].

У 1916 р. православних церков було 54174 одиниць 23553 молитовних будинків і капличок, а разом 77727 (не рахуючи церков в армії і на флоті). Духовенства в 1916 р. було 117915 осіб не враховуючи священників в армії і на флоті [8, арк.213].

Духівництво як відомо є біле і чорне. Чорне духівництво – це ієромонахи тобто освячені у священники або навіть в архирей із монахів. Архирей (єпископи, архієпископи, митрополити, патріархи, які не здійснюють ніяких «треб», тобто вони не можуть відспівувати, хрестити. Вони лише служать і управляють єпархіями.

Загалом архирейів РПЦ на середину 50-х рр. було 81 особа, не рахуючи патріарха. З них 60 архирейів були правлячими тобто керуючими єпархіями в СРСР, 4 вікарними, тобто помічниками єпархіальних архирейів, 7 архирейів очолювали єпархії за кордоном і 10 знаходились поза штатом: по хворобі або з інших причин. За віком 62,2% архирейів були старшими 60 років, з них 14 осіб старші за 75 років, молодшими 50-ти років служили лише 5 архирейів [8, арк.214].

Біле духівництво, тобто – диякони, протодиякони, священники і протоієреї на середину 50-х років складали 12151 осіб, тобто на 1,5 тис. осіб менше ніж у 1949 році. Лише за 6 років (1949-1955) у складі духівництва відбулись такі зміни за віком: якщо в 1949 р. священників до 40 років було 12,6% то вже в 1954 р. 11,2%. Священників старше 55 років в 1949 р. було 58%, то в середині 50-х – вже 64% [8 арк.214].

У кожному приході були виконавчі органи, які повинні були обиратись із числа двадцятків, тобто осіб які взяли на себе відповідальність за збереження храму.

Відповідно до змін внесених у новий статут 1945 р. настоятель храму входив до складу церковної ради і був її головою. На середину 50-х рр. РПЦ належало 57 монастирів, 9 скитів, а в них 4,5 тис. монахів і монахинь [8, арк.215]. Але ці дані ні в яке порівняння не йшли з 1916

роком, коли в Росії діяло 1025 монастирів 478 – чоловічих і 547 жіночих), а в них перебувало 95 тис. монахів і послушників [8 арк.213].

Російський православній церкві належало 8 духовних семінарій в Ленінграді, Москві, Києві, Одесі, Луцьку, Саратові, Ставрополі і Мінську (семінарія на території Жировицького монастиря Грозненської області), а також дві духовні академії в Москві і Ленінграді. РПЦ вела значну видавничу діяльність – видавала щомісячний «Журнал Московської патріархії», церковні настільні календарі, церковні книги тощо [8 арк.215].

Православна церква вела представницьку роботу. Лише протягом 1954 – 1955 рр. Московську патріархію відвідали 137 делегацій із 32 країн, загальна кількість представників – 971 осіб. В середині 50-х рр. РПЦ мала свої представництва в Берліні, Китаї, Фінляндії, Австрії та інших країнах.

Загалом протягом 1944-1956 рр. всього до СРСР приїжджали 315 духовних і церковних осіб. за цей час виїжджали із країни 211 осіб (148 в Європу, 43 на Близькій Схід, 8 осіб до Америки, 12 осіб до Китаю [8 арк.217].

Отже, ці джерельні дані свідчать про те, що не дивлячись на утиски і гоніння Російська православна церква продовжувала відігравати свою позитивну роль в житті радянського суспільства середини 50-х років минулого століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.І. – Полтава, 1997. – 354 с.
2. Пашенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Український історичний журнал. – 2001. №5. – С.141-150.
3. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.
4. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К.: Інститут історії України, АН України. – 1993. – 49 с.
5. Николин А. Церковь и государство. История правовых отношений. Издание Сретенского монастыря. – М., 1997. – 430.
6. Поспеловский Д. «Русская Православная Церковь» в XX веке. – М., 1995. – 389 с.
7. История Русской Православной Церкви. – СПб., – 1997. – Т.1. – 537 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – 301 Арк.

Н.О. Бондаренко

ЦЕРКВА СВІДКІВ ІЄГОВИ В УКРАЇНІ У 70-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. XX СТ.

Церква свідків Ієгови УРСР належала до Церков, які в умовах атеїстичної пропаганди та антирелігійної боротьби в радянській державі діяли нелегально. Різні владні органи, виконуючи численні постанови та розпорядження як ЦК КПРС, так і ЦК КПУ, постійно наглядали за нею і докладали зусиль щодо посилення контролю за виконанням віруючими цієї пізньопротестантської релігійної течії законодавства про релігійні культу.

Метою даної статті є розкриття умов підпільного існування Церкви свідків Ієгови в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр., з'ясування особливостей протистояння її віруючих антирелігійному тиску радянської влади та основних форм протидії влади нелегальній діяльності єговістів. Стаття базується на архівних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До сьогодні діяльність єговістів указанного періоду належить до сфери маловивчених проблем вітчизняної історіографії. Література радянського періоду, з огляду на постійну протирелігійну пропаганду в колишньому СРСР, є великою, проте її наукова цінність є незначною через упередженість й ідеологічну заангажованість [1].

Серед основних методів протидії органів влади підпільній діяльності єговістів були адміністративний тиск та кримінальне переслідування, незмінне стеження за пересуванням, контактами, повсякденним життям віруючих, внаслідок чого відбувався вплив на їх свідомість з метою примусового розриву зв'язку з релігійною громадою. Дані заходи інколи призводили до виходу деяких вірян з общин єговістів, що розцінювалося владою як значний успіх у боротьбі з підпільним «релігійним сектантством». Про один з таких випадків, який стався у 1971 р., коли 21 особа з села Сваричів Рожнянського району Івано-Франківської області

роком, коли в Росії діяло 1025 монастирів 478 – чоловічих і 547 жіночих), а в них перебувало 95 тис. монахів і послушників [8 арк.213].

Російський православній церкві належало 8 духовних семінарій в Ленінграді, Москві, Києві, Одесі, Луцьку, Саратові, Ставрополі і Мінську (семінарія на території Жировицького монастиря Грозненської області), а також дві духовні академії в Москві і Ленінграді. РПЦ вела значну видавничу діяльність – видавала щомісячний «Журнал Московської патріархії», церковні настільні календарі, церковні книги тощо [8 арк.215].

Православна церква вела представницьку роботу. Лише протягом 1954 – 1955 рр. Московську патріархію відвідали 137 делегацій із 32 країн, загальна кількість представників – 971 осіб. В середині 50-х рр. РПЦ мала свої представництва в Берліні, Китаї, Фінляндії, Австрії та інших країнах.

Загалом протягом 1944-1956 рр. всього до СРСР приїжджали 315 духовних і церковних осіб. за цей час виїжджали із країни 211 осіб (148 в Європу, 43 на Близькій Схід, 8 осіб до Америки, 12 осіб до Китаю [8 арк.217].

Отже, ці джерельні дані свідчать про те, що не дивлячись на утиски і гоніння Російська православна церква продовжувала відігравати свою позитивну роль в житті радянського суспільства середини 50-х років минулого століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.І. – Полтава, 1997. – 354 с.
2. Пашенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Український історичний журнал. – 2001. №5. – С.141-150.
3. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.
4. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К.: Інститут історії України, АН України. – 1993. – 49 с.
5. Николин А. Церковь и государство. История правовых отношений. Издание Сретенского монастыря. – М., 1997. – 430.
6. Поспеловский Д. «Русская Православная Церковь» в XX веке. – М., 1995. – 389 с.
7. История Русской Православной Церкви. – СПб., – 1997. – Т.1. – 537 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – 301 Арк.

Н.О. Бондаренко

ЦЕРКВА СВІДКІВ ІЄГОВИ В УКРАЇНІ У 70-ТІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. XX СТ.

Церква свідків Ієгови УРСР належала до Церков, які в умовах атеїстичної пропаганди та антирелігійної боротьби в радянській державі діяли нелегально. Різні владні органи, виконуючи численні постанови та розпорядження як ЦК КПРС, так і ЦК КПУ, постійно наглядали за нею і докладали зусиль щодо посилення контролю за виконанням віруючими цієї пізньопротестантської релігійної течії законодавства про релігійні культу.

Метою даної статті є розкриття умов підпільного існування Церкви свідків Ієгови в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр., з'ясування особливостей протистояння її віруючих антирелігійному тиску радянської влади та основних форм протидії влади нелегальній діяльності єговістів. Стаття базується на архівних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До сьогодні діяльність єговістів указанного періоду належить до сфери маловивчених проблем вітчизняної історіографії. Література радянського періоду, з огляду на постійну протирелігійну пропаганду в колишньому СРСР, є великою, проте її наукова цінність є незначною через упередженість й ідеологічну заангажованість [1].

Серед основних методів протидії органів влади підпільній діяльності єговістів були адміністративний тиск та кримінальне переслідування, незмінне стеження за пересуванням, контактами, повсякденним життям віруючих, внаслідок чого відбувався вплив на їх свідомість з метою примусового розриву зв'язку з релігійною громадою. Дані заходи інколи призводили до виходу деяких вірян з общин єговістів, що розцінювалося владою як значний успіх у боротьбі з підпільним «релігійним сектантством». Про один з таких випадків, який стався у 1971 р., коли 21 особа з села Сваричів Рожнянського району Івано-Франківської області

«порвала з сектою єговістів» доповідав заступник уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР по Українській РСР П.Пилипенко в ЦК КПУ.

Важливим фактором у перешкоджанні віруючим здійснювати нелегальну релігійну діяльність було виявлення масових зібрань єговістських громад. Згаданий П.Пилипенко зазначав у тому ж інформаційному звіті про фіксацію 1971 р. сходин єговістів рутерфордівського напрямку у містах Сніжне, Торез і в селищі Володимирівка Волноваського району Донецької області. З боку влади були вжиті адміністративні заходи, у ході яких у лідерів громади вилучили різноманітну заборонену релігійну літературу: більше як 250 примірників журналів «Башта варті» і «Вартова башта», 20 примірників журналу «Пробудись», 144 реферати єговістського напрямку, 36 примірників «Керівництва для служителів» та багато іншої релігійної друкованої словесності, яка зберігалася у схованках. Найбільш активних єговістів органи влади притягнули до кримінальної відповідальності і засудили на різні терміни відбування покарання [2, арк. 27].

Якщо говорити про чисельність нелегальних єговістських громад, то на початок 1972 р. в УРСР налічувалося 308 груп цієї релігійної течії [3, арк. 45]. У січні 1973 р. після низки перевірок місцевих органів влади спільно з апаратом уповноваженого Ради у справах релігій було зафіксовано 265 єговістських общин, більшість – рутерфордівського напрямку. Порівняно з 1971 р. їх кількість зменшилася на 43 групи. При цьому уповноважений Ради у справах релігій констатував, що встановити більш точну кількість віруючих-єговістів органам влади у регіонах було важко, оскільки ця релігійна течія, незважаючи на «природне зменшення, систематично поповнювалася новими членами».

У роботі з припинення забороненої діяльності єговістського підпілля адміністративні органи керувалися у цей період часу рішенням ЦК КПУ від 12 серпня 1969 р. «Про посилення роботи партійних організацій з викриття ворожої діяльності секти єговістів». У її процесі рядовим віруючим-єговістам роз'яснювалися вимоги радянського законодавства про релігійні культи з метою запобігання його порушення. Проводилася також робота з виявлення незаконних масових зібрань віруючих під час спільних молінь, продовжувалося вилучення релігійної літератури, адміністративне та кримінальне переслідування лідерів релігійних груп. Лише у Чернівецькій області в 1972 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 12 активних учасників єговістського підпілля. Зокрема, керівника єговістської групи в селі Лучниці Рогатинського району Івано-Франківської області Пархуця було утретє засуджено за «антигромадську діяльність» [4, арк. 32].

Як і в попередні роки, у своїй поведінці й релігійній діяльності єговісти не припиняли самоізоляції від радянської дійсності. Вони уникали участі у громадському житті, виборах органів влади. Їх лідери, за словами уповноваженого Ради у справах релігій, спонукали вірян зневажливо ставитися до науки, культури, забороняли дивитися кіно, телебачення, служити у Радянській армії. Також зверталася увага на те, що на активізацію діяльності єговістського підпілля впливало поширення серед віруючих чуток про наближення «священної війни» – Армагеддону, яка, як вважав Бруклінський центр єговістів, мала початися у 1975 р. [5, арк. 32].

На січень 1974 р. уповноважений Ради у справах релігій по УРСР К.Литвин мав відомості про те, що в Україні нараховувалося більше 10 тис. єговістів. У червні 1974 р., як встановили органи влади, вони входили до складу 270 релігійних груп, до кінця ж року їх кількість зменшилася до 239 [6, арк. 30, 61]. Уповноважений Ради відзначав ту особливість цієї релігійної течії, що серед її вірян переважали жінки. У Львівській області, наприклад, з 805 єговістів, які були на обліку у влади, жінок було 505 осіб.

Для того щоб ефективно вести антирелігійну боротьбу, партійному та радянському керівництву потрібно було мати всебічне уявлення про середовище віруючих, їх настрої, погляди. З цією метою, крім звичного арсеналу заходів, використовувалися соціологічні дослідження, які проводилися у різних регіонах республіки. За три роки соціологічних опитувань у Західному регіоні України (1971–1973 рр.) – Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій та інших областях – було зроблено висновок про те, що багато єговістів «відходили від старих релігійних канонів»: починали брати участь у суспільному житті, у виборах органів влади, служили у лавах Радянської армії. Однак це не впливало на зміну негативного ставлення партійного керівництва до них. Не випускаючи з-під пильного нагляду членів релігійних громад, місцеві органи влади збирали необхідну інформацію й намагалися складати вичерпні списки віруючих єговістських груп (кілок) і їх керівників. З рядовими віруючими не припиняли проводити індивідуальну роботу, їм роз'яснювалося релігійне

.....
законодавство, до найбільш непоступливих застосовували заходи адміністративного тиску за «антигромадську діяльність». Зокрема, у 1973 р. близько 60 осіб «активних сектантів» були оштрафовані адміністративними комісіями за порушення законодавства, 10 осіб молодих єговістів за відмову служити у Радянській армії було притягнуто до кримінальної відповідальності [7, арк. 10-11].

Про пильне стеження органів влади за підпільною діяльністю єговістів свідчить факт утисків віруючих цієї Церкви на півдні України. Так владою було встановлено, що у Кримській області ще у 1969 р. керівниками «Східної частини Українського округу єговістів» було створено «Кримський обвід», який нараховував разом із херсонською групою, що входила до його складу, більше 250 осіб. У результаті вчинених органами влади заходів було виявлено керівний склад єговістського підпілля і його структуру, магнітофонні записи «ворожого змісту», місця зберігання єговістської літератури, фотонегативи такої літератури, а також осіб, які займалися її поширенням і розмноженням. На основі зібраних матеріалів 5 лідерів-єговістів у Сімферополі, Джанкої і Ялті були притягнуті до кримінальної відповідальності. Тож К.Литвин констатував, що на місцях вживалося багато заходів щодо виконання згаданої постанови ЦК КПУ від 12 серпня 1968 р. про посилення роботи партійних органів з припинення антирадянської діяльності єговістів [8, арк. 11].

На думку уповноваженого Ради, заслуговував також на увагу досвід роботи партійних, громадських і комсомольських організацій та навчальних закладів Івано-Франківської області. Упродовж 1973 р. обком партії провів тут спеціальний семінар з лекторами, які займалися «викриттям реакційної сутності єговізму», були організовані семінари з агітаторами у районах, крупних населених пунктах. Співробітники Івано-Франківського відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР під керівництвом кандидата філософських наук А.Шиш, професорсько-викладацький склад педагогічного інституту та інших навчальних закладів постійно проводили соціологічні дослідження. Їх результати лектори й агітатори широко використовували у своїй роботі з віруючими. Засобами обласної газети «Прикарпатська правда» та районних багатотиражок регулярно публікувалися антиєговістські матеріали, організовувалися виступи із засудженням віровчення колишніх членів єговістських громад. Матеріали такого гатунку доносилися до населення і з допомогою місцевих радіотрансляцій [9, арк. 11].

Підсумовуючи, К.Литвин підкреслював, що внаслідок проведеної органами влади роботи діяльність єговістського підпілля була в основному локалізована й масове збільшення кількості віруючих за рахунок залучення нових членів не спостерігалось. Однак рівнем цієї роботи він усе ж був незадоволений і наголошував на тому, що засоби масової пропаганди області не піддавали критиці поширену єговістами інформацію про наближення у 1975 р. «священної війни», а деякі місцеві владні структури і суспільні організації помилково вважали, що ряди місцевих громад єговістів поповнювалися лише за рахунок приїжджих віруючих осіб з інших регіонів, а не шляхом залучення нових членів. За наведеною уповноваженим Ради інформацією, користуючись відсутністю дієвого контролю за їх діяльністю, єговісти, через здійснення релігійного обряду водного хрещення, приймали у секту 15-16 літніх підлітків.

Оскільки вважалося, що будь-яка діяльність єговістів мала незаконний характер і нерідко перепліталася з політичними проявами і виступами проти радянської дійсності, на місцях побутувала думка про відстоювання усіма віруючими єговістських общин антирадянських поглядів. К.Литвин же, на основі конкретних соціологічних досліджень, навів дані про 22% єговістів, які фанатиками не були, а 11% визначалися такими віруючими, які висловлювали сумніви щодо вираженої антирадянської позиції. Для партійного керівництва республіки та органів, що відповідали за успіх реалізації антирелігійної політики влади, особливо, коли це стосувалося єговістської Церкви, такі результати соціологічних опитувань мали велике значення. Вони давали надію на використання у її інтересах тієї частини віруючих, яка не ставилася вороже до радянської влади або сумнівалася. Підтвердженням цьому є слова К.Литвина про те, що «особливість складу цих віруючих (єговістів – Авт.) потребує диференційованого підходу до окремих груп, вивчення позитивного досвіду виведення їх з-під впливу секти». А такий досвід у влади був, в основному, внаслідок боротьби з іншими підпільними релігійними організаціями, зокрема, п'ятдесятниками і «Радою церков євангельських християн-баптистів» [10, арк. 12].

У звіті за 1974 р. К.Литвин повідомляв ЦК КПУ про розробку і здійснення уповноваженими Ради спільно з місцевими органами влади деяких заходів з «викриття і

знешкодження протизаконної діяльності керівників секти» єговістів та поліпшення роботи з її рядовими віруючими. У Закарпатській, Івано-Франківській, Кримській, Тернопільській, Одеській, Чернівецькій і деяких інших областях було взято на персональний облік понад половину ватажків і «сотні фанатичних сектантів», з більшістю з яких проводилися «роз'яснювальні» індивідуальні та групові бесіди. Така цілеспрямована і систематична діяльність проти єговістського підпілля сприяла відходу деякої частини віруючих від Церкви. Зокрема, у Чернівецькій області вийшли з неї понад 300 віруючих, а також утворилась нейтральна група з єговістів, які «критично сприймали вказівки Бруклінського центру і більш лояльно ставилися до радянської дійсності». Як зазначив К.Литвин, матеріали соціологічних досліджень, проведених у Івано-Франківській області, свідчили про те, що «у буденній свідомості віруючих єговістів проходили значні зміни»: лише 18,9% віруючих (переважно керівники і актив) негативно ставилися до радянського способу життя, решта – 81,1% – «позитивно сприймали усі заходи радянської влади». На його думку, виправдовувала себе практика засудження протизаконної діяльності керівників єговістського підпілля на зборах виробничих колективів, яка практикувалася у Донецькій, Хмельницькій та інших областях республіки [11, арк. 40-41].

У 1976 р., незважаючи на деяке зменшення єговістських релігійних общин (їх було 235), кількість віруючих у них збільшилася до більше ніж 12 тисяч осіб. Єговістські громади були зафіксовані у 18 областях республіки, на чолі яких стояли, як з'ясували органи влади, 184 постійних керівники кілок, груп і обводів. Більшість єговістів рутерфордівців (10 070 осіб) були зосереджені в шести західних областях – Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській і Чернівецькій. Більше двох тисяч єговістів були членами релігійних громад на сході і півдні УРСР.

За відомостями органів влади, найбільш активними у своїй діяльності були єговісти-рутерфордівці. У другій половині 1970-х рр. вони приділяли велику увагу новим формам роботи у групах з пропаганди релігійної ідеології, місіонерства, навернення в общини нових членів. Спеціальний день був відведений на ознайомлення й вивчення журналу «Вартова башта», що проходило під час спеціального уроку. Така робота, на думку владних інстанцій, велася «з метою затушовкування провалу акції «Армагеддон»», котра передбачалася на осінь 1975 р., сама ж ідея «Армагеддону», як вони з'ясували, не відкидалася, а лише відсовувалася у часі на невизначений строк.

Радянська влада також підкреслювала те, що, порівняно з попередніми роками, зменшилася кількість зафіксованих нелегальних зібрань єговістів. Вони переважно проводилися за сімейно-родинними ознаками, тому перевіряючим органам було неможливо їх контролювати. До своїх успіхів у боротьбі з єговізмом органи влади зараховували зменшення кількості відмов віруючих Церкви від служби у Радянській армії, від голосування на виборах, розрив членів общин у деяких областях з єговізмом. Зокрема, у 1976 р. у Донецькій області з громади єговістів вийшло три особи, дві з яких, під тиском владних інстанцій, виступили у місцевій пресі. А колишній керівник єговістського підпілля Кримської області І.Полоченко виступив по радіо з осудом «ворожої діяльності єговізму». Однак все одно більшість відданих віровченню членів єговістських общин, як зазначали органи влади, «під впливом своїх вожаків» висловлювали думку про те, що реєстрація для них була можливою лише за умови визнання у країні керівництва світового центру єговістів у Брукліні (США) [12, арк. 16-18].

Все ж владні органи намагалися зібрати якнайбільше інформації про єговістське підпілля, особливо у Західних областях України, де існування великої кількості віруючих цієї релігійної течії підривало авторитет радянської ідеологічної системи, яка не визнавала проявів інакодумства, особливо релігійного. Зокрема, у Чернівецькій області, як доповідав у ЦК КП України секретар обкому КПУ В.Слинченко, на кінець 1970-х рр. було зафіксовано півтори тисячі віруючих свідків Іегови, які, однак, не складали єдиного цілого, а були роз'єднані на угруповання, що протистояли одне одному. Найбільш чисельними були зятеківські громади Бруклінського спрямування – більше 1100 осіб, керівництво яких мешкало на території Молдавії. Лідери цих громад вимагали від своїх послідовників високого рівня дисципліни; обов'язкового вивчення на студіях, які проводилися 2-3 рази на тиждень, єговістської літератури; щомісячної звітності кожного члена релігійного гуртка чи групи перед вищими керівними ланками щодо виконаної ними роботи із розповсюдження віровчення; обов'язкового здавання грошових пожертв, конкретна сума яких не встановлювалася. 1977 р. у селі Новоселиця Кельменецького району була навіть створена

.....
школа з вивчення єговістської догматики для віруючої молоді. Для більшої конспірації її заняття проводилися у будинках єговістів у нічний час. На них вивчалася бруклінська література, давалися завдання для виконання удома. Однак місцевим органам влади школу вдалося виявити і вона припинила своє існування.

Іншим напрямком єговістів були «нейтралістські» групи, які утворилися у деяких районах області у складі понад 200 осіб. Вони виникли унаслідок відмови частини віруючих від зв'язку з американським єговістським Бруклінським центром. Прихильники цієї течії вивчали Біблію та орієнтувалися на праці засновників єговізму – Руссела і Руттерфорда. Її діяльність, за відомостями органів влади, була обмежена рамками області.

Все ж, незважаючи на неоднорідність і розбіжності у тлумаченні вчення засновників цієї течії пізнього протестантизму, єговістське підпілля залишалося чітко організованою структурою. Її актив і надалі проводив, як визначив В.Слинченко, «ворожу й антигромадську діяльність, направлену на невизнання радянських законів, ухиляння від служби у Радянській Армії, відмову від голосування, розпалювання релігійного фанатизму у віруючих, на прийняття активних заходів з вербування у секту нових осіб, особливо з числа молоді». Тобто єговістське підпілля так і залишалося небезпечною невирішеною проблемою для партійних органів республіки [13, арк. 42-44].

Ця проблема продовжувала бути невирішеною й особливо турбувала партійні органи республіки у першій половині 1980-х рр. Як зазначав голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М.Колесник, на початку 1984 р. в Україні було обліковано 215 об'єднань єговістів, що становило три чверті їх загальної кількості у країні. В основному вони були зосереджені у сільській місцевості західних областей: Закарпатській – 64 об'єднання, Івано-Франківській – 41, Чернівецькій – 18, Тернопільській – 16, Львівській – 14, Волинській – 12, Рівненській – 3. Об'єднання єговістів також існували в Одеській області – 14 груп, Донецькій – 11, Вінницькій і Запорізькій – по 4, Дніпропетровській і Миколаївській – по 3, Ворошиловградській, Кіровоградській і Кримській – по 2, Полтавській і Києві – по 1 групі. Тож релігійні громади єговістів продовжували діяти у 18 областях республіки.

Органи влади у цей період часу помітили тенденцію міграції єговістів у промислові райони УРСР як у процесі організованого набору робітників, так і шляхом приватних переїздів. На нових місцях проживання вони активно вели місіонерську діяльність, використовуючи з цією метою родинні зв'язки, відхідництво віруючих від інших релігійних течій, підтримуючи людей у моменти особистої скрути, обов'язково займалися релігійним вихованням дітей у сім'ї.

Які б заходи не вживали партійні і контролюючі органи у ході антирелігійної боротьби, тиску на єговістів і «обробки» їх віруючих, Церква свідків Ієгови так і залишалася єдиною у республіці протестантською течією, жодне об'єднання якої не пішло на поступки радянській владі й не погодилося на офіційну реєстрацію. Як наголосив М.Колесник, «за вказівкою світового центру єговізму, який розміщувався у США, верховоди цієї секти наполягали на невизнанні радянського законодавства про культи» і не припиняли наставляти віруючих відмовлятися від голосування та виконувати військовий обов'язок. Тож партійні, радянські і правоохоронні органи у першій половині 1980-х рр. активізували роботу з цією категорією віруючих, особливо у напрямку «розвінчування антикомуністичної сутності соціально-політичних установок керівництва всесвітньої організації свідків Ієгови» [14, арк. 7].

З цією метою у республіці було видано низку монографій і науково-популярних робіт з критики єговізму. Поряд з політико-правовою пропагандою більш широко почали використовуватися й заходи громадського впливу і примусу. Зокрема упродовж 1980–1983 рр. 830 єговістів було «профілактовано» адміністративними органами на зборах у трудових колективах і сільських сходинах; 312 «порушників законодавства про культи» отримали офіційне попередження на адміністративних комісіях; з 599 було стягнуто штраф; 199 віруючих-єговістів притягли до кримінальної відповідальності, дві третини з них – за відмову від виконання військового обов'язку. Посилення репресивних заходів органів влади змусило лідерів єговістського підпілля ще краще конспірувати свою заборонену діяльність.

Влада фіксувала, що серед рядових віруючих з'являлися особи, які «все більше почали усвідомлювати необхідність реєстрації своїх громад в установленому порядку». Такі настрої проявлялися у низці єговістських об'єднань Волинської, Закарпатської, Львівської, Одеської і Тернопільської областей. При цьому наводився також приклад Донецької області, де робота радянських і партійних органів велася «продумано, цілеспрямовано й системно». Тож тут дві групи єговістів у містах Артемівськ і Сніжне «відмовилися від виконання ворожих

радянському ладу політичних установок їх духовного центру» й подали заяви щодо реєстрації. Підкреслювалося, що розроблені цими групами основи віровчення й організація внутрішнього устрою не суперечили Положенню про релігійні об'єднання в Українській РСР. Розглянувши їх, виконавчий комітет Донецької обласної Ради народних депутатів запропонував голові Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР зареєструвати вказані дві групи. Однак М.Колесник вважав, підтримуючи у загальному цю пропозицію, що для позитивного вирішення даного питання не склалися необхідні умови. Крім того, що ці групи єговістів мали невеликий склад – 8 і 9 осіб кожна, він був переконаний, що після отримання реєстрації їх би одразу відлучили від Церкви за відступництво. А це, у свою чергу, що чітко розумів голова Ради у справах релігій, загальмувало б такий бажаний для органів влади процес переходу єговістів на позиції визнання радянського законодавства про релігійні культи [15, арк. 8].

Л.Кравчук, який очолював у середині 1980-х рр. відділ пропаганди й агітації ЦК Комуністичної партії УРСР, аналізуючи тенденції в релігійних об'єднаннях, зазначав, що релігійна ситуація у республіці свідчила про послаблення уваги місцевих органів влади до діяльності віруючих. Саме Церкву свідків Ісгови він характеризував як одну з найбільш реакційних, і при цьому вона ще й становила більше однієї третини мережі нелегально діючих релігійних організацій в Україні. Будучи незадоволеним станом антирелігійної боротьби, Л.Кравчук наголосив, що у регіонах стосовно до єговістських груп «індивідуальна робота» часто підмінялася заходами адмінвпливу й мало що робилося для обмеження впливу «екстремістів на рядових членів секти».

У зв'язку з цим Л.Кравчук надіслав «орієнтування» комітетам партії 17 областей і міськкому партії Києва, де існували єговістські громади, а також Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Прокуратурі, МДБ і КДБ УРСР для використання її у практичній роботі. В «орієнтуванні» зазначалося, що громади єговістів вирізнялися суворою дисципліною і централізацією організаційної структури. Культивування ними нелегальних форм роботи визнавалося націленим на «відгородження віруючих від радянської дійсності, замикання їх у рамках групи одновірців, посилення фанатизму». Л.Кравчук наголошував на важливості врахування контролюючими органами у роботі з єговістами «нових пристосованських тенденцій в ідеологічних установках Бруклінського центру». Вони, на його думку, полягали у тому, що від прямих закликів віруючих до відмови служити у Радянській армії центр перейшов до «демагогічних розмов про те, що військовий обов'язок і служба в армії – це не біблійна проблема, а особиста справа кожного християнина» [16, арк. 11-12].

Позитивним фактором у наближенні єговістів до радянського способу життя вважалося поступове пом'якшення ними регулятивних установок у сфері побуту і дозволів віруючих: було знято обмеження на відвідування кінотеатрів, концертних залів, театрів, молодіжних вечорів тощо. Однак поряд з цим, як зазначав заввідділом пропаганди і агітації ЦК КПУ, «посилилися спекуляції на глобальних проблемах сучасності: загостренні міжнародної ситуації, загрозі ядерної війни, енергетичній, екологічній кризах тощо». Тож Л.Кравчук зробив висновок про незмінність сутності ідеології свідків Ісгови. Він наголошував, що ця протестантська течія «залишалася набором украй реакційних проімперіалістичних клерикальних концепцій, які не визнавали комунізм і соціальний прогрес й нагнітали страх перед наближенням Армагеддону». Крім цього, Л.Кравчук простежував відповідність та узгодженість єговістських ідеологічних установок із спрямованими проти СРСР «підривними кампаніями», до яких зараховували закордонну пропаганду щодо радянської загрози, порушення у країні прав людини тощо.

Щоб зменшити шкідливий для радянської влади вплив єговістських поглядів та способу життя на звичайних громадян та не допустити ще більшого поширення віровчення у республіці, Л.Кравчук рекомендував обкомам, міськкомам, райкомам партії та радянським органам вжити термінових заходів з протидії єговістському підпіллю, у тому числі виявляти єговістів серед потенційно «небезпечних» категорій населення, зокрема переселенців за організаційним набором, тих, хто працює тимчасово, сезонно, тих, що перебували у роз'їздах, довготривалих відрядженнях (заготівельники, працівники транспорту, зв'язку) тощо [17, арк. 13-14].

Однак усі намагання органів влади змусити єговістів позитивно ставитися до радянського законодавства про культи, сформувати у них політичну лояльність наштовхувалися на стійке неприйняття. Хоча на середину 1980-х рр. кількість їх громад дещо зменшилася – у 1986 р. нараховувалося 198 груп єговістів, у країні наступав новий період, який ще більше посилював активізацію віруючих, попри продовження застійних процесів в Україні, що усіляко підтримував перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький [18, арк. 41]. Однак утримати

.....
посилення релігійності населення ні йому, ні різним інстанціям, які відповідали за антирелігійну боротьбу у республіці, вже було не під силу.

Отже, упродовж 1970 - х – першої половини 1980-х рр. єговістські релігійні громади не припиняли підпільну діяльність, вступаючи у конфронтацію з органами влади. Вони залишались єдиною релігійною течією, жодна з громад якої, незважаючи на адміністративний тиск і кримінальне переслідування, не пішла на поступки радянському Комуністичному режиму й не зареєструвалася. В умовах подальшого розвитку демократичних процесів у країні неприйняття віруючими багатьох релігійних течій радянського способу життя й ідеології сприяли послабленню авторитарного режиму Комуністичної партії, яке призвело, врешті-решт, до розвалу Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, де громадянам гарантувалося право на свободу совісті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорош Є.К., Юрченко П.І. Корпорація страху [про антирадянську і реакційну суть єговізму]. – К.: Політвидав України, 1970. – 137 с.; Дорош Є.К. Ревнителі Єгови. Віруючі та атеїстична пропаганда. – Донецьк, 1972. – 70 с.; Яроцький П. Антикомунізм соціально-політичної доктрини єговізму. – К.: Наукова думка, 1976. – 216 с.; Яроцький П.Л. Идеология Бруклинского центра и религиозность Свидетелей Иеговы / Современная религиозность: состояния тенденции. – К., 1988. – 48 с.; Яроцький П.Л. Эволюция современного иеговизма. – К., 1981. – 76 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.27.
3. ЦДАГО України. – Спр.663. – Арк.45.
4. ЦДАГО України. – Спр.823. – Арк.32.
5. ЦДАГО України.
6. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.30, 61.
7. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.10-11.
8. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.11.
9. Там само.
10. ЦДАГО України. – Арк.12.
11. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.40-41.
12. ЦДАГО України. – Спр.1357. – Арк.16-18.
13. ЦДАГО України. – Спр.1887. – Арк.42-44.
14. ЦДАГО України. – Спр.2717. – Арк.7.
15. Там само. – Арк.8.
16. ЦДАГО України. – Арк.11-12.
17. Там само. – Арк.13-14.
18. ЦДАГО України. – Спр.2980. – Арк.41.

В.В. Барцьось

ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (28 ЛЮТОГО – 1 БЕРЕЗНЯ 1992 Р.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Народного Руху України на початку 90-х рр. ХХ ст. є однією із сторінок утвердження державної незалежності молодій українській державі, демократичного напрямку в суспільно-політичному, економічному житті країни. Будучи громадсько-політичною організацією, Народний Рух (далі НРУ) посідав провідне місце в національно-демократичному, державницькому середовищі України, втілюючи в життя свої програмні положення. Знаковими в становленні й розвитку Руху, визначенні пріоритетів в різних галузях життєдіяльності були Всеукраїнські Збори НРУ, як найвищий виборний, представницький, законодавчий, у розумінні вироблення власної політики, орган. Специфіка проведення Всеукраїнських Зборів Руху, починаючи від 1989р., є важливою рисою у визначенні змісту стратегії й тактики, в соціально-економічному напрямку зокрема. Нас цікавить, яку роль, місце, значення у вдосконаленні соціально-економічної програми НРУ, визначенні соціально-економічної складової рухівської політики займають Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України (28 лютого – 1 березня 1992 р.).

Історіографія і джерельна база даного дослідження є достатньою для наукової розробки й подальшого опрацювання в контексті ширшої соціально-економічної тематики, над якою працює автор. У монографії Г.І. Гончарука «Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997 р.» містяться цінні відомості щодо перебігу Третіх Зборів, пануючого настрою делегатів, характеру